श्रीव्यासतत्त्वज्ञतीर्थसम्पुटम्

प्रथमसम्पुटम्

सम्पादकः
विद्वान्. कुरुडि. सुशीलेन्द्राचार्याः

प्रकाशकः
जगद्गुरु श्रीमन्मध्वाचार्य मूलमहासंस्थानम्
श्रीराघवेन्द्रस्वामिनां मठः, मन्त्रालयः

।।श्रीमूलरामो विजयते ।।

।।श्रीगुरुराजो विजयते ।।

श्रीरघुनन्दनराघवेन्द्रमाला - ५३

श्रीव्यासतत्त्वज्ञतीर्थसम्पुटम्

प्रथमसम्पुटम्

प्रधानसम्पादका:

राजा. एस्. राजगोपालाचार्या:

सम्पादका:

विद्वान्. कुरुडि सुशीलेन्द्राचार्या:

प्रकाशका:

जगद्गुरुश्रीमन्मध्वाचार्यमूलमहासंस्थानम्.

श्रीराघवेन्द्रस्वामिनां मठ:, मन्त्रालय:

SRI VYASATATTVAJNA THEERTHA SAMPUTAM

First Edition : 2004

© : **Sri Raghavendraswamy Matha**
Mantralayam

Copies : 1000

Pages : xii + 191

Price : **100/-**

Typeset by : **Dhananjaya Warkhedkar**
Sudha Mudranalaya, Bangalore

Printed at : **Srivarna Printers**
Bangalore

ग्रन्थसमर्पणम्

श्रीहंसनामकपरमात्मन: प्रवर्तितायां परम्परायां
अवतीर्णानां सर्वज्ञानां श्रीपूतात्मपवमानांशसम्भूतानां जगद्गुरूणां
श्रीमन्मध्वाचार्याणां मूलमहासंस्थानाधीश्वराणां
श्रीमज्जितामित्रतीर्थानां वरकुमारकाणां

श्रीरघुनन्दनतीर्थ श्रीमच्चरणानां

तथा कलियुगकल्पतरु:,
कामधेनु: इति प्रथितानां श्रीमद्राघवेन्द्रगुरुसार्वभौमानां
चरणनलिनयो: ग्रन्थमिमं,
''श्रीरघुनन्दनतीर्थश्रीपादानां पञ्चशताब्दीयाराधनासुसन्दर्भे''
एकाधिकशतग्रन्थप्रकाशनयोजनायां, सभक्तिश्रद्धं, सप्रणामगणं समर्पयितुं
मोमुदीत्यस्मच्चित्तम्

इति बुधजनकिङ्करी
सम्पादकमण्डली

आशीर्वचनम्

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य, पदवाक्यप्रमाणपारावारपारङ्गत सर्वतन्त्रस्वतन्त्र
श्रीमद्वैष्णवसिद्धान्तप्रतिष्ठापनाचार्य श्रीमन्मूलरघुपतिवेदव्यासदेवदिव्यश्रीपादपद्माराधक,
जगद्गुरु श्रीमन्मध्वाचार्यमूलमहासंस्थानाधीश्वरैः
श्रीराघवेन्द्रस्वामिमठीयवेदान्तसाम्राज्यदिग्विजयविद्यासिंहासनाधीश्वरैः
श्रीमत्सुयमीन्द्रतीर्थश्रीचरणकरकमलसञ्जात श्रीमत्सुजयीन्द्रतीर्थवरकुमारकैः,

श्रीमत्सुशमीन्द्रतीर्थश्रीपादैः

कृताः नारायणस्मृतयः

हंसनामकपरमात्मसम्प्राप्तसत्संप्रदायपरम्परायां समागतवद्भिः प्रथितयशोभिः वेदप्रतिपाद्यमहिमाभिः समीरावतारसम्भूतैः श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादैः समधिष्ठितपीठे अस्मत्पूर्वजाः अनेके यतिश्रेष्ठाः पाठप्रवचनग्रन्थरचनादिना श्रीमध्वसिद्धान्तप्रकाशनं अकुर्वन् । अत एव अस्मदीयमहासंस्थानस्य विद्यामठेति नामान्तरमप्यस्ति । एतादृशविद्यामठीयपीठे श्रीमदाचार्येभ्यः द्वादशतमपीठाधिपतीनां प्रातःस्मरणीयानां श्रीब्रह्मकरार्चितश्रीमूलरामार्चां पुनः श्रीमठं आनीतवतां श्रीरघुनन्दनतीर्थश्रीचरणानां पञ्चशताब्दीयाराधनामहोत्सवे, तथा प्रह्लादांशसम्भूतानां श्रीराघवेन्द्रगुरुसार्वभौमानां त्रयस्त्रिंशदुत्तरत्रिशताब्दीयाराधनामधुरस्मृत्यर्थं एकाधिकशतग्रन्थप्रकाशनयोजनायां **'श्रीव्यासतत्त्वज्ञतीर्थसम्पुटम्'** नामकग्रन्थं मुद्रापयित्वा प्रकाशनमिमं ग्रन्थं **त्रिपञ्चाशत्तमकुसुमरूपेण** प्रकाशमानमनितरसाधारणमानन्दमातनोत्यस्माकम् ।

महति कार्येऽस्मिन् भागभाजां समेषां धिषणानां तथाऽन्येषां कार्यकर्तृणां अस्मदुपास्यः श्रीराघवेन्द्रतीर्थगुर्वन्तर्गतभारतीरमणमुख्यप्राणान्तर्गतः श्रीमूलरघुपतिवेदव्यासदेवः इतोऽप्यतिशयज्ञानभक्तिवैराग्यादीननुगृह्य रक्षत्विति सम्प्रार्थयामहे ।

इति नारायणस्मृतयः

प्रकाशकानां वचनम्

हंसनामकपरमात्मना समारब्धसत्परम्परायां विराजमानैः वाय्ववतारसम्भूतैः जगद्गुरु श्रीमन्मध्वाचार्यैः सम्प्रवर्तितमहापीठे सम्प्राप्त श्रीरघुनन्दनतीर्थयतीश्वराणां पञ्चशतमानीयाराधनामहोत्सवं तथा, मन्त्रमन्दिरनिवासिनां वाय्वावेशयुतप्रह्लादावतारिणां श्रीराघवेन्द्रतीर्थानां त्रयस्त्रिंशदुत्तरत्रिशतमानोत्सवं च उपलक्ष्य मन्त्रालयमठाधीशाः श्रीसुशमीन्द्रतीर्थश्रीचरणाः इदं तारणनाम संवत्सरं ''श्रीरघुनन्दनराघवेन्द्रवर्ष'' इति घोषयित्वा तद्द्वाराऽनेकप्राचीनोद्ग्रन्थान् मुद्रापयित्वा एकोत्तरशतग्रन्थाः प्रकाशनीयाः इत्यादिष्टाः । तेषामाज्ञां शिरसि धृत्वा इदं कार्यं श्रीरघुनन्दनराघवेन्द्रमालायाः कुसुमत्वेन सारस्वतलोकं प्रति समर्पयामः ।

प्रकृते **'श्रीव्यासतत्त्वज्ञतीर्थसम्पुटम्'** नामकग्रन्थं मुद्रापयित्वा प्रकाशनमानं अध्येतॄणां मुदमातनोतीति विश्वसिमः । शास्त्रज्ञाः सहृदयाः अस्य ग्रन्थस्य स्वागतं व्याहरन्तीति मन्यामहे । प्रकाशनकार्ये सहकृतवद्भ्यः श्रीगुरुसार्वभौम-संस्कृतविद्यापीठीयविद्वद्भ्यः तथा अन्येभ्यः विद्वद्भ्यः तथा मातृकोट्टंकनं कृतवद्भ्यः धनञ्जय वर्खेड्कर् महोदयेभ्यः तथा विशेषश्रमवतां

श्री राजा एल्. सूरीन्द्राचार्याणां तथा मुद्रकाणां श्रीवर्णमुद्रणालयस्थकार्यकर्तॄणां श्रीराघवेन्द्रतीर्थगुर्वन्तर्गतभारतीरमणमुख्यप्राणान्तर्गतः श्रीमूलरामचन्द्रः अनुगृण्हन्त्विति प्रार्थयामः ।

श्रीराघवेन्द्रगुरूणां मध्याराधना

३१-८-२००४

मन्त्रालयः

इति सज्जनविधेयः

राजा. एस्. राजगोपालाचार्यः

श्रीश्रीपादानां आप्तकार्यदर्शी

श्रीराघवेन्द्रस्वामिमठः, मन्त्रालयः

श्रीमूलरामदेवः

श्रीमध्वाचार्याः

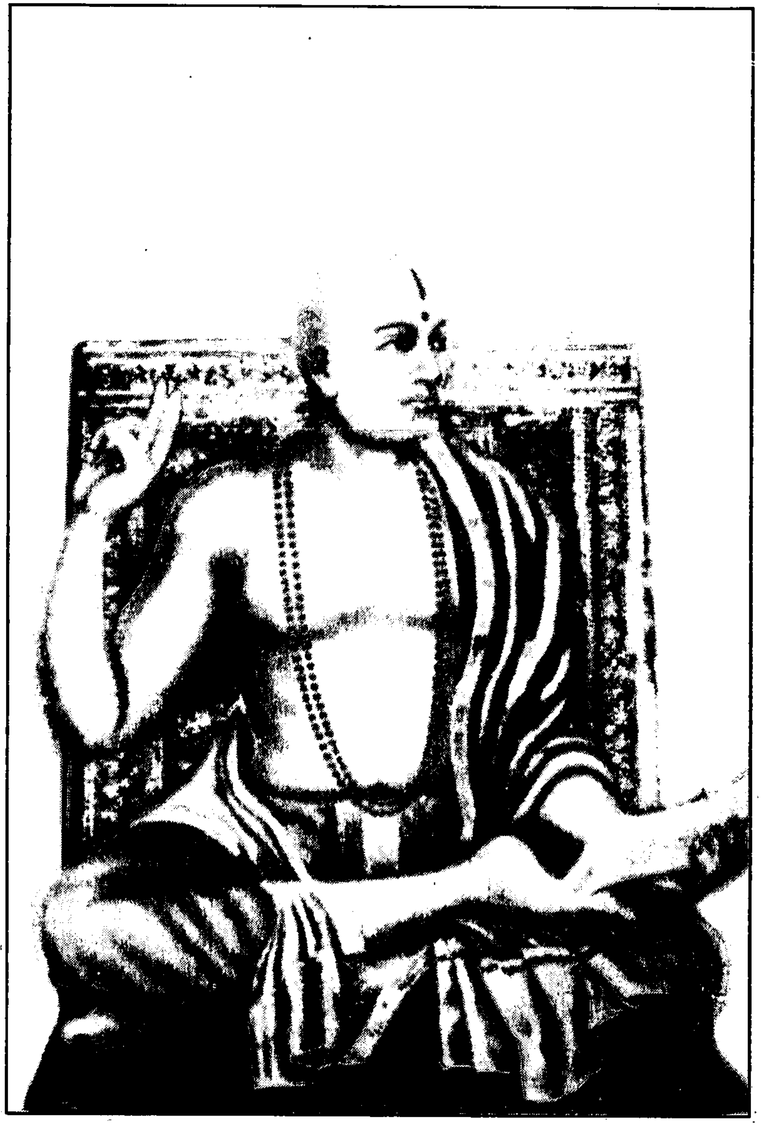

श्रीरघुनन्दनतीर्थाः

श्रीराघवेन्द्रतीर्थाः

श्रीसुशमीन्द्रतीर्थाः

प्रस्तुतपीठाधीशाः

॥ श्रीः ॥

मानसस्मृतिः

(मानसध्यानपद्धतिः)

श्रीनिवासपदाम्भोजयुगं नत्वा गुरोरपि ।
श्रीशमानसिकध्यानविधिं वक्ष्ये यथामति ॥ १ ॥

श्रीशपादाम्बुजासक्तो मानसस्नानमाचरेत् ।
स्वदेहान्तर्गता नाड्यः पिङ्गळेडासुषुम्नकाः ॥ २ ॥

पिङ्गळा यमुना प्रोक्ता इडा गङ्गा प्रकीर्तिता ।
तयोरन्तस्थिता नाडी सुषुम्नाख्या सरस्वती ॥ ३ ॥

सुषुम्नास्थितसञ्ज्ञेयहृत्पद्मपु[१]रवासिनः ।
श्रीहरेर्ध्यानसलिलं मानसं तीर्थमुत्तमम् ॥ ४ ॥

तत्तीर्थस्नाननिष्पङ्कः शुद्धश्चैकान्तदेशगः ।
समाचलासनासीनस्तद्गतैकाग्रमानसः ॥ ५ ॥

चिन्तयेदात्मनो देहमीशाधिष्ठानमद्भुतम् ।
त्वक्चर्ममांसरुधिरमेदोमज्जास्थिनामकाः ॥ ६ ॥

पञ्चभूतात्मकाः सप्त धातवश्चैतदात्मकम् ।
मनो मुख्येन्द्रियायत्तं तत्वात्मकमिति स्फुटम् ॥ ७ ॥

सप्तधातुषु धात्वन्तः क्रमात्कोशाः [२]प्रतिष्ठिताः ।
अन्नप्राणमनोविज्ञानानन्दमयनामकाः ॥ ८ ॥

---

१. हृदवासिनः - इति पा. २. प्रकीर्तिताः - इति पा.

तन्नामकानिरुद्धादिरूपाण्येषु विचिन्तयेत् ।
भूमिस्थमन्ननामानं प्राणमग्न्यादिसंस्थितम् ॥ ९ ॥

मानसं मन आदिस्थं विज्ञानं महति स्थितम् ।
आनन्दमव्यक्तगतं क्रमशो यान्ति देवताः ॥ १० ॥

एवं कोशस्थिताश्चक्षुःश्रोत्रवाङ्मयनामकाः ।
[1]तेष्वप्याच्छुरितान्येतन्नामकानि रमापतेः ॥ ११ ॥

चिन्तनीयानि रूपाणि तैत्तिरीयोदितानि च ।
धातूपरिष्टादापादमौळिपर्यन्तमाततम् ॥ १२ ॥

वासुदेवाभिधं रूपं चिन्तयेत्कवचाकृतिम् ।
एवमामौळिपादान्तं ध्येयं नारायणाभिधम् ॥ १३ ॥

दशैतत्कवचरूपाणि ज्ञात्वा दोषैर्न लिप्यते ।
देहे त्रिकोटिकोट्यर्ध [2]रोमकूपा भवन्ति हि ॥ १४ ॥

हिङ्कारनामकस्तेषु व्यासः प्रद्युम्नको हरिः ।
सार्धत्रिकोटितीर्थानि रोमकूपस्थितानि च ॥ १५ ॥

तन्नियामकरूपाणि चिन्तनीयानि चक्रिणः ।
त्वचि स्थितोऽनिरुद्धश्च वेद्यः प्रस्तावनामकः ॥ १६ ॥

रामरूपोऽपि तत्रैव लावण्यादिप्रदो हरिः ।
चर्मण्युद्गीथनामाऽसौ वेद्यः प्रद्युम्ननामकः ॥ १७ ॥

---

१. तेष्वप्यान्युदितान्येतत् - इति पा.

२. मुख्यरोमाणि सन्ति हि - इति पा.
मुख्यरूपाणि सन्ति हि - इति पा.

लक्ष्मीपतिश्च तत्रैव महाव्रण [1]निवारकः ।
मांसस्थः प्रतिहाराख्यः चिन्त्यः सङ्कर्षणोऽच्युतः ॥ १८ ॥

वररूपी च [2]तत्रापि विष्णुः पुष्टिविवर्धतः ।
[3]रुधिरस्थो वासुदेवश्चिन्त्यश्चोपद्रवाभिधः ॥ १९ ॥

शान्तसंविद्धरिश्चापि शारीरबलसारदः ।
मेधस्थो निधनो नाम ध्येयो नारायणो विभुः ॥ २० ॥

तत्रैव षड्गुणो विष्णुः ऐश्वर्यादिगुणप्रदः ।
मज्जास्थितो वषट्कारः सारात्मा च व्यवस्थितः ॥ २१ ॥

मदस्य जननादेव मज्जानामानि वै हरेः ।
चिन्तनीयानि रूपाणि सषष्टित्रिशतानि च ॥ २२ ॥

तानि सन्ध्यादैवतानि दिनसङ्ख्या[4]मितानि च ।
मज्जैव रेतो भवति तस्मिन्प्राणः प्रतिष्ठितः ॥ २३ ॥

[5]प्राणे नारायणस्तस्माद्रेतो गर्भत्वमेष्यति ।
सषष्टित्रिशतास्थि[6]स्थं हंसं चैवादिनामकम्[7] ॥ २४ ॥

आस्थानादस्थिनामानि ह्यस्थिष्वाच्छुरितानि च ।
सषष्टित्रिशतान्येव विष्णो रूपाणि चिन्तयेत् ॥ २५ ॥

एतान्येव स्वरूपाणि रात्रीणां दैवतानि च ।
पादहस्ताङ्गुलिस्थानि यानि पर्वाणि विग्रहे ॥ २६ ॥

---

१. निवारणः इति पा.
२. तत्रस्थो इति पा.
३. रुधिरे वासुदेवाख्यः
४. दिनसंख्यानि - इति पा.
५. प्राणो - इति पा.
६. त्रिशतास्थिस्थो - इति पा.
७. नामकः - इति पा.

तत्पर्वसु परिज्ञानात्पर्वनामानि वै हरेः ।
सम्यक् सषष्टित्रिशतस्वरूपाणि निबोधयेत् ॥ २७ ॥

एतानि पर्वरूपाणि दिनाह्नां दैवतानि च ।
अशीत्युत्तरसाहस्ररूपाण्येतानि सर्वशः ॥ २८ ॥

यो विजानाति तस्यैव नित्यमायुर्विवर्धते ।
तत्वाभिमानिनो देवा देहेऽस्मिन् नवकोटयः ॥ २९ ॥

विष्णवाज्ञया प्रवर्तन्ते तत्तत्तत्त्वावबोधकाः ।
मुख्यास्तेष्वपि विज्ञेयाश्चतुर्विंशति तात्विकाः ॥ ३० ॥

केशवादिचतुर्विंशन्मूर्तयस्तन्नियामिकाः ।
प्राणस्त्व[१]गात्मा तत्रत्यश्चिन्तनीयोऽनिरुद्धकः ॥ ३१ ॥

अजान्तौ मूर्ध्नि विज्ञेयावानन्दस्त्वभितो मुखे ।
श्रोत्राभिमानिनश्चिन्त्या दिग्वेवाश्चन्द्रमोमुखाः ॥ ३२ ॥

चन्द्रे बृहत्पाण्डुवासाः सोमराजा[२] नियामकः ।
धन्वन्तरिर्हयग्रीवश्चिन्तामणिरजादयः ॥ ३३ ॥

हंसोऽपि वामनश्चिन्त्य उग्रोर्जावपि कर्णयोः ।
हयग्रीवश्च संवेद्यो दिग्व्यासो दिङ् नियामकः ॥ ३४ ॥

विदिङ् नियामकश्चैव व्यासः प्रद्युम्ननामकः ।
विप्रदक्षिणकर्णे च भागीरथ्यादिकानि च ॥ ३५ ॥

तीर्थानि निवसन्त्यस्मात्स्वकर्णस्पर्शनाच्छुचिः ।
नेत्रयोरिन्द्र ईशश्च क्रमादेतौ प्रतिष्ठितौ ॥ ३६ ॥

१. प्राणस्त्वगात्मकस्तस्मिन् - इति पा.

२. सोमराजेति नामकाः - इति पा.

चक्षुर्द्वयाभिमानी च सूर्यस्तस्मिन्नियामकः ।
नारायणस्त्वतिष्ठाख्यो[१] मूर्धराजेति[२] नामकः ॥ ३७ ॥

वाजिनीवस्त्वजाद्याश्च कपिलोन्नामकादयः ।
दक्षिणाक्षिस्थितो विष्णुस्तम्भरूपी रमा स्वयम् ॥ ३८ ॥

रज्जुरूपतया [३]बद्ध्वा वायुं गोवत्सरूपिणम् ।
नयने रक्तराजिस्थो रुद्रो गौतमनामकः ॥ ३९ ॥

श्वेततारागतश्चन्द्रो वसिष्ठाख्यः सुरेश्वरः ।
कृष्णतारास्थितो वह्निर्जमदग्निरिति स्मृतः ॥ ४० ॥

कनीनिकायामादित्यो विश्वामित्राभिध[४]स्तथा ।
वारिगो वरुणः साक्षाद्भरद्वाजाभिधस्तथा ॥ ४१ ॥

अध्वरावर्तिनी संस्था पृथ्वी काश्यपिनामिका ।
दक्षिणाक्षिस्थितो ज्ञेयो विश्वनामानिरुद्धकः ॥ ४२ ॥

द्विपादः पञ्चहस्तेऽतो मध्ये गजकरः स्मृतः ।
एकोनविंशतिमुखो मध्ये चैकं गजाननम् ॥ ४३ ॥

तत्पार्श्वयोर्नवास्यानि क्रमादेकोनविंशतिः ।
एवमद्भुतरूपोऽसावष्टदिक्पालसेवितः ॥ ४४ ॥

जीवानां च सदा जाग्रदवस्थाप्रेरको हरिः ।
ततः कण्ठगतोदानसेवितस्तैजसाभिधः ॥ ४५ ॥

१. नारायणस्त्वतिम्नाख्यो - इति पा.

२. मूर्धा राजेति - इति पा.

३. बद्धं - इति पा.

४. स्मृतः - इति पा.

प्रद्युम्नो विश्ववज्ज्ञेयो मुखहस्तादिसंयुतः ।
स एव सर्वजीवानां [1]स्वप्नावस्थेरकः प्रभुः ॥ ४६ ॥

हृत्पद्मकर्णिकाग्रस्थस्त्वग्रेशः प्राज्ञसंज्ञकः ।
सङ्कर्षणः सुषुप्त्यादिप्रेरकः समुदाहृतः ॥ ४७ ॥

विश्वो जाग्रत्स्थितानर्थान् तैजसः स्वप्नसंस्थितान् ।
प्राज्ञः सुषुप्तिगानर्थान् स्वीकरोति सृजन्विभुः ॥ ४८ ॥

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिक्रमोऽयमवगम्यताम् ।
विश्वो[2] गृहीत्वा जीवस्य स्वप्रकाशविशेषकम् ॥ ४९ ॥

कण्ठदेशं समागत्य संश्लिष्टस्तैजसेन यत् ।
तदा तु तैजसः साक्षात्पदार्थान्वासनामयान् ॥ ५० ॥

[3]प्रदर्शयति जीवाय स्वप्नावस्था तदुच्यते ।
तैजसः कण्ठदेशाच्च विश्वेन सह लीलया ॥ ५१ ॥

तत्प्रकाशं समादाय प्राज्ञेनाश्लिष्यते हृदि ।
तदा तु हृद्गतं प्राणं गिलित्वा जीवमिन्दिरा ॥ ५२ ॥

विशेत्तमुररीकृत्य प्राज्ञमालिङ्गते रमा ॥ ५३ ॥

तमोयोग्यस्य जीवस्य ह्यनित्यं सृजते सुखम् ।
एवं जीवः सुषुप्तोऽन्तर्न बाह्यं वेत्ति किञ्चन ॥ ५४ ॥

---

१. स्वप्नावस्थानियामकः - इति पा.

२. विश्वः सङ्गृह्य - इति पा.

३. दर्शयिष्यति - इति पा.

तदा जागर्ति वै कामं [1]रममाणः परो हरिः ।
स एव सुप्तजीवानां हृदयेषु व्यवस्थितः ॥ ५५ ॥

ज्ञानैश्वर्यप्रदातृत्वा[2]द्भूतिनामा परो हरिः ।
[3]एवं सुप्ते तु सज्जीवे वाय्वाद्या भूतिनामकम् ॥ ५६ ॥

भूरितिश्वासरूपेण प्रशंसंति निरन्तरम् ।
अभूरिति च दुर्जीवे भूशब्दो भूतिवाचकः ॥ ५७ ॥

यो वेद भूतिनामानमचिराद्भूतिमाप्नुयान् ।
[4]पुनर्विश्वस्तैजसेन सार्धं जीवकलावृतः ॥ ५८ ॥

कण्ठं समागते स्वप्नः पुनर्भवति तत्र हि ।
विहाय तैजसं विश्वे पुनः चक्षुः समागते ॥ ५९ ॥

तदा जाग्रदवस्था स्यादेवं विज्ञेयमञ्जसा ।
वासुदेवस्तुरीयाख्यः शीर्षोपरि समास्थितः ॥ ६० ॥

वासुदेवाभिधो विष्णुः सूर्यमण्डलसंस्थितः ॥ ६१ ॥

विश्वाद्याः हृदये विष्णोः परितस्तु स्थिताः सदा ।
आदित्यनामकश्चायमादानात्पुरुषायुषाम् ॥ ६२ ॥

---

१. निर्ममाणः परो - इति पा.

२. गतिनामा - इति पा.

३. एवं सुप्तेषु - इति पा.

एवं सुप्तेऽथ - इति पा.

४. पुनस्तैजससंयुक्ते विश्वे जीवकलावृते

वासुदेवो हि भगवान् दक्षिणाक्षिस्थितो नृणाम् ।
वासुदेवो हि यच्चक्षुर्मण्डलादुत्क्रमिष्यति ॥ ६३ ॥

तदा पश्यति वै जीवो मण्डलं तु विरश्मिकम् ।
नरः प्रायः सप्तरात्रादधिकं न हि जीवति ॥ ६४ ॥

चक्षुरन्तस्थितो यस्माद्वामनः संगमोज्झितः ।
वस्त्वसङ्गमभूच्च क्षुस्तस्माद्वेद्यः स वामनः ॥ ६५ ॥

नासाभिमानिनौ ज्ञेयावश्विनौ स्वर्भिषग्वरौ ।
[1]तयोर्धन्वन्तरिश्चिन्त्यः सर्वव्याधिनिवारकः ॥ ६६ ॥

ऋतम्भरश्च ऋधश्च नासिकापुटयोः स्थितौ ।
नासिकायां नतस्थाने सूर्यलोकः प्रतिष्ठितः ॥ ६७ ॥

[2]तत्रत्यादित्यगो विष्णुरिरामय इतीरितः ।
इच्छानुरूपं हि सुखं इरेति[3] परिकीर्तितम् ॥ ६८ ॥

इच्छानन्द[4]स्वरूपत्वात्स एवोक्तो हिरण्मयः ।
हिरुक्सुखं हिरण्यं स्यादिति स्वर्णमयो हरिः ॥ ६९ ॥

उच्छ्वासे भारती ज्ञेया श्वासे प्राणं विचिन्तयेत् ।
प्राणश्च हंसनामासौ उपास्ते हंसनामकम् ॥ ७० ॥

---

१. धन्वन्तरिनृसिंहौ च व्याधिमृत्युविनाशकौ - इति पा.

२. तत्रथो ब्रह्मनामार्कः तस्मिन्विष्णुरिराभिधः । इति . पा.

तत्रत्यो बुद्धनामार्कः तस्मिन्विष्णुर्निरामयः इति पा.

३. हिरेति - पा.

४. प्रपूर्णत्वात् - पा.

सूर्यश्च दक्षिणश्वासे वामे सोम उदाहृतः ।
श्वासश्च हंसदैवत्यो हंसः [1]प्राणे स्थितो हरिः ॥ ७१ ॥

सर्वदोषविहीनत्वात्सर्वसारत्वतोऽपि च ।
हंस इत्युच्यते सोऽपि प्राणस्थः शुचिषत्स्मृतः ॥ ७२ ॥

तस्मादेतत्पूरकाद्यैः[2] प्राणायामोऽघशोषणः[3] ।
लृशलॄजी च विज्ञेयौ गण्डयोरोष्ठयोः स्थितौ ॥ ७३ ॥

एकात्मैरौ दन्तपङ्क्तिस्थितावोजोभृदौरसौ ।
जिह्वाभिमानी वरुणो मत्स्यस्तस्य नियामकः ॥ ७४ ॥

वागिन्द्रियस्थितो वह्निस्त[4]स्मिन्वेद्यो विषासहिः ।
[5]तथा नारायणीरूपं रात्रिसूक्ताधिदैवतम् ॥ ७५ ॥

वाच्यर्धगर्भो विज्ञेयो वाग्गता हि सरस्वती ।
तत्र वागीश्वरः सर्वपालनादपि सर्वतः ॥ ७६ ॥

विशिष्टत्वात्पविः प्रोक्तः प्रलीनाखिलकुत्सितः ।
कुलीत्युक्तो हरिः साक्षात्स्त्रीरूपो हयशीर्षकः ॥ ७७ ॥

यो हयास्यमुपासीत तस्य विद्या फलिष्यति ।
पाणिद्वयाभिमानी तु ज्ञेयो दक्षः प्रजापतिः ॥ ७८ ॥

मधुघ्नो दक्षिणे हस्ते कपिलाद्याश्च सन्धिषु ।
मूर्तयः पञ्च विज्ञेया मातृकावर्णदेवताः ॥ ७९ ॥

---

१. साक्षाद्धरिः स्वयम् - पा. २. रेचकाद्यैः - पा.

३. अघशोषकः - पा. ४. विद्यात्रारायणीरूपं - पा.

५. विद्यात्रारायणीरूपं - पा.

दक्षिणाङ्गुष्ठमूले तु तीर्थं ब्राह्ममुदाहृतम् ।
कनिष्ठामूलगं यत्तत्प्राजापत्यं तदार्षकम् ॥ ८० ॥

तर्जनीमूलदेशे तु पैतृकं तीर्थमुत्तमम् ।
अङ्गुल्यग्रे देवतीर्थमाग्नेयं करमध्यगम् ॥ ८१ ॥

ज्ञात्वैवं पञ्चतीर्थानि तद्द्वारा कृतमक्षयम् ।
श्रीधरो वामहस्तस्थश्चार्वङ्गाद्याश्च सन्धिगाः ॥ ८२ ॥

वेद्यस्तुन्दे मनुर्देवः परो दक्षिणपार्श्वके ।
वामे ज्ञेयः फली यज्ञो हृदि पृष्ठे स्थितो बली ॥ ८३ ॥

कटिदेशेऽनिरुद्धश्च गुह्ये स्वायम्भुवो मनुः ।
तस्मिन् भगो हरिश्चिन्त्यः प्रजापतिरितीरितः ॥ ८४ ॥

रेतोऽभिमानी चादित्यस्तस्मिन्नादित्यनामकः ।
पुंरूपे भगवान्विष्णू रेतस्यपि पुमात्मकः ॥ ८५ ॥

तस्माच्छुक्लान्न बीभत्सेद्भार्या भर्तृगताद्दृशम् ।
एवं स्त्रीलोहितेप्यग्निस्तद्गतोऽप्यग्निनामकः ॥ ८६ ॥

स्त्रीरूपी संस्थितस्तस्मान्न बीभत्सेत लोहितात् ।
पुंस्त्रीरूपाभियोगेन पितृस्थः पुत्रतामियात् ॥ ८७ ॥

अंशांशित्वेच्छया विष्णुर्न चेदिच्छा न सन्ततिः ।
शुक्लाधिके पुमानेव कन्यास्याच्छोणितेऽधिके ॥ ८८ ॥

तयोः समे तु षण्ढः स्यादेतन्न्यूनाधिकाधिकम् ।
आदित्याग्निनियोगेन भवेत्कर्मस्वभावतः ॥ ८९ ॥

आनन्दाख्यो रमेत स्त्रीपुंस्थितः पुरुषोत्तमः ।
दम्पत्योः प्रीतिमुत्पाद्य स्वेच्छयैव न चान्यथा ॥ ९० ॥

तयोश्च मिथुनीभावं यथा नयति यद्धरिः ।
ततस्स मिथुनो नाम पञ्चधाऽत्र व्यवस्थितः ॥ ९१ ॥

करोति ऋतुसङ्केतं तस्यां हिङ्कारनामकः ।
सुखं चानुभवत्येषः तस्मिन् प्रस्तावनामकः ॥ ९२ ॥

स च स्त्रीगतया शेते रमयोद्गीथनामकः ।
पतिः स्त्रीसहितः शेते प्रतिहाराभिधो हरिः ॥ ९३ ॥

कालो गच्छति यः पारं तस्मिन्स निधनाभिधः ।
ज्ञात्वैवं पञ्च रूपाणि मिथुनस्थानि वै हरेः ॥ ९४ ॥

स्वस्त्रीसंसर्गतो याति वामदेवाध्वरं फलम् ।
तस्मादनेकपत्नीकः पत्नीष्वेकां न च त्यजेत् ॥ ९५ ॥

पतीनां तद्व्रतं नो चेद्भ्रूणहत्यां च विन्दति ।
वासुदेवाभिधो विष्णुः योनेः प्रसवशक्तिदः ॥ ९६ ॥

तस्यां गर्भविघातादिदोषान्संशोधयिष्यति ।
सङ्कर्षणाभिधस्त्वष्टा गर्भरूपविधायकः ॥ ९७ ॥

रेतः सेचयते तस्यां प्रद्युम्नाख्यः प्रजापतिः ।
अनिरुद्धाभिधो धाता गर्भाधारस्तदा [१]जनिः ॥ ९८ ॥

श्वासोच्छ्वासनिरोधोत्थक्लेशनाशो भवत्यतः ।
अनिरुद्ध इति प्रोक्तः स गर्भं धारयिष्यति ॥ ९९ ॥

१. गतिः - पा.

सङ्गकाले द्युपर्जन्यधरापुंस्त्रीस्थितानि च ।
नारायणादिरूपाणि ध्यायन् स्वस्त्रियमश्नुते ॥ १०० ॥

तस्य स्त्रीसङ्गदोषोऽपि लिप्यते न कदाचन ।
मित्रापानौ वायुसंस्थौ प्रद्युम्नस्तत्र संस्थितः ॥ १०१ ॥

दक्षोरुसन्धिषु ज्ञेयं टङ्क्यादीनां च पञ्चकम् ।
वामोरुसन्धिषु ज्ञेयास्ताराद्याः पञ्च मूर्तयः ॥ १०२ ॥

जयन्तः पादयोस्तस्मिन् यज्ञो नारायणः स्थितः ।
दक्षिणाङ्गुष्ठदेशे तु वाय्वधिष्ठानसंस्थितः ॥ १०३ ॥

नारायणस्तीर्थपदो देहाधारतया स्थितः ।
तत्र सर्वाणि तीर्थानि तिष्ठन्त्यरिधराज्ञया ॥ १०४ ॥

तस्मात्सुपावनं विप्रपादप्रक्षालनोदकम् ।
[1]वाक्पाणिपादश्रोत्रमनोहृदयस्थानेषु च ॥ १०५ ॥

आकाशाख्यरमारूपेष्वेवं [2]रूपाणि चिन्तयेत् ।
विष्णोः प्रज्ञा प्रिया सत्याऽनन्तानन्दा स्थितिः क्रमात्॥ १०६ ॥

एतत्षड्रूपविज्ञानी षडरीन्स तु जेष्यति ।
व्यासश्च हृदयाकाशे पुरुषाख्योऽनिरुद्धकः ॥ १०७ ॥

प्रद्युम्नस्तालुदेशस्थो इन्द्रयोनिरिति स्मृतः ।
शीर्षान्तः केशमूले तु वीतिसङ्कर्षणः स्थितः ॥ १०८ ॥

१. वाक्प्राणदृक्श्रुति मनो हृदयस्थानगेषु च - पा.

२. अवच्छिन्नानि वै हरेः - पा.

ध्येयः शीर्षकपालोर्ध्वं वासुदेवोऽव्ययो हरिः ।
[1]हृदयान्तः स्थितो विष्णुर्विज्ञेयो वामनाभिधः ॥ १०९ ॥

उपास्यः सर्वदेवैश्च प्राणापानादिचेष्टकः ।
हृत्पद्मसंस्थितोपास्या गायत्री ब्रह्मसंमिता ॥ ११० ॥

गायत्र्यन्तस्थितो विष्णु[2]र्गायति त्रायते यतः ।
गायत्रीनामको विष्णुः स प्राणः स उदाहृतः ॥ १११ ॥

प्राणार्कद्वारपोपास्यः प्राणाग्नावेवमेव हि ।
मुखस्थाहवनीयाग्नौ होता प्राणो हृदि स्थितः ॥ ११२ ॥

प्राणाग्निस्थहरेः पूर्वद्वारपः प्राणभास्करः ।
ज्ञात्वा प्राणाद्यधिष्ठानं क्रमेणाहुतिदानतः ॥ ११३ ॥

प्राणनामानिरुद्धात्मा तृप्तो वैश्वानरो हरिः ।
नाभिस्थदक्षिणाग्नौ तु ब्रह्मव्यानशरीरगः ॥ ११४ ॥

अग्न्यन्तस्थहरेर्दक्षद्वास्थो व्याननिशाकरः ।
व्याननामेन्द्वधिष्ठानक्रमेणाहुतिदानतः ॥ ११५ ॥

प्रद्युम्नात्मा व्याननामा तृप्तो वैश्वानरो हरिः ।
ततो हृदि स्थिते वह्नौ गार्हपत्याभिधे शुभौ ॥ ११६ ॥

भवेदपानश्चोद्गाता पायुस्थोऽग्निगतस्य च ।
प्रत्यक् द्वास्थो ह्यपानाग्निस्तद्वाराहुतिदानतः ॥ ११७ ॥

१. हृदयान्तर्गतो - पा.

२. यस्मात् - पा.

सङ्कर्षणस्त्वपानाख्यो तृप्तो वैश्वानरो हरिः ।
नाभ्युत्तरस्थिते वह्नावावसथ्याभिधः स्मृतः ॥ ११८ ॥

यजमानो नाभिसंस्थो समानाग्निगतश्चयः ।
उदग्द्वास्थः समानेन्द्रस्तत्क्रमाहुतिदानतः ॥ ११९ ॥

वासुदेवः समानाख्यस्तृप्तो वैश्वानरो हरिः ।
नाभिदक्षस्थसभ्याग्नावध्वर्युः कण्ठगोऽनिलः ॥ १२० ॥

रमाविष्टाकाशनामकोदानो वायुरूर्ध्वगः ।
आकाशाख्यरमा विष्णोश्चोर्ध्वद्वास्थो द्युनामकः ॥ १२१ ॥

उदानवाय्वधिष्ठानक्रमेणाहुतिदानतः ।
नारायण उदानाख्यस्तृप्तो वैश्वानरो हरिः ॥ १२२ ॥

विश्वैर्गुणैरुपेतत्वाद्वैश्वोऽनन्तत्वतो नरः ।
वैश्वानर इति प्रोक्तः सोग्र्य इत्यग्निरीरितः ॥ १२३ ॥

पञ्चप्राणात्मको वायुर्यज्ञेऽस्मिन्सम्प्रतिष्ठितः ।
अतो वायुर्यज्ञनामा यजत्यग्निगतं हरिम् ॥ १२४ ॥

तस्मात्प्राणादिसंयुक्तो जीवदत्तान्नमुत्तमम् ।
पचत्येष शुभं सारं स्वीकरोति न चापरम् ॥ १२५ ॥

तस्माद्वैश्वानरस्तृप्तः तृप्ताश्च द्वारदेवताः ।
एतद्विद्यासाधकस्य प्रयच्छत्यक्षयं पदम् ॥ १२६ ॥

केचित्प्राणाग्निखण्डोक्ताः प्राणापानाद्यनुक्रमात् ।
व्यवस्थाभेदमाश्रित्य जयन्ति प्राणञ्चकम् ॥ १२७ ॥

जठराग्निस्थितं चाग्निदेवं वैश्वानरं हरिम् ।
पञ्चात्मको हरिः साक्षाद्भोक्तृणां हृदये स्थितः ॥ १२८ ॥

सङ्कर्षणश्च प्रद्युम्नो भोक्तृभोजनशक्तिदौ ।
भोक्तारौ च विशेषेण वासुदेवोऽवकाशदः ॥ १२९ ॥

नारायणानिरुद्धौ तु भोज्यवस्तुषु संस्थितौ ।
एवं पञ्चात्मकं ज्ञात्वा स भवेदमृताशनः ॥ १३० ॥

आत्मान्तरात्मना ज्ञात्वा द्विधा भूत्वा हृदि स्थितः ।
जीवसत्कर्मजनितं रसमश्नाति नित्यशः ॥ १३१ ॥

वायुः प्रस्तौत्यविच्छिन्नघोषरूपेण सर्वदा ।
कर्णौ पिधाय सर्वैस्स श्रूयते लोकमङ्गळः ॥ १३२ ॥

घोषरूपा स्तुतिर्नैव श्रूयते येन जन्तुना ।
अचिरेणैवकालेन स देहादुत्क्रमिष्यति ॥ १३३ ॥

य एवं वेद तेनैव स्तुत एव भवेद्धरिः ।
विष्णोरायतनं दिव्यं देहाख्यं वैष्णवं रथम् ॥ १३४ ॥

सूर्यश्च सूर्यभार्या च चक्षुर्द्वयसमाश्रितौ ।
वाजिरूपौ तथासोमस्तत्पत्नी च श्रुतिस्थितौ ॥ १३५ ॥

हयाकारा वहन्त्येते तद्बन्धप्रग्रहात्मिका ।
उमा वाचि स्थिता ज्ञेया तत्पतिर्मनसि स्थितः ॥ १३६ ॥

सम्प्रोक्तस्सारथिस्तस्मिन् रथे प्राणः प्रतिष्ठितः ।
प्रकृष्टज्ञानरूपत्वात् [१]प्राणो वै विश्वनामकः ॥ १३७ ॥

---

१. प्राणे प्राणेति नामकः - पा.

अधितिष्ठति वै विष्णुस्तस्माद्देहमलंकुरु ।
एतादृशस्य देहस्य वृषणासनयोरपि ॥ १३८ ॥

मध्येकन्दं विजानीयाद्वर्तुलं द्व्यङ्गुलोच्छ्रितम् ।
चतुरङ्गुलविस्तारं देहाधारं महत्तरम् ॥ १३९ ॥

आस्थानं सर्वनाडीनां मूलाधारं तदुच्यते ।
तन्मध्यदेशमारभ्य त्वामूर्धानमृजु स्थिता ॥ १४० ॥

सूक्ष्मा सुषुम्ना विज्ञेया वेणुवद्विवरान्विता ।
सैव पञ्चविशेषांशा वज्रिकार्या प्रकाशिनी ॥ १४१ ॥

वैद्युता ब्रह्मनाडीति विज्ञेया सायकादिवत् ।
सुषुम्नामूलमारभ्य वज्रिकाद्यंशकेषु च ॥ १४२ ॥

पञ्चपञ्चारविन्दानि ह्यामूर्धानं तु योजयेत् ।
पृष्ठांशवज्रिकासंस्थः प्रद्युम्नश्च हरित्प्रभः ॥ १४३ ॥

वामांशार्यागतश्चिन्त्यो नीलवर्णोऽनिरुद्धकः ।
तत्पुरोंऽशप्रकाशिन्यां वासुदेवः सितप्रभः ॥ १४४ ॥

दक्षांशवैद्युतासंस्थः पिङ्गः सङ्कर्षणोऽच्युतः ।
दक्षांशब्रह्मनाड्यां तु ध्येयो नारायणोऽरुणः ॥ १४५ ॥

सुषुम्नामूलदेशस्य चतुर्दिक्षु च मध्यतः ।
चतुष्पत्रारुणाब्जानां पञ्चकं तेष्वनुक्रमात् ॥ १४६ ॥

चिन्तयेदनिरुद्धादिपञ्चरूपाणि साधकः ।
ततः सुषुम्नासंसक्तनाभिसंस्थेषु पञ्चसु ॥ १४७ ॥

षड्दलारुणपद्मेषु ह्यनिरुद्धादिकान् स्मरेत् ।
सुषुम्नामध्यदेशस्थं हृत्पद्मं चाष्टपत्रकम् ॥ १४८ ॥

द्वात्रिंशत्केसरोपेतममलारुणकान्तिमत् ।
अन्तः कुञ्चितपत्रत्वादधोमुखमिति स्मृतम् ॥ १४९ ॥

तन्नाड्युद्गतनालत्वादूर्ध्वनालमितीरितम् ।
एतत्पद्मोदरं दिव्यं सम्पुटं तत्प्रचक्षते ॥ १५० ॥

तत्कर्णिकास्थितं बिम्बं ध्यायेन्नारयणाभिधम् ।
तच्चतुष्पार्श्वगेष्वष्ट [1]पत्राब्जेष्वपि चिन्तयेत् ॥ १५१ ॥

अनिरुद्धादिचत्वारि रूपाणीत्यब्जपञ्चकम् ।
हृदयोर्ध्वप्रदेशेऽपि द्विषट् पत्रारुणाम्बुजम् ॥ १५२ ॥

तस्मिन्यश्चात्मको विष्णुर्ध्येयः सिद्धिमभीप्सिता ।
कण्ठे सुषुम्ना संसक्ता तालुमध्ये च दिक्ष्वपि ॥ १५३ ॥

द्विदलः [2]श्वेतपत्राब्जेष्वनिरुद्धादिकान्स्मरेत् ।
भ्रुवोरन्तः सुषुम्नायाः पार्श्वमध्यस्थितेषु च ॥ १५४ ॥

चतुर्दलसिताब्जेषु ह्यनिरुद्धादिपञ्चकम् ।
मूर्ध्यन्तस्थसुषुम्नायाश्चतुष्पार्श्वगतेषु च ॥ १५५ ॥

द्वादशश्वेतपत्राब्जपञ्चकेषु यथाक्रमम् ।
चिन्तयेदनिरुद्धादिपञ्चरूपाणि वै हरेः ॥ १५६ ॥

---

१. पत्राग्रेष्वपि - पा.

२. श्वेतपद्मेषु - पा.

एतन्मूर्धानमारभ्य द्वादशाङ्गुलिकोपरि ।
सच्छत्रवद्द्विषट्श्वेतपत्राब्जं तत्र चिन्तयेत् ॥ १५७ ॥

तुरीयाख्यं वासुदेवं मोक्षदं कर्मसाक्षिणम् ।
एवं द्वात्रिंशदब्जस्थमच्युतं चिन्तयेद्धरिम् ॥ १५८ ॥

तज्ज्ञानध्यानसामर्थ्याद्भवबन्धाद्विमुच्यते ।
सुषुम्नायाश्चतुर्दिक्षु ज्ञेयाः पूर्वादिषु क्रमात् ॥ १५९ ॥

धारिणी पिङ्गला चैव वज्रिकेलेति नाडिकाः ।
सुषुम्ना ब्रह्मदैवत्या पिङ्गळा सूर्यदैविका ॥ १६० ॥

इला वै चन्द्रदैवत्या विज्ञेयास्ता यथाक्रमम् ।
[1]धारिण्यां वासुदेवाख्यः स्फटिकामलकान्तिमान् ॥ १६१ ॥

पिङ्गळायां पिङ्गळाभश्चिन्त्यः सङ्कर्षणाभिधः ।
वज्रिकायां पीतवर्णो वेद्यः प्रद्युम्ननामकः ॥ १६२ ॥

इलायामनिरुद्धाख्यश्चिन्त्यः श्यामलदीप्तिमान् ।
चतुर्व्याहृतिवाच्यास्ते चतुर्नाडीनियामकाः ॥ १६३ ॥

मध्ये नारायणो ध्येयस्तरुणोऽरुणभास्वरः ।
एतान्येव स्वरूपाणि सूर्यमण्डलगान्यपि ॥ १६४ ॥

प्राच्यां द्विशतरक्तांशुसंस्थितो मधुनामकः ।
ऋग्वाच्यो वासुदेवाऽग्निद्युतिर्वस्वग्न्युपासितः ॥ १६५ ॥

१. नन्दिन्यां - पा.

दक्षे द्विशतगौरांशुसंस्थितो मधुनामकः ।
शुक्लवर्णो यजुर्वेदवाच्यः सङ्कर्षणः स्मृतः ॥ १६६ ॥

मधुविद्योतितः सेव्यो रुद्रैर्वायुपुरस्सरैः ।
प्रत्यक्छतद्वयश्यामरश्मिस्थः श्यामवर्णकः ॥ १६७ ॥

सामवेदादिसंवाच्यः प्रद्युम्नो मधुनामकः ।
सामाभिमानिभिः सूर्यैरुपास्यः सामनामकैः ॥ १६८ ॥

उदग्द्विशतनीलांशुसंस्थितो नीलवर्णकः ।
अथर्ववेदेतिहासपुराणप्रतिपादितः ॥ १६९ ॥

मधुनामानिरुद्धश्च मरुद्भिः सोमपूर्वकैः ।
उपास्यः सूर्यमध्यस्थपीतोर्ध्वद्विशतांशुगः ॥ १७० ॥

अनन्तवेदवेद्योऽसावुपास्यो मधुनामकः ।
नारायणः प्रोद्यदर्कद्युतिर्वेदाभिमानिभिः ॥ १७१ ॥

ब्रह्मवाग्वारुणीशेषसौपर्णीगरुडादिभिः ।
सर्वदोपास्यते सूर्ये पञ्चधावस्थितो हरिः ॥ १७२ ॥

पिङ्गळा दक्षिणा नाडी इला वामा प्रकीर्तिता ।
पिङ्गळांशाः पञ्चशतनाड्यो वै दक्षिणायनाः ॥ १७३ ॥

एताश्च दक्षिणा नाड्यः तिर्यग्वामे प्रसारिताः ।
आतताश्चासु सूर्यस्य दक्षिणायनरश्मयः ॥ १७४ ॥

दक्षिणायनमार्गोऽयं धूमादिरिति विश्रुतः ।
पितृयानं तमेवाहुः सृतिस्थानं विधीयते ॥ १७५ ॥

इलांशाश्च शतं पञ्च नाड्यश्चैवोत्तरायणाः ।
उत्तरायणनाड्यस्तु तिर्यग्दक्षिणसंस्थिताः ॥ १७६ ॥

तास्वाततताश्च सूर्यस्य रश्मयश्चोत्तरायणाः ।
उत्तरायणमार्गोऽयमर्चिरादिरिति स्मृतः ॥ १७७ ॥

देवयानं ब्रह्मयानं तमेवाहुर्मनीषिणः ।
ये च धूमादिमार्गस्थाः यावद्देहस्थितांशुभिः ॥ १७८ ॥

निर्यान्ति वामकर्णान्ते तमोगाः पितृयानगाः ।
ये चार्चिरादिमार्गस्थाः मुक्तियोग्याश्च मानुषाः ॥ १७९ ॥

ते यान्ति दक्षिणात्कर्णाद्रश्मिभिर्देवयानगाः ।
ये तु साधनसम्पन्नाः पक्वाः प्रारब्धभोगिनः ॥ १८० ॥

अनादिलिङ्गदेहस्य भङ्गकाल उपस्थिते ।
योगप्रभावाद्दिव्यस्य स्वमनः परमात्मनि ॥ १८१ ॥

पृथिव्यादिक्रमेणैव ह्यव्यक्तान्तं नियोज्य च ।
तत्वाभिमानिनो देवान् क्रमात्संयोज्य तैः सह ॥ १८२ ॥

स्वान्तस्थहरिणा साकं जीवास्ते ब्रह्मयानगाः ।
सुषुम्नामार्गतो ब्रह्मरन्ध्रादुत्क्रम्य वायुना ॥ १८३ ॥

सार्धं ब्रह्मपदं प्राप्य तेन यान्ति परं पदम् ।
एतन्मार्गत्रयं ज्ञात्वा सम्यक् मुक्तिपथं विशेत् ॥ १८४ ॥

देवानां लयमार्गौ द्वौ सम्प्रोक्तौ शेषगारुडौ ।
गन्धर्वप्रमुखाः सर्वे ये च देवानुगाश्च ते ॥ १८५ ॥

प्रविशन्ति कुबेरं वै कुबेरोऽप्पतिना सह ।
सोमं विशति वै सोमो विष्वक्सेनादिकैः सह ॥ १८६ ॥

पार्षदैरनिरुद्धं च ह्यनिरुद्धोऽपि योगिभिः ।
सनकाद्यै[1]स्ततः कामं कामदेवस्तु वारुणीम् ॥ १८७ ॥

वारुणी स्वपतिं शेषं शेषदेवः सरस्वतीम् ।
प्रविशत्यब्जजं वाणी ब्रह्मा तेजोऽभिधां श्रियम् ॥ १८८ ॥

श्रीदेवी विणुसामीप्यलक्षणं सङ्गमेष्यति ।
शेषमार्गोऽयमुद्दिष्टः ततो गारुड उच्यते ॥ १८९ ॥

वर्णाश्रमोचिताचारा ये प्रोक्ता मानुषोत्तमाः ।
निरृतिः पितरः सर्वे तथा वैवस्वतादयः ॥ १९० ॥

मनवश्चैव पृथ्वाद्या ये प्रोक्ता राजसत्तमाः ।
धर्मं विशन्ति ते सर्वे धर्मः स्वायम्भुवं मनुम् ॥ १९१ ॥

स्वायम्भुवमनुः शक्रं समाविशति वै तथा ।
शक्रमेव विशन्त्येते प्रवहाद्या मरुद्गणाः ॥ १९२ ॥

विनायका साध्यगणाश्चाकाशं प्रविशन्ति ते ।
मृत्यवो ऋभवः सर्वे विशन्ति पृथिवीं क्रमान् ॥ १९३ ॥

अग्निपुत्राश्च सर्वेऽपि देवाश्चोक्तेतरे च ये ।
ते सर्वे प्रविशन्त्यग्निमग्निरादित्यमाविशेत् ॥ १९४ ॥

---

१. र्युतः - पा.

स चाकाशः सा च पृथ्वी स चादित्यो गुरुं विशेत्।
गुरुर्विशति वै शक्रमपि [1]देवर्षिनारदः ॥ १९५ ॥

भृगुर्विधिसुताःसर्वे वसिष्ठात्रिपुरोगमाः।
दक्षं विशन्ति दक्षोऽपि शक्रं प्रविशति प्रभुम् ॥ १९६ ॥

शक्रो विशति सौपर्णीं सौपर्णी स्वपतिं खगम्।
गरुत्मान् प्रविशेद्वार्णीं वाणी ब्रह्माणमीश्वरम् ॥ १९७ ॥

ब्रह्मा तेजोऽभिधां लक्ष्मीं समायाति स्वमातरम्।
रमा यास्यति सामीप्यं विष्णोर्नित्या[2]नपायिनी ॥ १९८ ॥

इत्युक्तो गारुडो मार्गो मुक्त्यर्थं च दिवौकसाम्।
एतन्मार्गविदां पुंसां यममार्गो न विद्यते ॥ १९९ ॥

इतः परं सुषुम्नादिनाडीदक्षिणपार्श्वके।
सषट्त्रिंशतिसाहस्रं नाड्यःसन्ति हि तासु च ॥ २०० ॥

षट्त्रिंशति सहस्राणि पुंरूपाणि विचिन्तयेत्।
एतानि पुरुषायुष्यदिनाह्वां दैवतानि च ॥ २०१ ॥

सुषुम्ना वामपार्श्वेऽपि षट् त्रिंशतिसहस्रकाः।
नाड्यः सन्त्यत्र तावन्ति स्त्रीरूपाणि विचिन्तयेत् ॥ २०२ ॥

एतानि मानुषादीनां रात्र्यायुर्देवतानि च।
एतानि पुंस्त्रीरूपाणि बृहतीस्तुतिगानि च ॥ २०३ ॥

---

१. देवगुरुस्तथा - पा.

२. नित्यावियोगिनी - पा.

बृहती श्रुतिसाहस्रे स्वरव्यञ्जनभेदतः।
द्वासप्ततिसहस्राणि वर्णान्येव भवन्ति हि ॥ २०४ ॥

स्वरार्णप्रतिपाद्यानि पुंरूपाणि रमापतेः।
षट् त्रिंशतिसहस्राणि व्यञ्जनार्णोदितानि च ॥ २०५ ॥

षट् त्रिंशतिसहस्राणि स्त्रीरूपाणि विचिन्तयेत्।
ज्ञात्वैतानि नरो भक्त्या पूर्णमायुष्यमेष्यति ॥ २०६ ॥

विहिता मूर्तयश्चिन्त्या यत्र नाडीषु वै हरेः।
एता नाड्यः समुद्दिष्टास्तन्निविष्टो रमापतिः ॥ २०७ ॥

[1]इन्दुनामा स वै नाडीसारान्भुङ्क्तेऽखिलान्विभुः।
एतन्नामस्वरूपाणि नावगम्यान्यशक्यतः ॥ २०८ ॥

हृदयाख्यं परं ब्रह्मपुरं द्वारविराजितम्।
तत्प्राग्द्वाराणि च त्रीणि चिन्तयेत्प्रथमे श्रियम् ॥ २०९ ॥

द्वितीये चिन्तयेत्प्राणं चक्षुरादित्यनामकम्।
द्युनामिकां भारतीं च तृतीये च जयादिकौ ॥ २१० ॥

दक्षद्वाराण्यपि त्रीणि तत्राद्ये चिन्तयेच्छ्रियम्।
द्वितीये चिन्तयेद्व्यानं सोमं श्रोत्राभिधं तथा ॥ २११ ॥

दिङ्नामिकां भारतीं च वामपार्श्वे विचिन्तयेत्।
[2]तृतीये द्वारि विज्ञेयौ बलप्रबलनामकौ ॥ २१२ ॥

---

१. इन्द्रनामा - पा.

२. तृतीयौ द्वारपालौ द्वौ ज्ञेयौ नन्दसुनन्दकौ - पा.

प्रत्यग्द्वाराणि च त्रीणि श्रियमाद्ये विचिन्तयेत् ।
द्वितीयेऽग्निं वागपाननामकं चिन्तयेत्ततः ॥ २१३ ॥

पृथ्वीनाम्नीं भारतीं च तृतीये कुमुदादिकौ ।
उदग्द्वाराणि च त्रीणि प्रथमे च श्रियं स्मरेत् ॥ २१४ ॥

इन्द्रं मनः समानाख्यं द्वितीये द्वारि चिन्तयेत् ।
विद्युन्नाम्नीं भारतीं च तृतीये [1]नन्दसुनन्दनौ ॥ २१५ ॥

ऊर्ध्वदिशो द्वारमेकं तस्मिन्नाकाशनामिकाम् ।
रमामुदानवायुं च वाङ्नाम्नीं चैव भारतीम् ॥ २१६ ॥

एवं सञ्चिन्तयेद्विद्वान् द्वारेषूक्तप्रकारतः ।
एवमेव विचिन्त्याश्च द्वारपालास्त्रिधामसु ॥ २१७ ॥

एतादृशपुरीमध्ये परं ब्रह्मोपबृंहितम् ।
सुषुम्नाख्यं महाराजरम्यसौधान्तरस्थितम् ॥ २१८ ॥

दहराख्यात्महृत्पद्मविलसत्कर्णिकालये ।
चिन्तयेच्च श्रियं पद्मे भूदुर्गे [2]नालकन्दयोः ॥ २१९ ॥

अष्टपत्रेषु शक्त्याद्या विज्ञेया हरिमूर्तयः ।
विदिग्दलेषु चैकैका द्वे द्वे वै दिग्दलेष्वपि[3] ॥ २२० ॥

वसवोऽप्यष्टसंख्याकाः पद्मपत्राभिमानिनः ।
सरस्वती भारती च हृत्पद्मस्याभिमानिनी ॥ २२१ ॥

---

१. द्वारपालकौ - पा.

२. नाभिमूलयोः - पा.

३. दिग्दलेष्विति - पा.

हृत्पद्मकर्णिकाग्रस्थः सर्वाङ्गुष्ठप्रमाणकः ।
अग्रेशः प्राज्ञनामासौ जीवानां च सुषुप्तिदः ॥ २२२ ॥

सर्वतो हृदयाकाशे व्याप्तः प्रादेशसंमितः ।
जीवाधारः स विज्ञेयः परः पुरुषनामकः ॥ २२३ ॥

कर्णिकामूलगो विष्णुरङ्गुष्ठाग्रप्रमाणकः ।
मूलेशश्चिन्तनीयोऽयं विज्ञानात्मेति यं विदुः ॥ २२४ ॥

एतद्रूपत्रयं विष्णोः हृदयाख्यं प्रकीर्तितम् ।
मूलेशपादमाश्रित्य मुख्यप्राणोऽस्य सन्मुखः ॥ २२५ ॥

कृताञ्जलिपुटः प्राचीमुखस्तिष्ठति नित्यशः ।
तस्मिंश्च शुचिषद्विष्णुः प्राणश्चिन्त्यश्च लालुकः ॥ २२६ ॥

सङ्कर्षणो नृसिंहश्च रामो दाशरथिस्तथा ।
अपराजितरूपत्वादपराजितसेनकः ॥ २२७ ॥

इन्द्रो वैकुण्ठ इत्येते विज्ञेयास्तदुपासकैः ।
मुख्यप्राणः श्वासरूपहंसमन्त्रं जपेत्सदा ॥ २२८ ॥

जीवेन कारयत्येव तज्जपं हरितुष्टये ।
एकविंशतिसहस्राणि श्वासानां षट् शतानि च ॥ २२९ ॥

भवन्त्येतच्च विज्ञाय भक्त्या विष्णौ समर्पयेत् ।
सहस्रधा विनिर्भिन्नं वालाग्रमवशिष्यते ॥ २३० ॥

तावत्परिमितो जीवः शाश्वतः स्वप्रकाशकः ।
प्राणः प्रपदमाश्रित्य नित्यस्तिष्ठति कर्मकृत् ॥ २३१ ॥

विष्णोरङ्गानि जीवाङ्गेष्ववच्छिन्नानि नित्यशः ।
वासुदेवो हरेः शीर्षं जीवशीर्षे व्यवस्थितः ॥ २३२ ॥

नारायणो हरेर्मध्यः जीवसन्दोहसंस्थितः ।
विष्णोश्च दक्षिणः पक्षः प्रद्युम्नो जीवपक्षगः ॥ २३३ ॥

वामपक्षोऽनिरुद्धश्च जीववामे च संस्थितः ।
सङ्कर्षणो हरेरङ्घ्रि[1]जीवपादे च संस्थितः ॥ २३४ ॥

विष्णोर्वाग्भार्गवो रामो जीववाचि प्रतिष्ठितः ।
नृसिंहश्च हरेः प्राणः जीवप्राणे च संस्थितः ॥ २३५ ॥

हरेश्चक्षुश्च कपिलो जीवचक्षुस्थितो हरिः ।
जीवाभिमानी शेषश्च तस्मिन्सङ्कर्षणः स्थितः ॥ २३६ ॥

अनिरुद्धादिभिः सूक्ष्म[2]सृष्टौ देहा विनिर्मिताः ।
कोशरूपाश्चतुर्ष्वेषु ह्यनिरुद्धादयः स्थिताः ॥ २३७ ॥

तैरावृतो लिङ्गदेहस्त्वाषोडशकलात्मकः ।
जीवावरणभूतोऽस्य वासुदेवो नियामकः ॥ २३८ ॥

अनादिलिङ्गदेहेऽस्मिन् जीवस्तिष्ठत्यशाश्वते ।
देवानामंशतो व्याप्तिर्देहे नृणां प्रकाशतः ॥ २३९ ॥

स्वेन्द्रियैर्बाह्य[3]सम्बन्धात् विषयज्ञानवान्भवेत् ।
चराम्यहं करोमीदं ममेत्यज्ञानमोहितः ॥ २४० ॥

---

१. जीवाङ्घ्रितल - पा.

२. देहे स्थित्वा नियामकाः - पा.

३. व्याप्तसम्बन्धे - पा.

[1]लिप्यतेऽतः कर्मबन्धैस्तदपायाद्विमुच्यते ।
जीवहृत्कमलं श्वेतमष्टपत्रं सकर्णिकम् ॥ २४१ ॥

ध्येयस्तत्कर्णिकाविष्टो ह्यात्मा नारायणः परः ।
जीवहृन्मण्डलाविष्टः श्यामो हृदयनामकः ॥ २४२ ॥

नारसिंहः सदा जीवसंस्थितो जीवनामकः ।
अनिरुद्धोऽपि जीवान्तः शरीरे व्याप्य तिष्ठति ॥ २४३ ॥

स साक्षाच्छबलो विष्णुः शरीर इति नामकः ।
जीवान्तः प्रेरको विष्णुरन्तरात्मेति यं विदुः ॥ २४४ ॥

स चोपास्यः सदैवेष्टः सदा जीवचरो हरिः ।
सोऽहङ्कार इति प्रोक्तः सर्वाहङ्कारभञ्जकः ॥ २४५ ॥

मत्स्याद्या अपि वै विष्णोरवताराश्च सर्वशः ।
जीवान्तः[2] संस्थिता नित्यमुपास्याः शक्तिसंयुताः ॥ २४६ ॥

एवं विद्वानतो ब्राह्महृदयाम्बुजमन्दिरे ।
नानारत्नोज्ज्वलद्धेममण्टपं तद्रमात्मकम् ॥ २४७ ॥

चिन्तयेन्मौक्तिकाभासं तस्मिन् तत्कर्णिकातले ।
द्विषट्कोणादित्यबिम्बं तत्प्रवृत्तेन्दुमण्डलम् ॥ २४८ ॥

तस्मिन् त्रिकोणमाग्नेयं मण्डलं सुविराजितम् ।
तस्मिन् लक्ष्म्यात्मकं तल्पं शेषपर्यङ्कशोभितम् ॥ २४९ ॥

---

१. लिप्यते कर्णबन्धैश्च विष्णोर्ध्यानातप्रमुच्यते - पा.

२. आजीवान्तः - पा.

चित्ररत्नासनाकीर्णं चिन्तयेत्सोपबर्हणम् ।
तत्रत्यो भगवान्विष्णुः परमात्मेत्युदाहृतः ॥ २५० ॥

साक्षान्नारायणः सर्वैरुपास्यो बिम्बनामकः ।
श्वेतद्वीपगतो विष्णुः पर्यङ्कब्रह्मनामकः ॥ २५१ ॥

नारायणो हि भगवाननादिसृतिसंस्थितान् ।
अवेक्ष्य लोकान्कृपया तस्मान्मोचयितुं प्रभुः ॥ २५२ ॥

तद्योग्यपददानाय तेषामाविश्य [1]हृद्गुहाम् ।
तद्योग्यतानुसारेण साधनैः समुपासितः ॥ २५३ ॥

निरस्य स्वापरोक्ष्येण कृतं कर्म शुभाशुभम् ।
मोचयित्वा [2]भूतबन्धाज्जीवस्वानन्ददायकः ॥ २५४ ॥

श्वेतद्वीपगतो यश्च बाह्यहृत्पद्मगश्च यः ।
तयोरैक्यं विजानीयाज्जीवहृत्पद्मगस्य च ॥ २५५ ॥

शारीरसर्वनाडीषु निविष्टानां च वै हरेः ।
ब्रह्माण्डान्तर्बहिस्थानां रूपाणामपि सर्वशः ॥ २५६ ॥

आत्महृत्पद्मगेनैक्यं चिन्तनं परमार्चनम् ।
हृत्पद्मकर्णिकाविष्टं बिम्बनामानमीश्वरम् ॥ २५७ ॥

उद्यदादित्यसङ्काशं सच्चिदानन्दविग्रहम् ।
पीताम्बरधरं देवं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ २५८ ॥

---

१. हृद्गृहम् - पा.

२. कर्मबन्धात् - पा.

हेमहंसकमञ्जीरकिङ्किणीकाङ्घ्रिपङ्कजम् ।
स्वर्णाम्बरलसत्काञ्चीभास्वत्कटितटोदरम् ॥ २५९ ॥

हेमकङ्कणकेयूरमुद्रिकाबाहुभूषणम् ।
मुक्तारत्नप्रवालाभं स्वर्णग्रैवेय[1]वक्षसम् ॥ २६० ॥

श्रीवत्सकौस्तुभोरस्कं नानाभूषणभूषितम् ।
मन्दस्मितमुखाम्भोजमरविन्दायतेक्षणम् ॥ २६१ ॥

नीलालकलसत्स्वर्णमुकुट श्रुतिभूषणम् ।
ब्रह्मेशानादिभिः सेव्यं स्वरूपगणमध्यगम् ॥ २६२ ॥

आपादमौळिपर्यन्तं ध्यायेन्नारायणं परम् ।
ध्यानं च द्विविधं प्रोक्तं खण्डाखण्डविभेदतः ॥ २६३ ॥

एकैकशोऽङ्गानि धिया धारणं खण्डमुच्यते ।
सर्वाङ्गसंस्मृतिर्विष्णोरखण्डध्यानमीरितम् ॥ २६४ ॥

सन्ततं ध्यानयोगेन निष्प्रयत्नसमाधिमान् ।
असमाधिरपि ज्ञानी तद्गतैकाग्रमानसः ॥ २६५ ॥

उपचारैः षोडशाभिस्त्वावाहनमुखैरपि ।
प्राकृताप्राकृतैर्वापि विष्णुरूपात्मकैरपि ॥ २६६ ॥

मानसैरमलैर्दिव्यैर्महाराजोपचारकैः ।
हृत्पद्मकर्णिकानिष्ठं योगिध्येयाङ्घ्रिपङ्कजम् ॥ २६७ ॥

भक्त्यैवानन्यमनसा बाह्यार्चनमिवार्चयेत् ।
मनः पूजावसाने तु कायिकैर्वाचिकैरपि ॥ २६८ ॥

---

१. वर्चसम् - पा.

प्रणमेत्पुण्डरीकाक्षं यथाशक्ति यथामति ।
यात्रा प्रदक्षिणं विष्णोः प्रणामः शयनं हरेः ॥ २६९ ॥

वाक्प्रवृत्तिस्स्तुतिर्भूयान्मनोवृत्तिरनुस्मृतिः ।
समर्पयित्वा बिम्बेऽस्मिन्मानसे पूजनं पुनः ॥ २७० ॥

तत्तत्स्थानेषु नाडीषु तत्तद्रूपाणि भावयेत् ।
एवं यः कुरुते नित्यमप्रमत्तो श्रियः पतेः ॥ २७१ ॥

भक्त्या तु मानसीमर्चां जीवन्मुक्तो न संशयः ।
ग्रन्थोऽयं पाठमात्रेण भक्तिज्ञानादिसिद्धिदः ॥ २७२ ॥

ज्ञानेन तदनुष्ठानाद्विमुक्तिः शाश्वती भवेत् ।
आनन्त्येऽपि प्रमेयानां ग्रन्थगौरवभीतितः ॥ २७३ ॥

सन्ततध्यानसिद्ध्यर्थं समाससङ्ग्रहः कृतः ।
अज्ञानाज्ज्ञानतो वापि वदन् किमपि भाषितम् ।
[1]युक्तायुक्तविचारज्ञैः सद्भिः संगृह्यतामिदम् ॥ २७४ ॥

स्वैजीजनार्दनार्यपौत्रः वेङ्कटनरसिंहार्यपुत्रकः ।
श्रीमद्वेङ्कटरामाख्यः कृतवान्मानसस्मृतिम् ॥ २८५ ॥

ग्रन्थोऽयं पाठमात्रेण भक्तिज्ञानादिसिद्धिदः ।
ज्ञानेन तदनुष्ठाने विमुक्तिः शाश्वती भवेत् ॥ २७६ ॥

॥ इति श्रीमत्पूज्य ऐजीवेङ्कटरामार्य(श्रीव्यासतत्वज्ञतीर्थ)कृता मानसस्मृतिः सम्पूर्णा ॥

* * *

१. युक्तायुक्तं महीयोभिः सद्भिः तत्प्रतिगृह्यताम् - पा.

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीमन्मूलरामो विजयते ॥

गायत्रीसारसङ्ग्रहः

प्रणम्य जगतामीशं श्रीनिवासं सदाश्रयम् ।
गायत्रीप्रतिपाद्यार्थं सारं किञ्चिदुदीरये ॥ १ ॥

गायत्री छन्दसामादिर्जनित्री सर्वसम्पदाम् ।
दात्री सर्वांहसां हन्त्री गायत्री जपतां सताम् ॥ २ ॥

गायत्री चैव सावित्री त्रिरूपैवं सरस्वती ।
कालत्रयेऽप्युपास्या सा सन्ध्येत्यपरनामिका ॥ ३ ॥

गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तित्रिष्टुभौ ।
जगती चातिजगती शक्करीत्वतिशक्करी ॥ ४ ॥

अष्टत्यष्टिधृतिश्चातिधृतिश्चैव कृतिस्तथा ।
प्रकृतिश्चाकृतिश्चैव विकृतिः संकृतिस्तथा ॥ ५ ॥

अतिपूर्वकृतिश्चापि द्युत्कृतीत्यादिकानि च ।
एतषां छन्दसां वर्ण सङ्ख्यालक्षणसंस्मृतम्[1] ॥ ६ ॥

चतुर्विंशत्यक्षरेति गायत्री समुदीरिता ।
तदूर्ध्वमुष्णिगादीनि चतुर्वर्णोत्तराणि च ॥ ७ ॥

१. संख्या सा लक्षणं स्मृतमिति पाठान्तरम् ।

पूर्वस्मादुत्तराधिक्यं चतुर्वर्णैर्यथाक्रमम् ।
सर्वेषां छन्दसामेव लक्षणं परिकीर्तितम् ॥ ८ ॥

एतेषां छन्दसामेव पादपादार्धभेदतः ।
मन्त्रेष्वष्टषडार्णेषु अपि छन्दस्तदीरितम् ॥ ९ ॥

[2]गायत्री केवला ब्राह्मी दैवी गायत्रिका स्मृता ।
ब्रह्मर्षिका च विज्ञेया या च व्याहृतिसंयुता ॥ १० ॥

विश्वामित्रर्षिका प्रोक्ता गायत्री छन्दसान्विता ।
नारायणोऽर्कमध्यस्थो देवतोदितनामकः ॥ ११ ॥

गायत्री त्रिपदा ज्ञेया प्रणवेव चतुष्पदा ।
पदच्छेदे दशपदा षट्कुक्षिश्चतुरर्णकैः ॥ १२ ॥

आद्योङ्कारस्तथैवापौ ज्योती रस इतिद्वयम् ।
व्याहृतित्रयमित्येतद्गायत्रीशीर्षपञ्चकम् ॥ १३ ॥

गायत्र्यादिमवर्णं तु मुखमाहुर्मनीषिणः ।
मुखे त्वग्निस्तदन्तस्थो रामो धृतपरश्वधः ॥ १४ ॥

ध्येयः स सर्वदोषाणां संहर्ता सर्वदाहकः ।
गायत्रीशीर्षको ब्रह्मा पद्मनाभस्तदन्तरः ॥ १५ ॥

हृदयं भगवान् विष्णुः सर्ववेदोदितः प्रभुः ।
रुद्रः शिखामणिस्तस्मिन् स्थितः सङ्कर्षणो हरिः ॥ १६ ॥

योनिश्च पृथिवी देवी वराहस्तन्नियामकः ।
प्राणापानादिसंसेव्यस्त[3]त्प्राणाख्योऽन्तरात्मकः ॥ १७ ॥

---

२. गायत्रीस्वरूपः इति क्वचिद् दृश्यते ।

३. स प्राणाख्योऽन्तरात्मकः इति पाठान्तरम् ।

मुख्याभिमानी गायत्र्याः श्रीरमुख्या सरस्वती ।
श्रीगतः श्रीधरो भाषासंस्थितो हयशीर्षकः ॥ १८ ॥

गायत्रीसंस्थितो विष्णुर्गायति त्रायते यतः ।
गायत्रीत्युच्यते वेदैः स एको बहुरुपवान् ॥ १९ ॥

[4]ओङ्कारव्याहृती सप्त गायत्री च ततः परम् ।
ओमापोज्योतिरित्येतच्छिरः पश्चादुदीरयेत् ॥ २० ॥

प्राणायामो यमुद्दिष्टः सर्वकर्मसुपावनः ।
सोऽप्यर्थज्ञानपूर्वश्चेदनन्तफलदो भवेत् ॥ २१ ॥

नारायणोऽखिलगुणैः पूर्णत्वादोमितीर्यते ।
ऐश्वर्यादिप्रभुत्वाच्च भूरिति व्याहृतीरितः ॥ २२ ॥

लक्ष्म्या अपि परत्वेन भुव इत्युच्यते हरिः ।
अनन्तसुखवत्वाच्च सुवरित्युच्यतेऽच्युतः ॥ २३ ॥

महः सर्वप्रपूज्यत्वाज्जगत्सृष्टत्वतो जनः ।
लीलालोचनकर्तृत्वात्तप इत्येव शब्दितः ॥ २४ ॥

सत्यज्ञानप्रमोदत्वात्सत्यमित्यभिधीयते ।
व्याहृत्यर्थोऽयमुद्दिष्टो गायत्र्यर्थोप्युदीर्यते ॥ २५ ॥

एकोनविंशद्वर्णं तु विष्णुदैवत्यमीरितम् ।
तस्माद्यच्छब्दवाच्यो हि विष्णुरेव न चापरः ॥ २६ ॥

यच्च विष्णुर्धियोऽस्माकं प्रेरयेत्सवितुर्दिवि ।
देवस्य प्रेरकं दीप्तिरिति ज्ञानात्मकत्वतः ॥ २७ ॥

---

४. प्राणायाम गायत्रीलक्षण तदर्थः इति क्वचिद् दृश्यते ।

भर्गस्तद्वैष्णवं तेजो रूपं सञ्चिन्तयाम्यहम् ।
एवमेव हि गायत्र्यास्त्वर्थो ज्ञेयो मनीषिभिः ॥ २८ ॥

सदा सर्वगुणापानादाजगत्पालनादपि ।
आपो नारायणः प्रोक्तो ज्योतिश्च स्वप्रकाशतः ॥ २९ ॥

श्रेष्ठत्वात्सरसः प्रोक्तोऽमृतं मोक्षप्रदानतः ।
बृंहितत्वाद्गुणैर्ब्रह्म भूरिति पूर्णरूपतः ॥ ३० ॥

भुवो वीर्यस्वभावत्वात्सुवस्सुबलरूपतः ।
एवं शीर्षार्थपूर्वं तु प्राणायामार्थ ईरितः ॥ ३१ ॥

⁵अथ ध्यानं प्रवक्ष्यामि सूर्यमण्डलगस्य च ।
द्युनामिकाया भारत्या रूपं ज्योतिर्मयं हि यत् ॥ ३२ ॥

ब्रह्मणस्तदधिष्ठानं पद्मरूपधरस्य च ।
तत्सरोजासनाविष्टः पुण्डरीकायतेक्षणः ॥ ३३ ॥

हिरण्मयवपु श्रीमान्धृतशङ्खारिदोर्द्वयः ।
ध्येयो नारायणः पश्चाद्गायत्रीं सञ्जपेद्बुधः ॥ ३४ ॥

अनन्तसद्गुणोतत्वात्पूर्णत्वादोमितीरितः ।
अधिकोजस्त्वतो विष्णुः स जगद्धरणादपि ॥ ३५ ॥

ओतत्वाज्जगतस्तस्मिन्नाम्ना तत्वात्ततोऽपि वा ।
जगतामदनाद्विष्णुर्वेदरोमिति चोदितः ॥ ३६ ॥

प्रवृत्तानागतातीतकालेऽप्येकः प्रकारतः ।
नित्यसच्चित्प्रमोदत्वादोमुपास्यो रमापतिः ॥ ३७ ॥

---

५. अथ ध्यानं ॐकारविशदार्थध्यानरूपाः इति क्वचित् दृश्यते ।

अकारेणोच्यते ब्रह्म योऽसृजच्चतुराननम् ।
उकारेणोच्यते विष्णुर्जगत्पालनतत्परः ॥ ३८ ॥

मकारेणान्तको रुद्रो यश्च रुद्रान्तरात्मकः ।
एवं त्रिरूपी भगवान् प्रणवोऽपि त्रयात्मकः ॥ ३९ ॥

अकारेणाखिलाधिक्यं उकारेण गुणोच्चताम् ।
मकारेणामितत्वं तु तारार्थो वेदबोधितः ॥ ४० ॥

ताराभिमानी शेषश्च प्रणवोष्टार्ण ईरितः ।
अकारादि त्रिवर्णानामभिमानी सदा शिवः ॥ ४१ ॥

बिन्दुनादादि वर्णानामभिमानी सरस्वती ।
अकाराद्यष्टवर्णानां चतुर्विंशतिदेवताः ॥ ४२ ॥

विश्वः कृष्णः पद्मनाभस्त्वकारस्याधिदेवताः ।
तैजसो रामविष्णू च उकारस्य नियाकमः ॥ ४३ ॥

प्राज्ञो रुद्रान्तरस्थो यो नृसिंहो रुद्रनामकः ।
श्रीनृसिंहो मकारार्थो तुरीयस्तु वराहकः ॥ ४४ ॥

अनिरुद्ध इति ह्येते बिन्दुश्चात्मेतिनामकः ।
विष्णुः प्रद्युम्न इत्येते नादोक्तास्त्वन्तरात्मकाः ॥ ४५ ॥

सङ्कर्षणःपरं ज्योतिः घोषदेवाः प्रकीर्तिताः ।
परमात्मा परब्रह्म वासुदेव इति त्रयः । ॥ ४६ ॥

शान्ताधिदेवताः प्रोक्ताः ज्ञानात्मा वासुदेवकाः ।
नारायण इति प्रोक्तास्त्वतिशान्ताधिदेवताः ॥ ४७ ॥

एवमेकैकर्णस्य त्रित्रिरूपप्रकारतः ।
चतुर्विंशतिसङ्ख्याकाः प्रणवाष्टार्णदेवताः ॥ ४८ ॥

ध्यातव्याश्च जपादौ च तत्तन्मन्त्रार्थसिद्धिदाः ।
[६]भूर्भुवस्सुवरित्येतद् व्याहृतित्रयमानिनः ॥ ४९ ॥

हुतभुग्वायुसूर्यश्च तेषु भूरादिनामकः ।
अनिरुद्धादयो ज्ञेयास्सर्वकर्मप्रपूरकाः ॥ ५० ॥

[७]गायत्र्यादि पदोद्दिष्टत्रिलोकस्थोऽनिरुद्धकः ।
श्वेतद्वीपगतो विष्णुर्बाह्यदेहनियामकः ॥ ५१ ॥

वासुदेवश्च ऋग्वेदो सूर्यलोहितरश्मिगः ।
वासुदेव इति ह्येते चत्वारोऽभीष्टदायकाः ॥ ५२ ॥

प्रद्युम्नश्च चतुर्वेदोदितानन्तासनस्थितः ।
वासुदेवस्तथा बाह्य हृद्गतो [८]वासुदेवकः ॥ ५३ ॥

यजुर्वेदोदितः सूर्यदक्षश्वेतांशुसंस्थिताः ।
सङ्कर्षण इति ह्येते तद्द्वितीयपदोदिताः ॥ ५४ ॥

सङ्कर्षणम [९]स्नत्संस्थो विष्णुर्वैकुण्ठसंस्थितः ।
तथा जीवस्वदेहस्थो वासुदेवस्तदाश्रयः ॥ ५५ ॥

सामवेदोदितः सूर्य प्रत्यक्श्यामांशुसंस्थितः ।
प्रद्युम्नश्चेति चत्वारस्तृतीयपददेवताः ॥ ५६ ॥

चतुर्थपादप्रणवप्रतिपाद्यार्कमण्डले ।
सत्यात्मकरमासंस्थतत्परो वासुदेवकः ॥ ५७ ॥

---

६. व्याहृतिमन्त्रार्थपूर्वभगवद्ध्यानम् । इति क्वचित् दृश्यते ।

७. गायत्री पादध्यानविषयः इति क्वचित् दृश्यते ।

८. वासुदेवताः इति क्वचिद् दृश्यते ।

९. मेघ्नसंस्थो इति. पा.

परो रजो विधानश्च तथा जीव हृति स्थितः ।
वासुदेवस्त्वथर्वोक्तः सूर्यनीलोत्तरांशुगः ॥ ५८ ॥

नीलवर्णोऽनिरुद्धश्च चतुर्थपददेवताः ।
चतुष्पादोदिता देवा विज्ञाताः स्वापरोक्षदाः ॥ ५९ ॥

[१०]षट् कुक्षयश्च गायत्र्या चतुर्वर्णप्रभेदतः ।
गायत्रीनामकाश्चाद्यः स्त्रीरूपोऽर्कसमद्युतिः ॥ ६० ॥

द्वितीयकुक्षिगा ज्ञेया मत्स्याद्या भूतिनामकाः ।
तृतीयो वाक्स्थितो विष्णुः स्त्रीरूपो हयशीर्षकः ॥ ६१ ॥

चतुर्थः पृथिवीसंस्थः स्त्रीरूपो पीतवर्णकः ।
जीवस्यान्तर्गतो व्याप्य शरीर इति नामकः ॥ ६२ ॥

पञ्चमस्तद्भृटिस्थस्तु षष्ठो हृदयनामकः ।
गायत्रीसंस्थितो विष्णुरेवं षड्विध उच्यते ॥ ६३ ॥

[११]अनिरुद्धादिचत्वारो विश्वाद्याः पुरुषोत्तमः ।
नारायणश्चेति दशगायत्री पददेवताः ॥ ६४ ॥

[१२]अग्निः प्रजापतिः सोमः ईशानः सविता तथा ।
बृहस्पतिः पैतृदेवो भगदेवोऽर्यमा तथा ॥ ६५ ॥

सावित्री च तथा त्वष्टा पूषा चन्द्राग्निकावुभौ ।
वायुश्च वामदेवश्च मित्रावरुणकावुभौ ॥ ६६ ॥

---

१०. गायत्री षट्कुक्षिगतभगवद्ध्यानम् । इति क्वचिद् दृश्यते ।

११. दशपदगायत्री ध्यानम् ।

१२. गायत्री २४ अक्षर अभिमानिदेवताः तन्नियामक २४ भगवद्रूपाः ।

भातृदेवा तथा विश्वेदेवा विष्णुश्च वासवः ।
तुष्टुब्देवो कुबेरश्च दस्रौ ब्रह्मेति देवताः ॥ ६७ ॥

गायत्र्याश्चतुर्विंशद्वर्णानां देवताः क्रमात् ।
केशवाद्या चतुर्विंशद्वर्णदेवनियामकाः ॥ ६८ ॥

[13]गायत्रीसंहितादिस्थवर्णानां च परस्परम् ।
पूर्वोत्तरार्णमध्यस्थमधिलोकादिपञ्चकम् ॥ ६९ ॥

तस्मिन्नारायणादीनि पञ्चरूपाणि साधकः ।
रूपार्णवर्णगाः सन्धिसन्धानकरणानि च ॥ ७० ॥

सञ्चिन्तयेन्महापापी शुद्धो भवति मुक्तिभाक् ।
पृथ्व्यग्याचार्यमातृस्थस्त्वधराहनुसंस्थितः ॥ ७१ ॥

वासुदेवाभिधो विष्णुः पूर्ववर्णनियाकमः ।
द्युसूर्यशिष्यपितृगश्चोत्तराहनुसंस्थितः ॥ ७२ ॥

सङ्कर्षणाभिदो देवश्चोत्तरार्णस्य देवता ।
आकाशजलसद्विद्या प्रजावाक् संस्थितो हरिः ॥ ७३ ॥

प्रद्युम्ननामकः सन्धि नियामक उदाहृतः ।
वायुवैद्युतगश्चैव प्रपूर्ववचनस्थितः ॥ ७४ ॥

प्रपूर्वजनसंस्थोऽपि जिह्वासंस्थो रमापतिः ।
अनिरुद्धाभिधो वर्णसन्धानस्याधिदेवता ॥ ७५ ॥

१३. गायत्रीसंहितापूर्वोत्तरवर्णसन्धिसन्धानभगवद्रूपाणां ध्यानम् इति क्वचिद् दृश्यते ।

पृथ्व्यादीनां तु नाम्नैव ह्यनिरुद्धादयः स्मृताः ।
नारायणो वराहश्च पूर्ववर्णनियामकः ॥ ७६ ॥

हरेः सर्वावतारश्च वामनश्चोत्तरार्णगः ।
मध्यस्थसिंहनामासौ वर्णसन्धानकारकः ॥ ७७ ॥

वाङ्नामिका महालक्ष्मीः पूर्ववर्णस्य देवता ।
प्राणाख्यश्चोत्तरार्णस्यदेवो नारायणः स्मृतः ॥ ७८ ॥

तन्मध्ये सिंहिकाख्यस्यादर्धनारी पुमात्मकः ।
स्त्रीरूपसिंहिकांशेन पूर्वार्णश्रीश्च युज्यते ॥ ७९ ॥

पुंरुसिंहिकांशेनयुज्यते चोत्तरार्णगः ।
पूर्वोत्तरार्णमध्यस्थरूपाणां परमात्मनः ॥ ८० ॥

अन्योन्ययोगविज्ञानगायत्रीसंहिता भवेत् ।
संहिताप्रतिपाद्यं तु पृथिवीलोकसंस्थितम् ॥ ८१ ॥

तन्नामकवराहश्च ह्यनिरुद्धं विचिन्तयेत् ।
तत्पदप्रतिपाद्यं तु द्युलोकस्थं द्युनामकम् ॥ ८२ ॥

चिन्तयेद्वामनं देवं प्रद्युम्नं चापि सत्तमः ।
तत्क्रमप्रतिपाद्यं तु ह्यन्तरिक्षस्थितं बुधः ॥ ८३ ॥

तन्नामकं नृसिंहं च सङ्कर्षणमनुस्मरेत् ।
[14]एवं ज्ञात्वा तु यो नित्यं गायत्री जापको भवेत् ॥ ८४ ॥

एकवारं जपेनैव सहस्रजपवान् भवेत् ।
य इदं जपते नित्यं ब्राह्मण्यादच्युता भवेत् ॥ ८५ ॥

१४. फलश्रुतिः इति क्वचित् दृश्यते

ब्रह्मविद्यासु निरतो भवेज्जन्मनि जन्मनि ।
गायत्र्यर्थो प्रमाशक्तेः प्रणवार्थप्रमाबलात् ॥ ८६ ॥

उपास्यस्तद्गतं विष्णुं वासुदेवं प्रपश्यति ।
षडशीतिमिता ह्येते श्लोकास्तत्रेव भाष्यगम् ॥ ८७ ॥

श्लोकत्रयं परिक्षिप्रमेतद्ग्रन्थविशुद्धये ।
स्वैजीङ्कटगिर्यार्यपुत्रेणाल्पधिया कृतः ॥ ८८ ॥

[१५](श्रीव्यासतत्वज्ञतीर्थ) ऐजी वेङ्कटरामार्यविरचितः
गायत्रीसारसंग्रहः समाप्तः ॥

* * *

१५. श्रीवेङ्कटकुमारेण गायत्रीसारसंग्रहः इति कचिद् दृश्यते ।

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीमन्मूलरामो विजयते ॥

॥ श्री गुरुराजो विजयते ॥

ऐजी वेङ्कटरामार्यकृतं

गुरुपादोक्तिसमर्थनम्

श्रीवेदव्यासाय नमः ॥ श्री गुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥

लसंच्छ्रिया गुरूणां मे वसन् हृदयमन्दिरे ।
पारतन्त्र्योज्झितो भक्तपारतन्त्र्यं गतो गतिः (हरिः) ॥ १ ॥

मनोगुणगुणोत्थितैर्लपनरूपचापच्युतै-
र्वचः शरवरैर्ममामतिमतीव निर्भिद्य ये ।
प्रकाशितसुतत्वकास्तदुदितं वचो दूषयत्-
सतां सपदि मत्सरं प्रतिविदार्य मैत्रीं श्रये ॥ २ ॥

आर्योक्तीः पूर्वमुच्चार्य प्रसार्य च परोक्तिकाः ।
निवार्य गुरुपादोक्तिवीर्यमत्र प्रकाश्यते ॥ ३ ॥

[१]आर्यवाचः समुच्चार्य प्रसार्य च परोक्तिकाः ।
विनिवार्य गुरूक्तीनां महिमोदीर्यते मया ॥ ४ ॥

ननु किमिदं निर्दोषत्वम् ? यत्किञ्चिद्दोषाभावो वा । यावद्दोषा भावो वा । आद्येऽप्यन्यदीयदोषाभावो वा । तत्सजातीयदोषाभावो वा । ब्रह्मीयदोषाभावो

(१. तृतीयश्लोकसमानार्थकोऽयं पुनरुक्त इव भाति ।)

वा । न च विकल्प एवायमसङ्गतः । आद्ये तृतीयस्य ब्रह्मीयदोषाभावस्य द्वितीयसमानयोगक्षेमतया पृथक्करणासम्भवात् । कथञ्चिद्भेदेऽपि निरासकसाम्येनातिदेशेन दूषणसम्भवे पृथग्दूषणयत्नवैफल्यादिति वाच्यम् । समानयोगक्षेमस्याप्यतिदेशस्थले विकल्पे पृथक्करणदर्शनेनासम्भवाभावात् । निरासे पृथक्करणविवक्षायां चोत्तरवाक्यवैय्यर्थ्यात् । समानयोगक्षेमत्वेनैव भेदप्राप्त्या कथञ्चिद्भेदेऽपीत्यस्यायोगाच्च । तृतीयद्वितीययोर्निषेधाधिकरणे प्रमितत्वपक्षे व्याघातसाम्येऽप्यतिव्याप्तिभावाभावाभ्यां विशेषणसाम्यायोगाच्च । नाद्यः । जीवेऽतिव्याप्तेः । दोषिणोऽपि तस्यान्यदीयदोषाभावात् । न द्वितीयः । तत्सजातीयोऽपि निषेधाधिकरणे प्रमितो वा आरोपितो वा । नाद्यः । व्याघातात् । न द्वितीयः । आरोपितस्यालीकत्वेन तदभावस्य सार्वत्रिकत्वेनातिव्याप्तेर्वज्रलेपायितत्वात् । सदसतोरेकजात्यसम्भवाच्च । न च सर्वप्रकारेण साजात्यस्य सतोरप्यसम्भवः । किञ्चिद्रूपेण साजात्यस्य सदसतो रजतत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वरजतशब्दवाच्यत्वादिनाऽऽनुभाविकत्वम् । अन्यथा "अधिष्ठानं च सदृशं तथ्यवस्तुद्वयं विना न भ्रान्तिः" इति मूलव्याख्यानावसरे च शब्देन प्रधानमपि समुच्चिनोतीति व्याख्याय प्रधानारोप्ययोस्साजात्यव्युत्पादनमसङ्गतं स्यात् । 'सदृशं च सजातीयं नास्मत्पक्षे किमेव हि' इत्यनुव्याख्यानविरोधश्चेति वाच्यम् । दोषत्वेन वा दुःखत्वादिना वा साजात्यस्य प्रकृतत्वेन तस्य सदसत्साधारण्यायोगात् । अन्यथा धूमत्वस्यापि तत्वापत्या 'न च धूमत्ववदि'त्यादिमूलटीकाविरोधात् । शक्यतावच्छेदकादिरहिते रजतशब्दवाच्यत्वादेरनानुभाविकत्वाच्च । आत्मप्रदेशस्य आकाशप्रदेशसाजात्यपरतया सुधायां व्याख्यातत्वाच्च । अधिष्ठानं चेत्येतद्व्याख्यावसरे सादृश्योक्तावपि रजतत्वेन साजात्यव्युत्पादनाच्च । सदृशं चेत्यस्य प्रकारान्तरेण सादृश्यस्य गुरुभिस्तत्र व्युत्पादयिष्यमाणत्वाच्च । न तृतीयः । सिद्धौ व्याघातात् असिद्धावतिव्याप्तेः । किञ्च ब्रह्मीयत्वस्य व्यधिकरणधर्मतया तदवच्छिन्नस्यालीकत्वेन तदभावस्य सार्वत्रिकत्वापत्तिः ।

द्वितीयेऽपि यावत्त्वं दोषविशेषणमभावविशेषणं वा । नाद्यः । व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नस्य प्रतियोगिमत्यपि सत्वेन पुनरतिव्याप्तेः । न द्वितीयः । ब्रह्मण्यपि दोषप्रागभावादेरभावेनासम्भवादित्यतः पारतन्त्र्यराहित्यदीनीति तत्वनिर्णयटीका प्रवृत्ता । पारतन्त्र्यस्य प्रसिद्धसाधारणदोषस्य ग्रहणेन दोषतया प्रामाणिकत्वं राहित्यपदेनात्यन्ताभावं सूचयता दोषतया प्रामाणिकप्रतियोगिकोऽत्यन्ताभावो निर्दोषत्वम् । न त्व प्रामाणिकप्रतियोगिकः । तस्य जीवेऽपि सत्वात् इति सूचितम् । राहित्यपदोत्तरादिपदेन च राहित्यानां पृथग्लक्षणत्वं सूचयता प्रतियोग्यानन्त्येनाभावानन्त्याल्लक्षणानन्त्यमपि सूचितम् । असाधारणश्रमचिन्तादिराहित्यपरिग्रहेऽपि अपराधीनत्वविशेषणान्न दोषः । न चात्रापि अन्यगतदोषाभावो लक्षणमुत स्वगतदोषाभावो वा । नाद्यः अन्यगतदोषाभावस्य रमादिष्वपि स्वरसतोऽपराधीनस्य सत्वादतिव्याप्तेः । स्वगतेत्यस्य स्वस्मिन्प्रमितेत्युक्ते व्याहतिः । आरोपितेत्युक्ते तस्यालीकत्वेन सिद्धं नः समीहितमिति वाच्यम् । दोषतया प्रामाणिकप्रतियोगिकोऽत्यन्ताभावो निर्दोषत्वमिति पूर्वोक्त्याऽलक्ष्यविशेषरुद्रादिगतत्वार्थका साधारणपदप्रयोगेण च विकल्पानुत्थितेः । श्रमाद्यभावस्य रमागतस्य स्वतदितरेश्वराधीनत्वेनापराधीनत्वाभावेन स्वरसतोऽपराधीनत्वस्य सुतरामभावे नातिव्याप्तेरयोगाच्च । स्वगतेत्यस्यैवानुत्थानेन प्रमितेत्यस्य सुतरामनुत्थानाच्च । आरोपितेत्यस्यापि तथात्वाच्च । अप्रामाणिकात्यन्ताभावस्यास्माकमपि सम्मतत्वेन न इत्युत्त्ययोगाच्च । लक्षणत्वस्य तु समीहितस्याति व्याप्त्यसिद्धेश्च ।

अत्र यद्विकल्पितं तत्राद्ये आद्यं तावदङ्गीकुर्मः । तत्र परकीयस्यापि पारतन्त्र्यरूपसाधारणस्य दोषस्य किञ्चित्पदेन ग्रहणात् । ब्रह्मेतरसर्वस्यापि तद्दोषित्वेनाऽतिव्याप्त्यभावात् । न चात्रापि स्वगतपारतन्त्र्याभावो वा परगतपारतन्त्र्याभावो वा नात्र विवक्षार्हः । आद्ये व्याहत्यादिः । द्वितीयेऽतिव्याप्तेः । जीवेऽपि परगतदोषाभावात् । पारतन्त्र्यत्वेन तदभावस्य

यावद्विशेषाभावातिरिक्तसामान्याभावस्यास्माभिरनिर्वचनीयनिरासे निरस्तत्वेन तमादायापि लक्षणानवतारात् इति वाच्यम् । परकीयस्यापि पारतन्त्र्यरूपसाधारणस्येत्युक्त्या विकल्पानुत्थानात् । ब्रह्मेतरमात्रस्य परपदार्थत्वेन जीवस्यापि तत्वेनातिव्याप्त्यभावाच्च । पारतन्त्र्यत्वावच्छिन्नाभावस्य विवक्षणाच्च । यावद्विशेषाभावातिरिक्तसामान्याभावस्यास्माभिर्वैशेषिकपरीक्षायां समर्थनाच्च । यावद्विशेषाभावकूटस्य वा लक्षणत्वेनावताराच्च । न चैवं प्रामाणिकप्रतिषेधापत्तिरिति वाच्यम् । अज्ञता चाल्पशक्तित्वं दुःखित्वंस्वल्पकर्तृता । सर्वज्ञतादीशगुणविरुद्धा ह्यनुभूतिगा इत्युक्तदिशाऽन्योन्यवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपविरुद्धतायाः स्वीकार्यतयाऽत्यन्ताभावस्य प्रामाणिकप्रतियोगिकतायाः आवश्यकत्वात् । अन्यथाऽभावाभावे भाव इति नियमेनाज्ञतादीनां प्राप्त्या भेदवादभङ्गप्रसङ्गात् ।

न चेदं भगवत्पादीयभावानवबोधनिबन्धनम् । अज्ञतासर्वज्ञतादीनां सहानवस्थानलक्षणविरोधस्य तदभिप्रायत्वात् । वध्यघातकभावलक्षणविरोधस्यैवाभिप्रेतत्वात् । न चैवं कदाचिदज्ञानादिप्रसक्तिः । विरोधिभूतज्ञानादीनामनादित्वेन तद्विरोध्यज्ञानादीनां सवितरि तमोलेशवत् नित्यं निवृत्तेः । तथोक्तं टीकाकृता 'नित्यागणितगुणमाणिक्यविशदप्रभाजालोल्लासोपहतसकलावद्यतमस इति' (सुधा) । एवं चेशगुणविरुद्धा इत्यस्येशगुणसदृशगुणविरुद्धा इत्येवार्थ इति वाच्यम् । सहानवस्थानविरोधस्यानभिप्रेतत्वे विरुद्धेनाज्ञतादिना दहनतुहिनदृष्टान्तेन भेदसाधनायोगात् वध्यघातकभावविरोधवता तेन भेदसाधने मूषकवतो गृहस्य मार्जारवत्त्वेन व्यभिचारात् । किञ्च वध्यघातकभावविरोधे नाजात इति न्यायेन सहावस्थानप्राप्त्या भेदवादभङ्गप्रसङ्गः । किञ्च फलोपहितवध्यघातकभावे सहावस्थानावश्यंभावः । योग्यत्वे वध्यघातकतावच्छेदकावच्छिन्नयोः क्वचित्समावेशापत्तिः । गृहारण्यस्थमूषकमार्जारयोस्तथादर्शनात् । सर्वज्ञताज्ञत्वावच्छिन्नयोस्तु न क्वापि समावेशः । तत्तद्विषयकज्ञानत्वतदज्ञानत्वयोरवच्छेदकत्वे तु भगवद्धीमात्रविषयगुणज्ञानतदज्ञानयोरविरोधापातः । स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यादेरविरोधापाताच्च ।

अपि च सहानवस्थानविरोधोऽन्यत्र घटत्वपटत्वादावुपेत्याऽत्रैव नोपेयते । यद्वा क्वापि । नाद्यः । प्रामाणिकप्रतियोगिकात्यन्ताभावसिद्ध्यायासस्य वैय्यर्थ्यात् । अत्र वध्यघातकभाव इति क्वाप्यनुक्तेश्च । विरुद्धधर्माधिकरणत्वेन भेदसाधने दहनतुहिनदृष्टान्तीकरणेनात्रापि सहानवस्थानस्यैव प्राप्तेश्च । नापि द्वितीयः । सर्वानुभवविरोधात् । विरोधपरिगणनग्रन्थविरोधाच्च । अन्यत्र व्याप्तत्वाणुत्वादीनां सहावस्थानविरोधेऽपीत्यादिन्यायदीपिकादिटीकापरस्सहस्रोक्तिविरोधाच्च । अपि च विरोधिभूतज्ञानादीनामिति भवदीयवाक्ये वध्यघातकभावविवक्षणे अज्ञानादितमआदीनां चाप्रामाणिकानां ग्रहणे कूर्मरोमकर्तर्यादीनां वध्यघातकंभावापत्तिः । अन्यत्राप्तानां प्रामाणिकानां ग्रहणे नित्यनिवृत्तिपदेन तदत्यन्ताभावालाभः । ईशगुणसदृशगुणविरुद्धा इत्येवार्थः इत्युक्तिरपि सदृशगुणानामप्रामाणिकत्वेऽपि न वध्यघातकभावस्य सहावस्थानविरोधस्य चायोगादेवानुपपन्ना । प्रभाजालोल्लासोपहतेति टीकोक्तिः उपहतं नित्यनिरस्तं उल्लाससमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगीत्येतदर्थकतयैव चकास्ति ।

न चास्तु वा सहानवस्थानलक्षणो विरोधः । जैवाज्ञतादेस्सर्वज्ञनिरूपितवृत्तित्वस्याप्रामाणिकस्याभाव एव स इति न दोष इति वाच्यम् । सर्वज्ञनिरूपितवृत्तित्वस्य स्वातन्त्र्यादौ प्रामाणिकतयाऽप्रामाणिकत्वोक्त्ययोगात् । न हि प्रामाणिकं तदज्ञतादिकं प्रत्यप्रामाणिकं भवति । अज्ञतादेरपि प्रतियोगिकोटिनिवेशोऽभावस्याधिकरणाकाङ्क्षापत्तिः । विषाणस्य शशवृत्तित्वाभावस्यापि सहानवस्थानविरोधत्वापत्तिश्च निर्मूलाऽलौकिककल्पनापत्तिश्च ।

न ते महित्वमन्वश्नुवन्ति, अदुःखमसुखम्, वर्जितस्सर्वदोषैर्यः[१] इत्यादिश्रुतिषु 'न च स्वातन्त्र्यमन्यगं करोतीति स्मृतौ, 'सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात्'(ब्र.सू. १-२-८) 'न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात्, (ब्र.सू. १-२-१९) नानुमानमतच्छब्दात्, (ब्र.सू.१-३-३) आरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्, तद्भूतस्य च तद्भावो जैमिनेरपि नियमातद्रूपाभावेभ्यः 'अभावं बादरिराह ह्येवं''अत एव चानन्याधिपतिरित्यादिसूत्रतद्भाष्यटीकासु तदभावस्य तज्ज्ञान (ब्र.सू. ४-४-७) (तद्भान) पूर्वकत्वं चान्यत्र तस्य सत्वादेवेष्टमिति मूले अन्यत्र देशान्तरे कालान्तरे च तस्य प्रतियोगिनः सत्वादेवेष्टमिति टीकायां स्वोपाधावनिषेधात्परोपाधौ निषेधादिति सुधायां अनात्म्ये जैवगुणविधुरे इति तत्त्वप्रकाशिकायामत्यन्ताभावस्य नित्यत्वात्कालभेदेन विरोधपरिहारा-सम्भवाद्देशभेदेनैव विरोधः परिहरणीय इति मन्दारमञ्जर्यां च प्रामाणिक-प्रतियोगिकात्यन्ताभावस्याभिधानानुपपत्तेश्च । न चैतानि वचनानि न प्रातीतिकार्थपराणि । श्रुतिस्मृतिसूत्रटीकासु तत्सजातीयारोपिताभावस्यैव प्रतिपादनात् । तासामसाधकत्वात् । तस्य सत्वादेवेति । मूलटीकयो-रप्यारोप्यसजातीयस्य, प्रधानस्यान्यत्र सत्वाभिप्रायकत्वात् । अधिष्ठानं च सदृशमिति वाक्यानुरोधात् । अन्यथा शशशृङ्गाभावोऽप्यसन् स्यात् । सुधायामप्येवमेव भावो विभावनीयः । अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वात्कालभेदेन [२]विरोधपरिहारासम्भवाद्देशभेदेनैव विरोधः परिहरणीय इति मन्दारमञ्जर्यां प्रतियोग्यत्यन्ताभावयोर्यत्प्रदेशवृत्तित्वसमर्थनं तत्परोक्तस्वात्यन्ताभाव-सामानाधिकरण्यनिरासार्थमेव परन्यायेनैव कृतम् । नत्वभावस्य प्रामाणिकप्रतियोगिकत्वमभिप्रेत्येति वाच्यम् ।

तत्सजातीयारोपिताभावप्रतिपादनायोगात् । न ते महित्वमन्वश्नुवन्ती-त्यनेन भगवन्महित्वप्रधानकब्रह्माद्यखिलाधिष्ठानकारोपाभावेन तन्निषेधा-

१. विष्णुतत्त्वनिर्णयोदाहृतपरमोपनिषत् पु. १००९ २. असम्भवेन इति पाठः

योगात् । आरोपिताभावस्य ब्रह्मसाधारण्याच्च । ब्रह्मेशानादिभिरित्यनेनास्य समानार्थकत्वेन प्राप्तुमशक्यत्वरूपकैवल्यस्य भगवत्स्वरूपत्ववदत्रापि भोगाविषयस्य महित्वस्य भगवद्गतत्वावश्यंभावाच्च, अदुःखमित्यनेनारोपित दुःखाभावप्रतिपादने तस्य जीवसाधारण्यप्राप्तेः । 'न च स्वातन्त्र्यमन्यगं करोतीत्यत्रान्यत्रनिषिद्धस्यैव स्वगतत्वप्रतीतेश्च ।

स्वातन्त्र्यादेर्जीवे विद्यमानत्वस्यैव वैशेष्यशब्दार्थत्वाच्च । तद्धर्माभिलाप-तच्छब्दादेर्विषयवाक्येऽनारोपाच्च । एवं सर्वत्राप्यस्वारस्यं बोध्यम् । तस्य सत्त्वादेवेति मूले तस्येत्यस्यारोप्यसदृशस्य प्रधानस्येत्यर्थकल्पनं त्विति-साहसम् । तदभावस्य तज्ज्ञानेतितच्छब्दद्वयेन प्रकृतप्रतियोगिन एव तस्ये-त्यनेन परामर्शप्रतीतेः । तस्य प्रतियोगिन इति टीकायामेव व्याख्यानाच्च ।

अधिष्ठानं च सदृशमितिवाक्यानुरोधादिति चायुक्तम् । तस्य प्रधानसत्वं [१]विना भ्रान्तिर्नास्तीत्येतदर्थकत्वेऽपि अभावप्रतियोगिनोऽन्यत्र सत्वाविरोधि-त्वात् ।

अन्यथा शशशृङ्गाद्यभावोऽप्यसन् स्यादिति चायुक्तम् । भवन्मतेऽपि कूर्मरोमादेरारोपाभावेनारोप्यसजातीयस्य प्रधानस्यान्यत्रसत्वाभावेन कूर्म-रोमाद्यभावस्यासत्वापातात् । अन्यत्र स्वसत्वादेवेत्यस्याभावाधिकरणे प्रतियोगिसत्वतज्ज्ञानपूर्वकत्वव्यावर्तकत्वेन शशृङ्गादेरपि शब्दाभासादिना ज्ञानसत्वेन तदत्यन्ताभावस्य सत्त्वोपपत्तेश्च । सुधायां स्वोपाधौ निषेधाप्रतियोगिन एव परोपाधिस्थनिषेधप्रतियोगित्वेन सदसत्त्वोक्त्या न तस्याभावः प्रकारातरेण विभावनीयः । मन्दारमञ्जर्यां देशभेदेनैव विरोधः परिहरणीय इत्येतदपि न परन्यायेन प्रवृतम् ।

१. सत्यत्वं विना इति पाठः ।

नियामकाभावात्, तस्य विरुद्धत्वादिति टीकाभावकथनरूपत्वाच्च । भावाभावयोरुभयोर्भवन्मते सत्त्वायोगेन तावङ्गीकृत्य सामानाधिकरण्यस्य विरुद्धत्वाभिधायकटीकाया भवन्मतेऽयोगाच्च ।

किञ्चाप्रामाणिकप्रतियोगिवाचकपदघटितानि निषेधवाक्यानि प्रतिग्रन्थं परस्सहस्राणि स्फुटानि सन्ति । तत्र प्रामाणिकवाचकपदानां तत्प्रधान-कारोप्यलाक्षणिकत्वादिकं एक स्यापि हि शब्दस्येत्युक्तरीत्या[१] यत्र (तत्र) अनाकरम् किमिति स्वीक्रियते । अगत्येति चेत् कात्रागतिः । न ताव-त्प्रामाणिकप्रतियोगिकात्यन्ताभावे साधकाभावः । घटे पटत्वं नास्ति घटः पटत्वाभाववानित्याद्यबाधितप्रत्यक्षस्य, न ते महित्वमित्याद्युदाहृतागमानां घटत्वादिकं पटादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितद्विशेषकप्रमाणप्रकारत्वात् शशशृङ्गादिवदित्याद्यनुमानानां आचार्यचरणैरेवोपन्यस्तानामुपन्यसिष्य-माणानां च सत्वात् । नापि बाधः । घटे पटत्वाभावो नास्तीति प्रत्यक्षस्य अनुमानानामागमानां चासत्वात् । इतः परमभियुक्तोक्तिरूपागमो वर्णनीयो गवेषितश्च भवद्भिः, सोऽपि निरवकाशो नास्ति । तथाहि । न तावत् 'हृदादौ प्रमिता तावत्प्रागभावेन युक्तता । आरोप्य बुद्धिपूर्वं सा गगनादौ निषिध्यते' इति मन्दारमञ्जरीकारिका बाधिका । निषिध्यमानाया एवान्यत्र प्रमितत्वोक्त्या-ऽसाधकत्वात् ।

यद्यपि स्वप्रागभावप्रतियोगित्वाभावस्य अनादित्वरूपत्वपरैतदुत्तर-ग्रन्थस्तु अप्रामाणिकप्रतियोगिकाभावपरः । पूर्वेणास्य ग्रन्थस्यैकवाक्यता तु न भ्रमितव्या । प्रमितप्रतियोगिताया बुद्धिपूर्वारोपस्य च पूर्वमात्राप्रामाणिक-स्यप्रागभावप्रतियोगित्वस्य प्रतियोगितायाः अनुमानाभासादिनाऽनाहा-र्यारोपस्य चोक्तेः । तथाऽपि नासौ बाधकः । अप्रामाणिकप्रतियोगिका-

१. अनुव्या. (१-१-१२५)

भावस्यास्माभिरङ्गीकारात् । प्रागभावप्रध्वंसयोः प्रतियोगिसत्वेन व्याप्तत्वे-ऽप्यत्यन्ताभावस्य तेन व्याप्त्यभावादित्यनेन क्वचिदत्यन्ताभावे प्रतियोगि-सत्वसूचनाच्च । अत्यन्ताभावो हि प्रत्युतप्रतियोगिनोऽसत्वमेवापेक्षत इति वाक्यं तु न बाधकम् । अत्यन्ताभावपदस्य सार्वदैशिकाभावपरत्वात् । प्रामाणिकस्यैवाभाव इति वदन्तं प्रति अप्रामाणिकस्यैवेति प्रत्यवस्थानमात्रेण प्रवृत्तत्वाद्वा । स्वाधिकरणे प्रतियोगिनोऽसत्वमेवापेक्ष्यं न तु प्रागभावादेरिव सत्वमित्येतदभिप्रायकत्वाद्वा । नापि प्रत्यक्षेण सत्यतया भेदसिद्धिश्च, भेदग्राहिप्रत्यक्षे बाधाभावात् इति प्रतिज्ञाय किमत्र स्वबाधाभावो हेतुः । किं वान्यबाधाभाव इत्यादिना विकल्प्य दूषयित्वा प्रवर्त्यमानोऽत्रोच्यते स्वबाधराहित्यं हेतुः । तत्र यदुक्तं तत्प्रसिद्ध्यप्रसिद्धभ्यां तदभावस्य दुर्ज्ञानत्वादिति । तत्रोत्तरं दत्तमेवाऽनादित्वनिर्वचनसमयेऽत्यन्ताभावस्य प्रतियोगिसत्वानपेक्षत्वादिति ।

ननु कथमभावे निष्प्रतियोगिकत्वं प्रतियोगिप्रतीतिनिरपेक्षत्वं प्रामा-णिकप्रतियोगिहीनत्वं वा । नाद्यः । अनुक्तोपालम्भात् । न ह्यस्माभि-रत्यन्ताभावस्य प्रतीतिः प्रतियोगिप्रतीतिनिरपेक्षेत्युक्तम् । किं तर्हि प्रसक्तप्रतिषेधा[१] इत्युक्तम् । न द्वितीयः । अभावत्वं निष्प्रतियोगिकनिष्ठं सत्तासाक्षाद्व्याप्यधर्मत्वात् । भावत्ववदित्यनुमानेन निष्प्रतियोगिकत्व-साधनादित्यनुमाने तादृशो ग्रन्थोबाधकः । अस्माभिरप्यप्रामाणिकप्रति-योगिकात्यन्ताभावोपगमेन विरोधाभावात् । अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगि-सत्वानपेक्षत्वादित्यत्रात्यन्ताभावपदस्य सार्वदैशिकाभावपरत्वेन वा नियमेन प्रतियोगिसत्वानपेक्षत्वाभिप्रायकत्वेन वा स्वाधिकरणे तदनपेक्षत्वाभि-प्रायकत्वेन वा क्वचित्सत्वेऽप्यपेक्षाभावमात्रपरत्वेन वोपपत्तेः । अभावत्वस्य निष्प्रतियोगिकनिष्ठत्वसाधनमपि अश्वे गोत्वाभावस्य सप्रतियोगिकत्वेऽपि

१. अत्यन्ताभावस्य प्रतीतिः इति योज्यम् । सा.

शशविषाणाद्यभावस्य निष्प्रतियोगिकत्वेनोपपन्नम् । निष्प्रतियोगिकमात्रनिष्ठत्वतात्पर्यकत्वं तु सप्रतियोगिकध्वंसादिनिष्ठत्वेन बाधात् भावत्वस्य सप्रतियोगिकसादृश्यादिनिष्ठत्वेन साध्यवैकल्याच्चायुक्तम् ।

नाप्येतदुत्तरः । अथ भूतलान्तरे घटे विद्यमान एवेह भूतले घटोनास्तीति घटस्याभावोऽनुभूयते । न चायं प्रागभावप्रध्वंसाभावयोरन्यतरः । प्रतियोगिसमानकालीनत्वात् । नाप्यन्योन्याभावः । भूतलं घटो न भवतीति प्रतीतिप्रसङ्गात् । अतः परिशेषात् अत्यन्ताभाव इति गम्यते । ततश्चात्यन्ताभावः कथं निष्प्रतियोगिकः स्यादिति चेन्न । इह भूतले घटो नास्तीत्यादौ भूतलघटसंसर्गस्यैव निषिध्यमानत्वात् । अवश्यं चैतत्त्वयाप्यङ्गीकरणीयम् ! घटस्य भूतलान्तरे सत्वेन स्वरूपेण निषेधासम्भवात् । संसृष्टत्वाकारेण निषिध्यते घट इति चेत् तर्हि प्राप्ताप्राप्तविवेकेन संसर्ग एव निषिध्यत इत्यागतम् । सविशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेष्ये बाधे विशेषणमुपसंक्रामत इति न्यायात् । कथं तर्हि घटशब्दोपादानमिति चेन्न । भूतल इत्यधिकरणसप्तम्या भूतलस्याश्रयत्वेऽभिहिते आश्रयत्वप्रतिसम्बन्धिन्याधेयत्वे चार्थादुक्ते किन्निष्ठाधेयतेत्याकांक्षायां घटनिष्ठेति ज्ञापयितुं घटशब्दोपादानात् । एवं चेह भूतले घटो नास्तीत्यत्रापि भूतलघटयोराधाराधेयभावो निषिध्यत इति स्थितम् । तत्र यदि नाम तयोराधाराधेयभावः प्रागभूत्तदाऽयमनुभवस्तत्प्रध्वंसविषयकः । यदि भविष्यति तदा तत्प्रागभावविषयकः । यदि न जातो नास्ति नापि भविष्यति तदा तदत्यन्ताभावविषयकः । एवं च शशविषाणं नास्तीत्यादेः शशे विषाणं नास्तीत्यपि न कल्पनीयम् । तत्राप्यप्रामाणिकस्य शशविषाणस्यैव प्रतियोगितोपपत्तेः । तस्मादत्यन्ताभावस्य निष्प्रतियोगिकत्वात्स्वबाधात्यन्ताभावोत्थितिरिति न कश्चिद्दोष इत्येतादृशो ग्रन्थो बाधकः । अस्यशशविषाणं नास्तीत्यादौ शशे विषाणं नास्तीति कल्पयित्वा

प्रामाणिकस्यैवाभाव इति दुराग्रहवतो नैय्यायिकादीन्प्रति भूतले घटो नास्तीत्यादावपि प्रागभावादिस्थलेऽप्यप्रामाणिकप्रतियोगिकत्वं सुवचमिति प्रत्यवस्थानमात्रेण वृष्टिनदीपूरादावपि सामानाधिकरण्यं कल्प्यमिति वदन्तं प्रति धूमाग्न्यादौ सर्वत्र वैय्यधिकरण्यं कल्पनीयमित्यर्थमेव प्रवृत्तत्वेन सिद्धान्तत्वाभावात् । युक्तिसहत्वाभावाच्च न सिद्धान्तत्वम् । इह भूतले घटो नास्तीत्यादौ संसर्गस्य निषेध्यत्वे देशकालानवगाहिप्रत्ययाभावेन शशविषाणं तत्स्वरूपं वा सर्वत्र नास्ति सर्वदा नास्तीत्यादिप्रत्ययस्यापि संसर्गनिषेधकत्वापत्त्या तत्स्वरूपनिषेधप्रत्ययानापत्तेः । घटस्य भूतलान्तरे सत्त्वेन स्वरूपेण निषेधासम्भवे कालान्तरे सत्वेन प्रागभावरूपनिषेधस्यापि घटप्रतियोगिकत्वेनोपपत्तेः । कालान्तरीयनिषेधस्याविरोधित्वे देशान्तरीयस्यापि तथात्वोपपत्तेः । संसृष्टत्वाकारेण निषेधे प्राप्ताप्राप्तविवेकेन संसर्गस्य निषेधप्रतियोगित्वे अन्योन्याभाव रूपप्रतिषेधस्यापि पटतादात्म्येन पटप्रतियोगिकस्य पटस्वरूपाप्रतियोगिकत्वस्य तादात्म्यमात्रप्रतियोगिकत्वस्य चापत्तेः । भूतल इत्यधिकरणसप्तम्याअर्थाल्लब्धाधेयत्वं प्रति शाब्दी हीति[1] न्यायेन श्रुतघटपदस्याश्रयसमर्पकत्वायोगात् । कर्तृद्वाराघटाभावकर्तृकसत्ताधिकरणत्वाभावे कारकसप्तम्ययोगाच्च । भूतले घटो नास्तीत्यादावपि संसर्गस्यैव कर्तृत्वापत्तेश्च । भूतले शशविषाणं नास्तीत्यनेन विशिष्टस्य भूतले घटो नास्तीति प्रत्यक्षस्यसप्तम्यभावेन व्याख्यातुमशक्यत्वाच्च, घटाभाववद्भूतलमिति शब्दस्याप्रामाण्यापत्तेश्च । तत्संसर्गपरत्वे तूपलक्षणया शशविषाणं नास्तीत्यतो विशेषानुभवापलापस्यापि प्रामाणिकतयेष्टासिद्ध्यापत्तेश्च । अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वात्कालभेदेन विरोधपरिहारासम्भवाद्देशभेदेनैव विरोधः परिहरणीय इत्यनेन भावत्वं च स्वप्रतियोगिकानुयोगिनिर्विशेषतादात्म्यवत् प्रतियोग्यनुयोगित्वमित्यनेन अश्वत्वस्य गवि त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वेन तत्राव्याप्तेरित्यनेन स्वसमानकालीनस्वसमानाधिकरण-

१. शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शाब्देनैव पूर्यते इति न्यायस्वरूपम् ।

स्वनिष्ठधर्मावच्छिन्ननिषेधप्रतियोगित्वाभावाश्रयत्वासत्वम् इत्यादिना च स्वग्रन्थे विरोधाच्च न सिद्धान्तत्वम् । स्वोपाधावनिषेधात्परोपाधौ । निषेधा-दिति क्वचित्काभावप्रतियोगित्वं परिच्छिन्नत्वमिति च सुधया विरोधाच्च । नापि 'पूर्वापरसदात्वेन त्रिविधोऽभाव इष्यते'[१] । पूर्वत्वेन अपरत्वेन सदात्वेन व्यावर्तकेन प्राक्तनः त्रिविध इति अनेनैषां लक्षणान्युक्तानि । योऽभावो वस्तूत्पत्तेः प्रागेवास्ति सः पूर्वाभावः । यस्तु वस्तुप्रध्वंसात्परत एवास्ति सोऽपराभावः । यस्तु सदास्ति स सदाभाव इति तत्वविवेकटीकावाक्यं बाधकम् । अत्र सदातनाभावत्वस्यैव लक्षणत्वोक्त्या सार्वत्रिकत्वस्याप्रवेशेन प्रामाणिकात्यन्ताभावानुकूलत्वेन प्रतिकूलत्वाभावात् । नाप्येतदुत्तरः ।

"ननु यदपेक्षया पूर्वमपरं चेत्युच्यते स एव प्रागभावप्रध्वंसाभावयोः प्रतियोगी, अत्यन्ताभावस्य तु क इति । तस्य प्रतियोगी नास्तीति चेत् । नैवम् । तथासति प्रागभाव प्रध्वंसाभावयोः प्रतियोगिनियमो न स्यात् । तस्माद्यस्यासौ प्रतियोगीति वाच्यम् । सत्यम् । शशविषाणादीनां चाभावो-ऽत्यन्ताभाव इति स एव प्रतियोगी । अप्रामाणिकस्य कथं प्रतियोगित्वमिति चेत् । किमिह तस्य सत्तया कृत्यमस्ति । न हि प्रतियोगित्वं रूपादिव-द्धर्मिसत्तासापेक्षम् । प्रतीतिमात्रं तु उपयुक्तं तदसतोऽप्यस्तीति । इष्यते प्रामाणिकैरिति शेषः ।

एतेन ये सर्वोऽप्ययं संसर्गाभावः एक एवेति मन्यन्ते तन्मतमपास्तं भवति । यथा च न कार्यकारणयोस्संसर्गस्तथा वक्ष्यते । अत्यन्तास-त्प्रतियोगिकस्य तथात्वानुपपत्तेरिति' अयं ग्रन्थो बाधकः । अवधित्वमेव प्रतियोगित्वम् । तच्च प्रागभाव प्रध्वंसाभावस्थले उत्तरपूर्वावधिसद्भावेनोपपन्नं प्रामाणिका भावस्थले यद्देशाभिन्नदेशेऽभावः स प्रतियोगीति देशतोऽवधित्वरूपं प्रतियोगित्वमुपपद्यताम्, प्रतियोगिसमनियतमादायातिप्रसङ्गान्मावोपपद्यताम् ।

१. तत्वविवेककारिका

सार्वत्रिकत्रैकालिकाभावरूपेऽत्यन्ताभावे तु शशविषाणादेः सर्वथा नावधि-त्वरूपं प्रतियोगित्वमित्यभाव एवानुपपन्न इति आक्षेपे युगपदुत्पन्ननष्टसव्ये-तरविषाणप्रागभावप्रध्वंसाभावस्थले अवधित्वविशेषाद्दक्षिणसव्यप्रतियोग-कत्वप्राप्त्यावधित्वं न प्रतियोगित्वम् । किंत्वाधिकरणादिविलक्षणतया अभावनिरूपकत्वेन सम्बद्धस्य यस्यासावभावानुयोगित्वेन सम्बध्यते स एव अधिकरणादिविलक्षणो निरूपकप्रतियोगीति मन्दारमञ्जर्युक्तरीत्या विलक्षण-स्याभावनिरूपकस्यैप्रतियोगित्वरूपतया शशविषाणादेरपि प्रतियोगित्वं सम्भवति । धर्मिसत्तानिरपेक्षतया च न प्रतियोगिनः सत्वमपेक्ष्यम् । अपेक्ष-प्रतीतिमात्रत्वस्याप्यस्तीत्येव समाधानाभिप्रायकत्वादस्याप्रतिकूलत्वात् । शशविषाणादीनामिति बहुवचनस्य स एव प्रतियोगीत्येकवचनस्य च मन्दारमञ्जर्यां, भाव इति जातावेकवचनस्य विवक्षितत्वात्सर्वात्यन्ताभावेषु अप्रामाणिकप्रतियोगिकत्वानुगतिप्रदर्शनाय शशविषाणादीनामिति बहुवचनं प्रयुक्तम् । स एव प्रतियोगीत्यत्र ग्रन्थे शशविषाणमेव तदभावप्रतियोगि, नान्यदनिरूपकत्वात् । तथा चास्मिन्पक्षे न प्रतियोग्यनियम इति दर्शयितुं स एव प्रतियोगीत्येकवचनं प्रयुक्तमिति अविरोध इत्येवं विरोधनिरासेऽपि नास्माकं प्रतिकूलता, अत्यन्ताभावपदस्य सार्वदेशिकसार्वकालिकाभाव-परत्वात् । अत्यन्तासत्प्रतियोगिकस्येत्यस्यापि न विरोधित्वम् । शशशृङ्गादिप्रतियोगिकस्य संसर्गाभावत्वानुपपत्तेरित्येवं संसर्गेतरप्रतियोगि-कत्वपरतया मन्दारमञ्जर्यामेव व्याख्यातत्वात् । तस्मान्न तत्त्वविवेक-तन्मन्दारमञ्जर्यौ बाधिके । अन्यथा आकाशे विहगशरीरभावाभावौ न स्यातामिति । संयोगः स्वात्यन्ताभावसमानाश्रय इति चेन्न, विरोधात् । अन्यथा सर्वत्र भावाभावविरोधाभावप्रसङ्गात् इति तदुत्तरतट्टीकाया अत्र भावाभावयोर्विरोधेऽपि संयोगतदत्यन्ताभावौ न विरुद्धौ प्रतीतेरिति चोदयति संयोग इति । 'देशभेदेनैव संयोगतदत्यन्ताभावयोः प्रतीतेरकत्र प्रतीतिरसिद्धा । तस्मात्संयोगतदत्यन्ताभाववति विरुद्धाविति परिहरति न विरोधादितीति'

तन्मन्दारमञ्जर्या च विरोधात् । पूर्वोदाहृतानेकवाक्यविरोधाच्च । नापि न्यायामृतेऽनिर्वाच्यत्वसाधकनिषेधप्रतियोगित्वान्यथानुपपत्तिभङ्गो बाधकः । तत्र क्रियमाणस्यासतः प्रतियोगित्वे साधकभावबाधकाभावाभ्यामसतोऽप्रतियोगित्वे बाधकभावसाधकाभावाभ्यां अद्वैतिनं प्रति असतः प्रतियोगित्वसमर्थनस्य प्रसङ्गात्तथैव तार्किकं प्रति तत्समर्थनस्य शशशृङ्गं नास्तीत्यादौ शशे शृङ्गं नास्तीत्यादिकल्पननिरासस्य सत्यमभावो नास्तीत्यादावप्यन्यथा कल्पननिरासस्य च शिरसा धार्यमाणत्वात् । सतो निषेधप्रतियोगित्वनिरासस्य च तत्राभावात् । यद्यपि किं चेह भूतले घटो नास्तीति धियः संसर्गाभावो विषयो न तु घटाभावो विषयः । इह भूतले घटो नास्तीत्यत्र संयोगो निषिध्यत इत्युदयनोक्तेः । भूतले घटो नास्तीति बुद्धेः तत्सम्बन्धविषयत्वेन नास्तीति बुद्धेरपि तदभावविषयत्वाच्च । किञ्च न तावदयं घटस्य प्रागभावो ध्वंसो वा प्रतियोगिसानकालीनत्वात् । नाप्यत्यन्ताभावः, कदाचित्तत्र घटस्य सत्वात् । यदि चैतत्कालावच्छेदेनात्यन्ताभावता तर्हि अत्यन्ताभावातिरिक्तः प्रागभावादिर्न सिध्येत् । संयोगस्यतु भूतले ध्वंसःभावित्वे प्रागभावः कदाप्यभावेऽत्यन्ताभाव इत्यसतः संसर्गस्य प्रतियोगित्वसिद्धिः । न च घटे सन्नेव संसर्ग इह निषेध्यः । तस्यापि घटतुल्यत्वेन प्रागभावादिविकल्पप्रसरादिति ग्रन्थो बाधकः प्रतीयते ।

तथापि विमर्शो नासौ बाधकः । अस्यासतो निषेधप्रतियोगित्वसमर्थने तात्पर्यात् । प्रामाणिकनिषेधप्रतियोगिकाभावनिषेधे । तात्पर्याभावात् । अत एव शशे शृङ्गाभावमुपेत्य शशङृङ्गं नास्तीति प्रतीतिं प्रति न तस्य विषयत्वं किन्तु विशिष्टाभावस्येतिवत् । घटाभावमुपेत्य तस्य तद्धीविषयत्वं नास्ति किन्तु संसर्गाभावस्येति प्रतिज्ञातम् । अन्यथा वाक्यास्वारस्यात् । अत एव उत्तरवाक्येऽपि घटाभावस्यैवाभावादिति विहाय संयोगो निषिध्यत इत्युदयनोक्तिः । घटो नास्तीति बुद्धेस्तत्सम्बन्धविषयत्वं आनीतानेष्यमाणघटके भूतले

घटो नास्तीति बुद्धेस्तत्संसर्गप्रागभावादिविषयकत्वावश्यंभावे निर्घटेऽपि तथात्वं च हेतूकृतानि । प्रागभावध्वंसौ उपेत्य प्रतीयमानस्य तत्वनिषेध इव नाप्यत्यन्ताभाव इत्यनेनापि तमुपेत्य प्रतीयमानस्यतत्वनिषेध एव स्पष्टं प्रतीयते । कदाचित्तत्र घटस्यसत्वादिति सत्वमात्रं विहाय तत्र सत्वं हेतूकुर्वतान्यत्र सत्वमन्यत्रात्यन्ताभावे न विरोधीति स्फुटज्ञानं सूच्यते । संयोगस्य तु भूतत्वे इत्यादिनापि घटाभावविषयकत्वेऽनुपपत्तिमभिधाय संयोगाभावविषयकत्वे सा नास्तीति प्रतिपादकेनानुपपत्त्यभावे अश्वे गोत्वाभावोऽस्त्येवेति सूचितम् । न चैकत्र संसर्गाभावविषयकत्वे अश्वे गोत्वं नास्तीत्यत्रापि तद्विषयकत्वं सिद्धमिति वाच्यम् । तर्हि एकत्र संसर्गप्रागभावादिविषयकत्वे घटप्रागभावाद्यधिकरणेऽपि तत्त्वापत्या घटप्रागभावादिर्न सिद्ध्येत् । अनुपपत्त्यभावप्रतीतिस्वारस्याभ्यां घटप्रागभावादिसिद्धौ अश्वे गोत्वं नास्तीत्यत्राप्यत्यन्ताभावसिद्धिः । घटप्रागभावाधिकरणे उपादाने कार्यकरणयोस्संसर्गानङ्गीकारेण संसर्गप्रागभावो नास्तीति नालोचनीयम् । प्रतियोगिसमानाधिकरणस्य घटप्रागभावस्योपादानाधिकरण एव सत्वात् । तत्र ससंर्गप्रागभावस्याक्षुण्णत्वात् । असतः संसर्गस्य प्रतियोगित्व सिद्धिरित्युपसंहारे चोक्तमेव तात्पर्यं स्पष्टमावेद्यते । अन्यथा सतो निषेधप्रतियोगित्वनिषेधे तात्पर्ये 'यदि च कदाचित्कुत्रचित्सत एवासत्वं तर्हि कुत्रचित्कदाचिदसत एव सत्वमिति नित्यसर्वगतानां सत्वं न स्यात् । आत्यन्तिकं सत्वमसत्वनिरपेक्षं चेदात्यन्तिकमसत्वमपि सत्वनिरपेक्षमिति' पूर्ववाक्येन विरोधः तत्र निषेधप्रतियोगिनः सत्वोपगमात् । असर्वगतसार्वकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपानात्यन्तिकासत्वस्य सत्वसापेक्षत्वसूचनाच्च । गोः शृङ्गं नास्तीतिवद्विशिष्टप्रतियोगित्वप्रतीतेरुक्तरीत्या बाधकाभावेनान्यथा व्याख्यानायोगाच्चेत्यनेन च विरोधः । तत्र गोशृगं नास्तीति निषेधस्य गोशृङ्गप्रतियोगिकत्वोपगमात् । तस्मात्सर्वत्र त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वमेवात्यन्तासत्वम् । तत्र तदानीमसदित्यनेन तत्र

तदा निषेधप्रतियोगित्वस्येवात्यन्तासदित्यनेनापि सदा सर्वत्र निषेधप्रतियोगित्वस्यैव प्रतीतेरित्येतेन पूर्वग्रन्थेन विरोधाच्च । तत्र घटादेः कुत्रचिदसत्वप्रतीतेः मन्दारमञ्जर्या बाधकत्वनिरासावसरोदाहृतबहुवाक्यविरोधाच्च ।

यत्तु तत्वसङ्ख्यानविवरणयादुपत्ये स्यादेतत् घटप्रतियोगिक एवायमभावो न संसर्गप्रतियोगिकः । घटस्यैव प्रतियोगित्वेन व्यवहारादित्याशङ्क्य संसर्गवद्घटस्यापि संसर्गाभावविरोधितया भूतले घटाभाव इति व्यवहारे घटपदस्य[१] संसर्गलक्षकत्वात् न हि घटस्य प्रतिषेध्यस्वरूपत्वरूपं प्रतियोगित्वं सम्भवति । तथाहि भूतले घटोऽस्तीति प्रतीतौ भूतलघटसम्बन्धवद्भूतले घटो नास्तीत्यत्रापि घटसम्बन्धाभावस्य प्रतीतेः । न च तत्रोभय प्रतीतिवदत्राप्युभयाभावः प्रतीयतामिति वाच्यम् । निषेधप्रतियोगित्वस्य स्वाश्रयसत्ताऽसहनस्वभावत्वेन तत्प्रतियोगिनो घटस्यात्यन्तासत्वापत्तेरिति समाहितम् ।

तद्भवद्भवेषितवाक्यार्थापातप्रतीतिमनुरुध्य, न वस्तुगत्या, उक्तबहुवाक्यविरोधात् ।

किञ्च घटपदस्य ससंर्गलक्षकत्वे यद्बीजं संसर्गाभाव विरोधित्वम्, तत्र संसर्गपदेन प्रामाणिकघटसंसर्गविवक्षायां भवन्मते तदभावस्यैवायोगः । लक्षकत्वं च व्यर्थम् । अप्रामाणिकस्य निर्घटभूतलघटसंसर्गस्य विवक्षायां तदभावस्य केवलान्वयित्वेन तेन घटस्य विरोधायोगः । केवलान्वयिना विरोधे शशविषाणवदत्यन्तासत्वापत्तिश्च । विरोधान्तरस्यायोगेन सहानवस्थानविरोधस्य वक्तव्यत्वेन तद्व्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपस्य तत्सहानवस्थानविरोधस्य भवन्मते घटेऽयोगश्च । घटपदस्यैव घटभूतलोभयसंसर्गलक्षकत्वे भूतलपदस्य वैयर्थ्यापत्तिश्च । प्रामाणिकस्य निषेध्यत्वं वदन्तं प्रति न हि तत्सम्भवतीति वचनं चायुक्तम् । भूतले

१. घटपदेन उपचारेण संसर्गस्यैव विवक्षितत्वात् इति पूर्णपाठः

घटोऽस्तीति प्रतीतौ सम्बन्धवान्नास्तीति प्रतीतौ तदभावस्य प्रतीतेरित्यत्र निषेध्यकोटौ तत्प्रवेशे इष्टापत्तिः । निषेधप्रतियोगित्वं च सम्बन्धस्यैव इत्येतदयुक्तम् । नञ् विनिर्मोके यत्प्रकारकस्य द्विशेष्यकस्य बोधस्तत्र प्रकारवाचिना नञो योगे तदभावप्रकारकस्य, विशेष्यवाचिना योगे तदभावविशेष्यकस्य बोधस्य नियमेन सम्बन्धाभावविशेष्यकत्वानुपपत्तेः । घटस्य प्रतियोगित्वे बाधकाभावाच्च । निषेधप्रतियोगित्वस्य प्रागभावप्रतियोगित्वस्य तदधिकरणकाल इव निषेधादिकरणे देशे स्वाश्रयसत्ताऽसहनस्वभावत्वेऽप्यन्यत्र तथात्वे मानाभावेनात्यन्तासत्वानापत्तेः । तस्मान्नेदं बाधकम् ।

यच्च 'भावाभावावुभौ तत्र कथं मिथ्या भविष्यत' इति तुरीयाध्यायस्थानुव्याख्यानव्याख्यावसरे प्रवृत्तस्य यो यस्याभावो यश्च यस्याभावस्य प्रतियोगी तावुभावप्येकत्रैकदैव न मिथ्येति व्याप्तेः स्वप्नेऽपि घटतदभावौ कथं तथा भविष्यत इति सुधावाक्यस्य प्रतीकमुपादाय 'यद्यपि सिद्धान्ते प्रामाणिकस्यनिषेधप्रतियोगित्वाभावात् न भावाभावयोः परस्परनिषेधप्रतियोगिभावोऽस्ति । तथापि तदभ्युपगन्तृतार्किकमतेनायं ग्रन्थ इत्यविरोधः ।

यद्वा प्रतियोगित्वमत्र निषेध्यत्वं न विवक्षितं, किन्तु निषेधप्रमितिजनकारोपप्रधानत्वरूपमन्यदेव यत्किञ्चित्पारिभाषिकम् । ततश्च प्रामाणिकस्य प्रतिषेध्यत्वरूपप्रतियोगित्वाभावेऽपि निरुक्तप्रतियोगित्वं नानुपपन्नम् । एवं यस्याभाव इत्यपि व्याख्येयम् । आरोप्यवत्प्रधानस्यापि तत्प्रतिषेधविरोधित्वेनानुभूयमानत्वात् तत्प्रतिषेधप्रतियोगित्वमप्युपपन्नम् । अत एव प्रतियोगित्वस्याभावविरोधित्वकथनमपि सैद्धान्तिकं समञ्जसं भवति ।

अनेनैव न्यायेनाग्रेतनव्याहत्युपपादनमपि व्याख्येयमिति यादुपत्यं तदपि भवदुदाहृतवाक्यापातप्रतीतिमवलम्ब्यैव । अन्यथा अस्मदुदाहृतबहुवाक्य-

विरोधापत्तेः । घटादौ पटादिस्वरूपसत्वस्यासत्वे विशेषस्य चाभावेन अर्थान्तरताऽनिस्तारादित्यादिसुधाविरोधाच्च ।

किञ्च भावाभावाविति मूलस्य सुधायाश्च तार्किकमतेन प्रवृत्त्युक्तिरस्वरसा, सर्वत्र अनाश्वासापातात् ।

मूले तत्तन्मतनिरासावसरे स्वानुपेतं तदुपेतमुपेत्याधिकदूषणोक्तावपि अन्यमतनिरासस्य स्वानुपेतमतामालम्ब्यक्वाप्यदर्शनाच्च । निषेधप्रमितिजनकारोपप्रधानत्वं प्रतियोगित्वमिति परिभाषा च न युक्ता । क्वापीत्थं व्यवहाराभावेन बीजाभावात् । अनाहार्यारोपस्य विरोधित्वेन निषेधप्रमितिजनकत्वाभावाच्च । कूर्मरोमादेरारोप्याभावेन निषेधप्रमित्यनापत्तेश्च । आहार्यारोपस्यसिद्धान्तेऽनङ्गीकारात् । निषेधप्रमित्यधीनत्वेनान्योन्याश्रयाच्च । तस्येच्छाधीनत्वेनान्यत्र प्रमितस्यैवान्यत्रारोपेण प्रमितस्यैव निषेध्यत्वाप्राप्तेश्च । 'घटे स्मृते तदारोपं विनैवेह घटो नास्तीति ज्ञानस्यानुभवादित्याविद्यकरजतोत्पत्तिभङ्गीयन्यायामृतोक्तेश्च ।[१] स्वप्ने घटाभावबोधानन्तरं प्रतीयमानस्य घटस्य निषेधप्रमितिजनकारोपप्रधानत्वायोगेन प्रकृते तादृशप्रतियोगित्वायोगाच्च । जाग्रत्यपि आपणे रूप्यं दृष्ट्वान्यत्रारोप्य ज्ञायमाननिषेधं प्रति अनापणस्थरूप्यादेः पारिभाषिकप्रतियोगित्वानापत्तेश्च ।

एवं च यस्याभाव[२] इत्यस्य यत्प्रधानकारोपजन्यप्रमितिविषय इति यश्च यस्याभावस्य प्रतियोगीत्यस्य यत्प्रमितिजनकारोपप्रधानमिति च व्याख्यानमयुक्तम् ।

आरोप्यवत् प्रधानस्यापि तत्प्रतिषेधविरोधित्वेन अनुभूयमानत्वात् तत्प्रतिषेधप्रतियोगित्वमप्युपपन्नमिति । अनेन च विरोधित्वमेव

१. न्यायामृते ६५ भंगः

२. शेषवाक्यार्थचन्द्रिका - यादुपत्यं च पुटं ५४०८-५४०१

प्रतियोगित्वमित्युक्तमासीत् । तच्चायुक्तम् । प्रतियोगिसमनियतानामप्रधानानामपि प्रतियोगित्वापत्तेः । आरोपित निषेधस्य सार्वत्रिकत्वेन तेन विरोधेऽत्यन्तासत्वापत्त्या प्रामाणिकस्य विरोधित्वस्याप्यभावाच्च । वध्यघातकभावादिरूपविरोधस्य प्रकृते अयोगेन निषेध्यनिषेधकभावस्य च भवद्भिरनङ्गीकारेण सहानवस्थानविरोधस्य वाच्यतया तस्य च व्यापकाभावप्रतियोगित्वरूपतया भवन्मते तस्याप्ययोगाच्च । एवं च प्रतियोगिसत्वस्याभावविरोधित्वकथनं सैद्धान्तिकमसमञ्जसमेव भवति । तथाच निषेधस्य पुनः सत्वाकथनेन प्रामाणिकस्य चाविरोधित्वेन व्याहत्युपपादनमसङ्गतं भवति । किञ्च भावाभावावुभावित्यत्रोभयोर्मिथ्यात्ववत्सत्यत्वस्यापि निषिद्धत्वेन प्रधानरूपभावस्यारोपिताभावस्य च सत्वेन कथं मूलस्यैतादृशभावाभावपरत्वम् । तस्मान्नेदं यादुपत्यं बाधकतयोदाहर्तव्यम् ।

वाक्यार्थचन्द्रिकादिकमपि व्याख्यानान्तरानुसारेणैव प्रवृत्तमिति न तदपि विरोधि । संयोगस्य स्वात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यखण्डनावसरेऽत्यन्ताभावस्य देशभेदेनैव विरोधस्य परिहरणीयत्वादिति वाक्यार्थचन्द्रिकायामेवोक्तेः ।

अत एव कण्टकोद्धारे आनन्दाचार्यचरणैः[१] क्वचिदत्यन्ताभावप्रतियोगिनः सर्वत्रात्यन्तासत्वं स्यादित्यभिप्रायो न युक्तः आपादकाभावात् । न हि क्वचिदत्यन्ताभावप्रतियोगित्वे सर्वत्रात्यन्तासत्वं सम्भवति । तथासत्यश्वनिष्ठाभावप्रतियोगिनो गोत्वस्य गव्यप्यत्यन्तासत्वेप्यत्यन्तासत्वापत्तेरित्यादिना प्रामाणिकस्याभावः स्वीकृतः ।

प्रह्लादकृष्णाचार्या अपि प्रामाणिकाभावमुपयन्तीति शृणुमः । एवमन्यान्यपि अभियुक्तवचनानि अबाधकान्येवेत्यनुसन्धेयमिति अलं विस्तरेण ।

१. आनन्दभट्टारकैः

तस्मादाचार्योदाहृतवचनानि न प्रतीतिकार्थपराणीत्ययुक्तम् । बाधकाभावेन विमर्शेऽपि स्फुटस्यैव तात्पर्यविषयत्वावगमात् । 'तस्मान्निषेधः प्रामाणिकप्रतियोगिकतया मुनित्रयसम्मत' इति ज्ञायते । स च काचित्कोऽपि सार्वकालिकत्वादत्यन्ताभाव एव । उक्तं च तल्लक्षणं भगवत्पादैः 'सदाभाव इति ।' न च[1] व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति न्यायेन टीकातन्मन्दारमञ्जरीबलादत्यन्तासत्प्रतियोगिकत्वं सदाभावस्येति वाच्यम् । तत्र तत्प्रतियोगिकत्वस्य नैय्यायिकं प्रत्युपपादनेऽपि सत्प्रतियोगिकत्वस्य अदूषितत्वेन विरोधाभावस्य प्रागेवोक्तत्वात् । पदार्थविदोऽपि 'त्रैकालिकनिषेधोऽत्यन्ताभाव इत्याहुः । न चास्य सदाभावत्वेऽपि नात्यन्ताभावत्वमिति वाच्यम् । अत्यन्ताभावस्य सदाभावपदेन ग्रहणात् । तदुक्तं तत्वसंख्यानटीकायां 'अथात्यन्ताभाव इति प्रसिद्धसंज्ञातिक्रमेण सदाभाव इति संज्ञान्तकरणं किमर्थम्, उद्देशेनैव लक्षणस्यापि सूचनार्थमिति' । न चात्यन्ताभावप्रतियोगित्वे दोषस्यासत्वापत्तिरिति वाच्यम् । किमसत्वमात्रमापाद्यते उतात्यन्तासत्त्वम् । नाद्यः । तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिनस्तत्रासत्त्वस्येष्टत्वात् । न द्वितीयः । सार्वत्रिकसार्वकालिकात्यन्ताभावप्रतियोगिन एवात्यन्तासत्वात् । अस्य चातथात्वात् । अत एव न्यायामृते 'त्रिकालसर्वदेशीय निषेधाप्रतियोगिता । सत्तोच्यतेऽध्यस्ततुच्छे तं प्रति प्रतियोगिनी' इति सत्तालक्षणे सर्वदेशीयपदमुपात्तम् । न चानुपदमेवाश्वे गोत्वं कदापि नास्तीत्यादौ तत्संसर्ग एव निषेध्य इति मते देशपदमनपेक्षितमित्युक्तत्वात्स्वमते देशपदं नास्त्येवेति वाच्यम् । यथाश्रुतमतत्वमपहाय मते इत्युक्तस्य स्वमतत्वायोगात् । मत इत्यनेन उदयनमते अस्वारस्यस्यैव सूचनाच्च । घटादौ सत्वमभावप्रतियोगित्वलक्षणमसत्वं च प्रत्यक्षादिसिद्धमिति सुधाविरोधाच्च । न च सदाभावस्य देशे विशेषानाकलनात्काचित्कत्वानुपपत्तिः इति वाच्यम् । दोषो ब्रह्माणि सदा नास्ति,

१. परिभाषेन्दुशेखरे प्रथमा परिभाषा ।

स्वातन्त्र्यमन्यत्र सदा नास्तीत्येवप्रतीतेः । 'देशकालानपेक्षा हि न सत्ता क्वापि दृश्यते' इत्यनुव्याख्यानोक्तदिशा सत्ताप्रतीतेर्देशकालोभयप्रतीत्यविनाभूतत्वेन निषेधसत्ताप्रतीतेरपि तथात्वात् । एवञ्च प्रामाणिकस्यान्यत्रिकात्यन्ताभावो निष्प्रत्यूह इत्याद्यं लक्षणं निरवद्यम् ।

एवं जीवदोषसदृशदोषस्य जीवान्तरे प्रामाणिकत्वात्तदभावोऽपि ब्रह्मलक्षणम् । ब्रह्मीयदोषस्य चाप्रामाणिकत्वात्तदभावः सार्वत्रिकत्वान्न लक्षणम् । भवतु वा स्वीयदोषाभावत्वेन सोऽपि लक्षणम् । एवं प्रामाणिकयावद्दोषाभावोऽपि लक्षणम् । किञ्चिद्दोषाभावस्य जीवान्तरेऽपि सत्वाद्यावदिति । अत्र यावन्तो दोषाः प्रामाणिकाः प्रत्येकं तत्तदभावकूटस्य दोषत्वावच्छिन्न दोषाभावस्य वा लक्षणत्वमभिप्रेतम् । अतो न व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावमादायातिप्रसङ्गः । अत एव तत्वप्रकाशिकायां चिन्तासन्तापेत्यादिना प्रामाणिकयावद्दोषा भावपरतया दोषवर्जितपदं व्याख्यातम् । एवं च केनापि दोषेणास्पृष्टत्वमिति अर्थलाभान्न क्वाप्यतिव्याप्तिः । तदुक्तं चन्द्रिकायाम् 'अस्पृष्टदोषगन्धाये'तीति सर्वं सुस्थम् ।

अत्र केचिद्दोषात्यन्ताभावरूपं निर्दोषत्वं कथं भगवतो लक्षणम् । सिद्धान्ते प्रामाणिकप्रतियोगिकात्यन्ताभावाभावेन दोषाणां जीवे प्रामाणिकतया तत्प्रतियोगिकात्यन्ताभावासम्भवादित्याशङ्क्य निर्दोषत्वं नामारोपितदोषात्यन्ताभावः । स एव च भगवल्लक्षणं आरोपितदोषाणां चाप्रामाणिकतया तत्प्रतियोगिकात्यन्ताभावसंभवादिति समादधुः ।

तत्रातीव चमच्चरीकरोति । तथाहि— प्रामाणिकप्रतियोगिकात्यन्ताभावो नास्तीति क्वापि विस्पष्टवचनाभावेन तन्निश्चयायोगात् । न च मन्दारमञ्जरीसविवरणतत्वविवेकटीका तत्वसंख्यानयादुपत्यवचनातिरिक्तवचनस्य विषाणाभाव इति वाच्यम् । मन्दारमञ्जर्यादीनां सावकाशत्वस्यानास्थया

प्रवृत्तत्वस्यापरेषां च तदापातप्रतीतिमूलत्वस्यायुक्तिसहत्वस्य चोपपादितत्वेन निरवकाशत्वादिरूपविषाणवद्भावाभावात् । श्रुतिस्मृतिसूत्रैः पूर्वं तस्य समर्थितत्वाच्च । तदनङ्गीकारे बाधकसत्वाच्च । तथाहि— प्रामाणिकस्य घटत्वादेरन्योपाधौ निषेधस्तावद्भावनिषेधत्वेनाभावः । स क इति प्रष्टव्यम् । न तावदन्योन्याभावः । तादात्म्यानारोपात् । नापि प्रध्वंसप्रागभावौ । पूर्वोत्तरं तत्र प्रतियोगिनः सत्वापत्तेः । यदि च नात्यन्ताभावस्तदाऽभावचातुर्विध्यभङ्गप्रसङ्गः । त्रैकालिकाभावत्वस्वीकारे पर्यायेणात्यन्ताभावत्वस्यैव स्वीकारेण नाममात्रे विवादायोगात् । न चात्र पूर्वोक्तदिशाऽप्रामाणिकसंसर्गाभाव इति प्रतिवचनसंभवेन परिशेषायोग इति वाच्यम् । घटे सतो घटत्वसंसर्गस्य प्रामाणिकत्वेन भवन्मते तदभाव इत्युत्तययोगात् ।

घटत्वपटत्वसंसर्गाभाव इत्यस्य चान्योपाधौ निषेध इत्यनया वाचोभंग्या घटेऽविद्यमानस्यान्यत्र विद्यमानस्यैव प्रश्नेनोत्तरत्वायोगात् । आनीतानेष्यमाणघटस्थले प्रतियोगिसामानाधिकरण्यरूपबाधकशात् तत्संसर्गप्रागभावादिविषयकत्वेऽप्यत्र तादृशबाधकाभावाच्च । न च तत्रात्यन्ताभावमुपेत्य संबन्धाभावात्प्रतियोगिकाले न तत्प्रतीतिरिरिति नैयायिकमतं युक्तम् । घटसंयोगध्वंसादेः संबन्धत्वस्य न्यायामृत एव निराकरणात् । न च अन्तरा श्यामे रक्तं नास्तीति प्रतीतेः प्रागभावादिविषय कत्वायोगेनात्यन्ताभावमुपेत्य प्रतियोगिकालेऽविद्यमानः सम्बन्धः कल्पनीय इति दीधितितट्टीकोक्तं युक्तम् । यावद्रूपव्यक्तिप्रतियोगिकानां प्रागभावाद्यन्यतमानां कूटस्य विषयत्वोपगमेन बाधकाभावात् । अत एव तत्काले पृष्टो बुद्धिमानधुना तव किमपि रूपं नास्ति को वेद नासीत् भविष्यति वा न कदापि बेति वदति । प्रकृतानुपयोगाद्गौरवभयाच्च न विशेषेणात्र(प्र)यत्यते । किञ्चायमत्यन्ताभावः, प्रागभावप्रध्वंसान्यत्वेसति संसर्गाभावत्वात् । कूर्मरोमाभाववदित्यनुमानेन तन्निषेधस्यात्यन्ताभावत्वसिद्धेः । अपि च प्रामाणिकस्यात्यन्ताभावो नास्तीति

वदन् वादी प्रष्टव्यः । किमभाव एव नास्त्युत तस्य आत्यन्तिकत्वं नास्तीति । नाद्यः । सुधायां स्वोपाधावनिषेधात्परोपाधौ निषेधादिति व्यवस्थया सदसत्वस्वीकारात् । न द्वितीयः । आत्यन्तिकत्वमपि किं त्रैकालिकत्वरूपं निषिध्यते सार्वत्रिकत्वविशिष्टं तद्वा । नाद्यः । घटत्वादिनिषेधस्य पटादौ सर्वदा प्रतीयमानत्वेन त्रैकालिकत्वस्य निषेद्धुमनर्हत्वात् । द्वितीये निषिध्यतां न नो हानिः । न च घटत्वप्रतियोगिकनिषेधाभावेन तत्संसर्गस्यैव निषेद्धव्यत्वेन ससंर्गनिषेधस्य सार्वदैशिकत्वात् विवक्षितार्थालाभस्यैव हानित्वमिति वाच्यम् । घटत्वप्रतियोगिकनिषेधाभावस्य गहने पतितत्वात् । स्वोपाधावनिषेधादित्यादिसुधयानिषेधस्योज्जीवितत्वाच्च । प्रामाणिकस्याभाव एव नास्त्युत तस्यात्यन्तिकत्वमिति विकल्प्यात्यन्तिकत्वनिरासाय प्रवृत्ते ग्रन्थे संसर्गाभावविषयकत्वोक्तेरनवसराच्च । सार्वत्रिकत्वविशिष्टसार्वकालिकत्वस्यात्यन्तिकत्वरूपत्वादेव । अत एव सुधायां सत्वासत्वे एकधर्मिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिनी इति परकीयानुमानदूषणावसरे उक्तविशिष्टात्यन्तिकत्वं निरुच्योक्तम् । यद्धि सकलदेशकालासत्तदत्यन्ताभावप्रतियोगीत्युच्यते । यथा शशविषाणादिकम् । घटादौ च सत्वमभावप्रतियोगित्वलक्षणमसत्वं च प्रत्यक्षादिसिद्धमितीति । न चेदमस्मदिष्टं प्रतिपादयति, तत्र हि घटादिगतयोः सत्वासत्वयोः किञ्चिन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽत्यन्तासत्वमापाद्यने । तच्च न भवन्मते, तर्कमूलभूतव्याप्तेरभावात् । अतः स्वविरुद्धोदाहरणमेवेदमिति वाच्यम् । अत्यन्ताभावेति सार्वत्रिकत्वविशिष्टसार्वकालिकाभावग्रहणेन व्याप्तेः सत्वेन विरुद्धत्वाभावात् प्रामाणिकस्य निषेधप्रतियोगित्वानङ्गीकारे घटादावसत्वस्याभावेन सत्वासत्वयोरत्यन्ता भावप्रतियोगित्वसाधने घटादावपि सत्वाद्यभावप्रसङ्गेन बाधितविषयत्वादिति पूर्ववाक्यविरोधात् । घटादौ च सत्वमभावप्रतियोगित्वलक्षणमसत्वं च प्रत्यक्षादिसिद्धमिति कथं न बाधितविषयत्वमित्युत्तरवाक्यविरोधाच्च । तथाच वैवक्षिकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावेऽपि सतस्त्रैकालिकात्यन्ताभाव प्रतियगित्वमक्षुण्णमेव । अत

एवाभावस्योभयविधात्यन्तिकत्वे तत्प्रतियोग्यप्यत्यन्तासदित्युच्यते । एकविधात्यान्तिकत्वे तु अभावप्रतियोग्यसदुच्यते । अत एव तर्कताण्डवे केवलान्वय्यभावप्रतियोगित्वे गगनादेरत्यन्तासत्त्वं, स्यादित्यभावस्योभयविधात्यान्तिकत्वेन प्रतियोगिनोऽत्यान्तासत्त्वमपादितम् । न च केवलान्वय्यभावशब्देनात्यन्ताभावस्यैवाभिप्रेतत्वादन्यथा प्रागभावादिप्रतियोगिनोऽप्यत्यन्तासत्वापातात् । अभावे केवलान्वायित्वविशेषणस्य सर्वस्यात्यन्ताभावप्रतियोगिनोऽत्यन्तासत्वद्योतनार्थत्वान्न त्वात्यन्तिकत्वविभागाय इदमुदाहरणमिति वाच्यम् । रूढेरभावेन क्वाचित्काभावप्रतियोगित्वं परिच्छिन्नत्वमिति सुधाबलेन क्वाचित्काभावसद्भावेनात्यन्ताभावमात्रे योगायोगेन चात्यन्ताभावमात्रस्याभिप्रेतत्वायोगात् । अत्यन्ताभावविशेषस्याभिप्रेतत्वेऽभीष्टसिद्धेः । केवलान्वयित्वस्यात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वरूपत्वाच्च । अत्यन्तेति वा सदातनेति वा विहायकेवलान्वयीति विशेषणस्वारस्येनात्यन्तिकत्वविभागलाभाभिप्रायकत्वेन प्रागभावादिप्रतियोगिनोऽत्यन्तासत्वानापाताच्च । व्यावर्तकविशेषणत्वे संभवत्युपरञ्जकत्वस्य अन्याय्यतयाऽत्यन्ताभावप्रतियोगिमात्रस्यात्यन्तासत्वद्योतनायोगाच्च । तस्य द्योत्यत्वे न्यायामृते अंशित्वादिहेतुष्वपि मतद्वयेऽपि कार्यकारणभेदेन तदनाश्रितत्वात् सिद्धसाधनमिति पटस्यैतत्तन्तुनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमादाय सिद्धसाधनोक्त्ययोगाच्च ।

अत एवात्यन्तिकत्वविभाग आचार्यचरणैः समर्थितः । अपि च प्रागभावध्वंसानधिकरणकालस्यात्यन्ताभावानधिकरणत्वे प्रतियोग्यधिकरणकालत्वनियमवद्देशस्यापि तथात्वेन ब्रह्मणोऽपि तात्त्विकदोषप्रागभावध्वंसात्यन्ताभावानधिकरणस्य तदधिकरणत्वापत्यात्वदभिलषितनिर्दोषत्वभङ्गप्रसङ्गः । न च तदत्यन्ताभावानधिकरणत्वे इत्यस्य तत्प्रधानकारोपजन्यप्रतीतिविषयाभावानधिकरणत्वे इति विवक्षणेन आपादकाभावेन

न प्रसंग[1] इति वाच्यम् । अस्मद्वाक्यस्य भवद्भिर्विवक्षणकरणस्य लोकोत्तरत्वात् । आरोपजन्यप्रतीतिविषयाभावस्य सार्वत्रिकत्वेनानधिकरणत्वस्य क्वाप्यभावेन नियमायोगाच्च । असार्वत्रिकत्वे आरोपितस्यान्यत्र सत्वापत्तिः । सतोऽभावप्रतियगित्वस्यानिष्टस्यापत्तिश्च । तत्प्रधानकारोपजन्येत्यादेर्बाधकोद्धारावसरे बहुधा दूषितत्वाच्च ।

किञ्च प्रतियोगितावच्छेदकात्यन्ताभावस्य प्रतियोग्यन्योन्याभावव्यापकतया ब्रह्मणस्तात्त्विकदोषाभावाभावे व्यापकनिवृत्तिन्यायेन दोष्यन्योन्याभावस्याप्यभावापातेन परस्परविरुद्धयोरितिन्यायेन तद्विरोधिदोषितादात्म्यापातेन जितमद्वैतवादिनेति साधु समर्थितो भेदवादः । न चोक्तरीत्या तात्त्विकदोषादेरत्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावेन तात्त्विकदोषसजातीयदोषाणामेव तथात्वेन तत्प्रतियोगिकात्यन्ताभावस्य ब्रह्मण्यभावाभावेन व्यापकनिवृत्तिन्यायानवतारेण दोष्यन्योन्यभावसंभवेन दोषितादात्म्यस्य तद्विरुद्धस्यापादकाभावेनानापाद्यतया भेदवादस्याप्रतिघात इति वाच्यम् । उक्तरीत्या तात्त्विकदोषादेरत्यन्ता भावप्रतियोगित्वसम्भवात् । अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावेनेत्यनेनैव प्रमाणिकस्यात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्याभावोक्त्या व्याघाताच्च । अतात्त्विकदोषाभावस्य दोषिण्यपि सत्वेन दोष्यन्योन्यभावं प्रतीव तादात्म्यं प्रत्यपि व्यापकत्वाच्च । तात्त्विकदोषात्यन्ताभावाभावे तात्त्विकदोषवत्तादात्म्यापत्त्या भेदवादप्रतिघातस्य दुर्निरसत्वाच्च ।

किञ्च याऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येतीत्यादिश्रुत्या आनुभाविकदोषाभावस्यैवोक्त्या तद्विरोधः । न चास्माभिरपि आनुभाविकदोषग्रहणस्य प्रधानविषयतयाऽर्जवकरणेन तद्विरोधासम्भव इति वाच्यम् । अत्ययकर्मणः आनुभाविकत्वप्रतीतेः तस्य प्रधानत्वाभावात् ।

१. प्रसंगा भाव इति

अशनायादि पदस्यानुभाविकतत्प्रधानकारोपविषयपरत्वे सर्वत्राप्येतादृशस्थले लक्षणापत्तेः । ईश्वरेऽपरोक्षारोपायोगेन परोक्षारोपस्य च धर्मिणो निर्दोषतयैव श्रुत्या ज्ञायमानतयाऽयोगेनारोपस्यैवायोगाच्च ।

अपि च तात्त्विकधर्माणामत्यन्ताभावाभावे तेषां केवलान्वयित्वापत्त्या व्यतिरेक्यसाधारणधर्मत्वरूपलक्षणत्वाभावेन तैरितरभेदानुमानानुपपत्तिः । केवलान्वयिलिङ्गमात्रावशेषप्रसङ्ग इत्यादिबहुविप्लवापातः । अपि च तात्त्विकव्यतिरेकिधर्माभावे लक्षणोक्तिव्याघातः । हेतूनां विपक्षे वृत्त्यभावाभावेन व्यभिचारित्वापत्तिश्च । तात्त्विकसाध्यप्रतियोगिकाभावाभावेन विपक्षत्वानुपपत्तिश्च । साध्यविपरीतधर्मविशिष्टो विपक्ष इति विपक्षलक्षणशिक्षणविचक्षणलक्षणवचनविरोधश्च । न च प्रामाणिकप्रतियोगिकात्यन्ताभावानङ्गीकाराविरोधेनैव केवलान्वयितवव्यतिरेकिधर्मत्वविपक्षत्वतद्व्यावृत्तत्वसाध्यविपरीतत्वादीनां निर्वचनसम्भवेन नोक्तदोषगण इति वाच्यम् । प्रकारान्तरेण निर्वचनानुपपत्तेः । तथाहि न तावत् केवलान्वयित्वनिर्वचनं स्वसजातीयाभावप्रतियोग्यारोपाप्रधानत्वमिति । तात्त्विकातात्त्विकयोः स्व(सा)जात्यायोगात् । एतत्क्लिष्टकल्पनस्य तात्त्विकाभावायोगमूलकत्वेनान्योन्याश्रयाच्च, आरोपाप्रधानत्वस्य भवन्मते तत्त्वसंभवे विशिष्टस्य वैय्यर्थ्याच्च । कूर्मरोमादीनामपि स्वसजातीयारोपाप्रधानत्वेनातिव्याप्तेश्च । केवलान्वयिनोऽप्यत्यन्ताभावप्रमेयत्वादेरपि तादात्म्यारोपप्रधानत्वेनासंभवश्च । संयोगस्वनिष्ठस्वत्वनिरूपितस्वामित्वादिसम्बन्धेनात्यन्ताभावप्रमेयत्वे ईश्वरादेरप्यारोपप्रधानत्वेनाप्यसंभवाच्च । केनापि रूपेण प्रधानत्व विवक्षायां प्रमेयत्वादेरपि घटत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादिना पटाधिष्ठानकारोपप्रधानत्वेनासंभवापत्त्या येन रूपेणारोपाप्रधानत्वं तेन रूपेण केवलान्वयित्वमित्युक्तौ भगवतैव गृह्यमाणासाधारणधर्मकगुणानां तेन रूपेण केवलान्वयित्वापत्तेश्च ।

किञ्च व्यतिरेकिषु तात्त्विकस्य स्वसजातीयारोपप्रधानत्वस्या भावो यदि केवलान्वयित्वं तदा तात्त्विकप्रतियोगिकाभावापातः । प्रमेयत्वादिसजातीयारोपप्रधानत्वस्यारोपितस्याभावे तत्र प्रधानत्वस्याभावः, अनारोपितस्य तस्याभावे तु सर्वत्रारोपानुसरणक्लेशायोग इत्यादिदोषोऽवधेयः ।

स्वसजातीयारोपप्रधानत्वं व्यतिरेकित्वमित्यपि न युक्तम् । उक्तरीत्या साजात्यायोगात् । उक्तरीत्या केवलान्वयिष्वति व्याप्तेश्च । भगवदसाधारणधर्मेष्वव्याप्तेश्च । साध्यप्रधानकारोपप्रतीतिविषयाभाववत्वं विपक्षत्वमित्येतदपि न । आरोपिताभावस्य सार्वत्रिकत्वेन सर्वस्य विपक्षत्वप्रसङ्गात् । उक्तरीत्या केवलान्वयिनि विपक्षापत्तेश्च । भगवदीयापूर्वधर्मदर्शनानन्तरं तर्करसिकतया तत्र विरिञ्चस्य तदनुमाने इतरस्य विपक्षत्वानापत्तेश्च । तन्निष्ठाभावप्रतियोग्यारोपप्रधानत्वस्य तद्व्यावृत्तत्वरूपत्वमपि तस्यैवाभावस्य स्वाधिकरणनिष्ठत्वेन स्वाधिकरणाद् व्यावृत्तत्वापत्तेः, केवलान्वयिनोऽपि व्यावृत्तत्वापत्तेरीश्वरासाधरणधर्मस्य व्यावृत्तत्वानापत्तेरेतदज्ञानतो व्यावृत्तत्वव्यवहारानापत्तेश्चायुक्तम् । साध्यप्रधानकारोपजन्यप्रतीतिविषयत्वमेव तद्विपरीतत्वमित्यपि न, अभावप्रतीतेरारोपजन्यत्वायोगात् । तस्यैवाभावस्य साध्यसमानाधिकरणत्वेन विपरीतत्वायोगात् । तद्वतः सर्वस्य विपक्षत्वापत्तेश्चायुक्तम् ।

किञ्च प्रामाणिकप्रतियोगिकात्यन्ताभावाभावे निर्गुणश्रुतेर्गुणत्रयनिषेधपरत्वानुपपत्तिः । न च तात्त्विकसकलगुणे परमात्मनि तत्सजातीयारोपासंभवेन तज्जन्यप्रतीतिविषयाभावपरतया श्रुतेरसंभवेन निर्विषयायाश्च प्रामाण्याऽसंभवेनापौरुषेय्याश्च तदसंभवेन हेयगुणत्रयनिषेधपरत्वोपपत्तेः प्रामाणिकगुणवतोऽप्यप्रामाणिक गुणभावपरता स्यादिति वचनमनुक्तोपालम्भ एवेति वाच्यम् । हेयगुणत्रयनिषेधपरत्वेनास्मदिष्टसिद्धेः । अप्रामाणिकगुणाभाव-

परत्वोपालम्भस्यैवाभावात् । भावे वा तत्रारोपासंभवेऽप्यन्यत्रारोपिताभावपरत्वोपपत्तेश्च । निषेधाधिकरणे आरोपस्यानावश्यकत्वसमर्थनात् ।

किञ्च सत्वलक्षणे प्रतिपन्नोपाधाविति विशेषणवैय्यर्थ्यम् । स्वोपाधावनिषेधात्परोपाधौ - निषेधादित्यादिनास्यस्वमतत्वेन परमतत्वकल्पनस्य अन्याय्यत्वात् । मन्दारमञ्जर्यां तु परमतेन प्रत्याग्रहमात्रं, न वस्तुस्थितिरिति ततएवावगम्यते । अन्यथा क्वापि शशशृङ्गं नास्तीत्यादावपि प्रतियोग्यधिकरण संसर्गात्यन्ताभावो विषय इति असतः शशशृङ्गादेर्नक्वाप्यत्यन्ताभावः स्यात् । न चात्र प्रतियोगिनोऽन्यत्र सत्वाद्वैषम्यमिति वाच्यम् । अन्यत्र सत्वस्य तत्रात्यन्ताभावप्रतीत्यविरोधित्वात् । अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य स्वाश्रयसत्ताऽसहनस्वभावत्वादित्यादियादुपत्यादिकं पूर्वमेव समाहितमिति न पुनर्यतितव्यम् । किञ्च न तौ पशौ करोति न सोमेऽध्वरे न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयान्नगिरा गिरेति ब्रूयान्नास्यान्नमद्यात्, वासः पल्पूलनेन पल्पूलयेयुरित्यादिप्रामाणिकप्रकृतनिषेध एवेष्ट इति पूर्वमीमांसाविरोध इति । सिद्धे व्युत्पत्त्यादेरनुव्याख्यानादौ समर्थित्वेन कार्य एव व्युत्पत्त्यादेः प्राभाकरकल्पितस्य त्यागेऽपि जैमिनिसूत्रस्य प्रामाण्येन श्रुतिलिङ्गादिबलाबले तदुक्तक्रमस्यैवानुसृतत्वे तद्विरोधस्य निरसनीयत्वान्न तद्विरोधोऽस्माकमिति न वाच्यम् । ताविति तच्छब्दस्य प्रकृताज्यभागपरत्वेन चतुस्त्रिंशद् वाजिन इति मन्त्रे चतुस्त्रिंशत्पदस्य प्रामाणिकत्वेन गिरा गिरेति पदस्यापि तथात्वेन मलवद्वाससोऽन्नादनादेरपि प्रामाणिकस्यैव प्रसक्तत्वेनालीकप्रतियोगिनिषेधेनालीकतत्संसर्गनिषेधेन वा तद्व्यावस्थोपपत्तिरनूक्ता न युक्ता ।

यच्चाप्युक्तं आरोपितदोषात्यन्ताभावो नाम दोषारोपपूर्वक प्रतीतिविषयात्यन्ताभाव इति । तन्न । वास्तवदोषाभावाभावं भगवति प्रतिज्ञाय प्रधानदोषाणामभावेनेति वास्तवदोषाभावेनारोपितदोषाभावसाधने स्ववचन-

व्याघातात् । न चेह व्याहतिरपरामर्शपूर्विका । तात्विकदोषाभावेनारोपितदोषाभावसाधनात् । तात्विकदोषप्रतियोगिकब्रह्मानुयोगिकसंसर्गाभावेन ब्रह्मणि दोषारोपसंभावनामात्रकरणादिति वाच्यम् । यच्चोक्तमिति श्रीनिवासाचार्यीयस्यानूदितत्वेन तत्र भगवति च प्रधानभूतवास्तवदोषाणामभावेनेत्यस्य स्फुटत्वेन ससंसर्गाभावेनसंभावनायाश्चाकरणेनापरामर्शपूर्विकेत्युक्तेः समन्वेयग्रन्थापरामर्शविजृम्भितत्वात् । तात्विकदोषाभावस्य लघोः संभावकत्वे संभवति गुरोस्तत्कल्पनस्यायुक्तत्वाच्च । तदाभावस्याव्याप्यसिद्धत्वे नागतिकगतित्वायोगात् । तात्विकदोषप्रतियोगिकसंसर्गाभावस्य संभावकत्वे तत्प्रतियोगिनोऽन्यत्र सत्वेनेष्टसिध्या ब्रह्मानुयोगिकत्वस्यापि निवेशे जीवेऽपि संभावकसत्वेनारोपसम्भवापाताच्च । जीवानुयोगिकसंसर्गसत्वेऽपि ब्रह्मानुयोगिक संसर्गाभावस्यानपायात् । जीवानुयोगिकसंसर्गस्य विरोधित्वे ब्रह्माणि स्तोऽस्ति नवेति प्रश्ने भावे आरोपानुपपत्त्यादिप्रसङ्गेनाबावे इष्टसिध्यापत्या मूकताया एवापाताच्च । तत्संसर्गब्रह्मणोः संसर्गो नास्तीत्यस्यात्र प्रश्ने कोविदारोक्तितौल्यात् ।[1] अस्य विरोध्यभावरूपत्वाभावेऽनुपयोगेन तत्वस्यजीवे पुनरारोपापाताच्च । ब्रह्मनुयोगिकदोषसंसर्गाभावस्य संभावकत्वसंभवे दोषे तात्विकत्वनिवेशायोगाच्च । स्वसंसृष्टदोषाभावस्यातिव्याप्तिरहितस्य लक्षणत्वसंभवेऽतथाविधस्य क्लिष्टस्य लक्षणत्वायोगाच्च । तस्य चान्येत्विति अन्यमतत्वेन तैरुक्तस्यास्माभिरप्युपेतस्यारोपघटितलक्षणं वदद्भिरस्वीकारात् । वास्तवस्य जैवदोषस्य ब्रह्मण्यभावाभावे आरोपासंभवात् । तत्सत्वे तेनैव निर्दोषत्वोपपत्त्या कल्पनावैय्यर्थ्याच्च । दोषारोपपूर्वकप्रतीति विषयाभावस्यापि ईश्वरगतस्यैवाधिकरणभेदेनाभावभेदाभावेनाप्रामाणिकप्रतियोगिकतया केवलान्वयित्वेन च जीवादौ सत्वेनातिव्याप्तितादवस्थ्याच्च । दोषारोपपूर्वकाभावप्रतीतिविषयत्वस्य लक्षणत्वे व्यर्थविशेष्यत्वापत्तेः । निर्दोषत्वस्याभावरूप-

१. आम्रान् पृष्टः कोविदारान् आचष्टे इति न्यायसाम्यापत्तिरित्यर्थः ।

त्वानापत्तेश्च । अयुक्तं चेदं लक्षणम् । तथाहि निषेधाधिकरणमारोपोऽत्राहार्यो वा । नाद्यः । तस्यबाधाप्रतिबध्यतया प्रामाणिकदोषाभावनिश्चयेऽपि ईश्वर इव प्रधानाविरोधितया च दोषवत्स्वपि तत्संभवे तत्पूर्वक निषेधप्रतीत्युपपत्याऽतिव्याप्तेः ।

किञ्च आहार्यारोपस्य स्वविषयप्रतियोगिकाभावनिश्चयरूपबाधकालीनेच्छाजन्यतया अभावप्रतीतिं प्रत्याहार्यारोपस्य कारणत्वेऽन्योन्याश्रयादिः । न द्वितीयः । प्रतियोगिनोऽनाहार्यारोपस्याभावज्ञानविरोधितया तत्कारणत्वायोगात् । यत्र भूतलादौ घटाद्यभावज्ञानं तत्र सर्वत्रानानुभाविकानाहार्यभ्रमकल्पनापत्तेश्च । सूच्यग्रे हस्तिशतं नास्तीत्यादावनाहार्यारोपासंभवेनाभावप्रत्ययानापत्तेश्च । दुःखादेरनाहार्यारोपासम्भवेन मयि दुःखादिकं नास्तीत्यभावप्रतियोगिघटित एव प्रतीयत इति सुधावाक्येऽभावप्रतीतेर्धर्मिप्रतियोगिविषयकत्वनियमे प्रतीतेऽपि निषेधबुद्धेः प्रागनारोपानुक्तेः ।

युक्तं चैतत् । दोषाभाववद् ब्रह्मेत्यत्र दोषाणां प्रतियोगितया कथञ्चिदन्वयेऽपि दोषवद्ब्रह्मेत्यत्र दोषाणां ब्रह्मान्वयसम्भवात् इति वाच्यम् । अभावबुद्धेरेव प्रतियोगिविषयकत्वेन तद्भिन्नायाः प्रतियोग्यनाहार्यभ्रान्तेर्नियतपूर्ववृत्तित्वे मानाभावेन कारणत्वस्य सुतरामयोगात् । उक्तवक्ष्यमाणदूषणगणग्रासाच्च । दोषवद्ब्रह्मेत्यत्र दोषाणां ब्रह्मणि अन्वयसम्भवादिति चायुक्तम् । किमनेनसर्वत्राभावप्रतीतावनाहार्यप्रतीतिरुपपादिता उत शाब्दी । नाद्यः । मानसादिप्रतीतौ दोषवद्ब्रह्मेत्यादिशब्दस्याभावात् । द्वितीयेऽपि दोषवद्ब्रह्मेति शब्दाभासस्थले वा दोषवन्नेति प्रमाणशब्दे वा दोषाभावप्रतिपादकशब्दमात्रे वा । नाद्यः । अभावप्रमायां नियतपूर्ववृत्तित्वाभावेन विरोधित्वेन च कारणत्वाभावे उक्ते शब्दाभासेनाहार्योपपादनस्यासङ्गतत्वात् ।

अनुमित्यादेरपि सम्भवेनायासवैय्यर्थ्याच्च । अस्य तादात्म्यारोपत्वेन दोषात्यन्ताभावप्रतीत्युपयोगिदोषसंसर्गानाहार्यारोपापादनाच्च । न द्वितीयः । अनाहार्यारोपजनकत्वे दोषात्यन्ताभावप्रतीत्युपयोगिप्रमाणत्वस्यैवायोगात् । वाक्यभेदापत्तेश्च । नेत्यस्य साकांक्षत्वापत्तेश्च । अत्रान्योन्याभावस्य प्रतीत्याऽत्यन्ताभावाप्रतीतेश्च । निर्दोषं यज इत्यादौ सर्वत्रासिध्याऽभीष्टसिद्धेश्च । न तृतीयः । दोषाभाववदित्यादौ भवद्भिरेवानङ्गीकारात् । तत्राब्रह्मान्वयस्यासम्भवदुक्तिकत्वाच्च । उक्तदूषणगणाच्च । अत्र सन्निकर्षाभावदित्यनूद्यारोपे संसर्गस्याकारणत्वकथनं शोधितकोशानवलोकननिबन्धनम् । तत्रास्याभावात् । सन्निकर्षस्थानापन्नस्य दोषस्याभावप्रमायां नियमेन पूर्वमभावपरत्वसम्भवाद्वा ।

अशोधितेऽपि दूषणं न शोभते यदा तदा । विशोधितं विलोक्य तद्दिशोऽन्तमेव गच्छति । अभावप्रत्यक्षेऽनाहार्यारोपस्य कारणत्वे देवानां देवत्वदशायामनाहार्यारोपाभावेन रमाब्रह्मादीनां च कदप्यनाहार्यभ्रमाभावेन तेषां भगवति दोषाभाव ज्ञानानापत्तेश्च । दैत्यानामनाहार्यभ्रमसत्वेऽपि तस्यासञ्जातबाधत्वेन मनुष्योत्तमानामेव भगवन्निर्दोषत्वज्ञानापत्तेश्च । तेषामप्यपरोक्षज्ञानानन्तरमनाहार्यसम्भवेनानन्तरं निर्दोषत्वज्ञानानापत्तेश्च । अन्यदीयारोपोपादाने आरोप्य प्रतिषिध्यत इति यावदिति भवदुक्तल्यपोऽयोगः । व्यधिकरणस्य कारणत्वासम्भवाच्च । न च देवानामारोपासम्भवेऽपि परकीयदोषारोपजन्यप्रतीतिविषयाभाववद्ब्रह्मेति ज्ञानसम्भवः । मानवानामारोपाभावकालेऽपि भगवद्दोषाभावस्य तादृशस्य भावविवक्षणेन कादाचित्कताभावः । परकीयबुद्ध्युपाधिकस्यावास्तवत्वे सर्वज्ञत्वादेरपि तथात्वापात इति वाच्यम् । अनाहार्यारोपस्य भावप्रत्यक्षकारणत्वे देवानां रमाब्रह्मादीनां च दोषाभाववद्ब्रह्मेत्येव ज्ञानसंभवे एतादृशज्ञानकल्पनायासवैय्यर्थ्याच्च । दोषाभावप्रत्यक्षं न स्यादित्यापादयन्तं प्रति एतदुक्तेरसङ्गतत्वात् ।

परोक्षज्ञानं प्रत्यपि कारणत्वे एतादृशाज्ञानस्याप्यसंभवाच्च । अकारणत्वे दोषाभाववद् ब्रह्मेत्येव ज्ञानसम्भवे एतादृशाज्ञानकल्पनायासवैयर्थ्याच्च । भगवदीयदोषाभावविषये परोक्षनिश्चयं विनाऽपरोक्षज्ञानानुदयेन परोक्षतो निश्चिते च अनाहार्यारोपायोगेन कस्याप्यपरोक्षज्ञानायोगाच्च । मानवाना-मपरोक्षानं ब्रह्मादीनां तु परोक्षज्ञानमित्यस्य लज्जावहत्वाच्च । मानवाना-मारोपाभावकाले अपरोक्षं न स्यादित्यापादने तादृशस्वभावविवक्षणेन कादाचित्कत्वाभावोक्तिरत्यन्तासङ्गता । किञ्च वस्तुतो दोषारोपजन्य-प्रतीतिविषयोऽभावस्तस्य लक्षणत्वे तस्य सार्वत्रिकत्वेन लक्षणत्वानुपपत्या प्रतीतिविशिष्टस्य लक्षणत्वे प्रतीत्यभावकाले विशिष्टं नास्तीति कादाचि-त्कत्वं दुर्निरसम् । परकीयबुद्ध्युपाधिकस्यावास्तवत्वस्यानापादितत्वेन सर्वज्ञत्वादेरपि तथाऽत्वापात इत्येतदप्यसङ्गतम् । अपि च सविषयकस्य सार्वज्ञस्य विषयोपाधिकत्वेऽपि दोषाभावस्य लक्षणस्य मानवासाधा-रणानाहार्यभ्रान्तितज्जन्यकादाचित्कमानसापरोक्षोपाधिकत्वकल्पनम-चातुर्यावहम् ।

किञ्च पक्षद्वयेऽप्यारोपानन्तरं जायमानेऽभावज्ञानेऽभावे प्रकारतया प्रतियोगी भासते न वा । अन्त्येऽनुभवविरोधः । अभावस्य दोषप्रति-योगिकत्वादेरप्रसिध्यापत्तिश्च । तौ विना न ह्यभावश्चेत्यनुव्याख्यानेन अभावः प्रतीयमानो धर्मिप्रतियोगिघटित एवात्रेदं नास्तीति प्रतीयते । न तौ विना केवल इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामेकज्ञानसंबन्धेनेति व्याप्य-व्यापकभावोपपादनमेतदिति तदीयसुधया च स्पष्टं विरोधाच्च । आद्ये तादृशाभावज्ञानादिरिक्तस्याभावाधिकरणे प्रतियोग्यरोपस्यानुभवविरोधः भूतले घटं न प्रत्येमि किन्तु घटाभावमेवेत्यनुभवात् । झटित्येव परिज्ञाना-दित्यत्र प्रतियोगिस्मृतिमतोऽभावज्ञानं घटादिज्ञानवज्झटित्येव जायत इत्युपपादितत्वेन तद्विरोधाच्च ।

'घटे स्मृते तदारोपं विनैवेह घटो नास्तीत्यनुभवादि'ति न्यायामृतविरोधाच्च । निर्दोषचक्षुष्मतो मार्गे कण्टकाद्यभावं जानतो दोषाभावेन कण्टकाद्यनाहार्यारोपस्य कण्टकादिप्रत्यक्षस्यानिष्टतया तदाहा-र्यारोपस्य चायोगेनारोपमात्रायोगश्च । तदभावस्य तज्ज्ञानपूर्वकत्वं चान्यत्र तस्यसत्वादेवेष्टमित्येतद्व्याख्यानावसरेऽन्यत्रप्रतियोगिज्ञानमभावज्ञाने कारणं, न त्वभावाधिकरण इति स्पष्टमुपपादितत्वेन तद्विरोधाच्च ।

भगवतः स्वनिर्दोषत्वाज्ञाने अज्ञानरूपदोषस्य तज्ज्ञाने प्रति-योग्यरूपभ्रमरूपदोषस्यापत्त्या भगवन्निर्दोषत्वविचारे महोपप्लवापत्तिश्च । न चाहार्यारोपस्य न भ्रमत्वमिति वाच्यम् । प्रमाभ्रमोभयबहिर्भूतज्ञानाभावेन प्रमात्वापत्त्या पुनर्दोषित्वापत्तेः । न च गृहीताप्रामाण्यवत्वेनैतादृशभ्रमस्य न दोषत्वमिति वाच्यम् । शङ्खश्वैत्यनभोनीलरूपत्वचन्द्रमण्डलपरिमाणा-धिक्यादिनिश्चयवतो जायमानस्य सोपाधिकस्य पैत्यनीलत्वप्रादेशपरिमित-त्वादिभ्रमस्य दोषत्वानापत्तेः । भ्रान्तिज्ञ एव भगवान्न तद्विषयज्ञ इति सिद्धान्तविरोधाच्चेत्यलम् ।

न चाभावबुद्धेरभावाधिकरणे प्रतियोगिप्रतीतिसा पेक्षत्वाभावे प्रति-षेधस्य प्रसक्तिसापेक्षत्वप्रवादविरोध इति वाच्यम् । प्रतिषेधप्रतिपादनम्य प्रसक्तिसापेक्षत्वपरत्वात् तस्य । प्रतिषेध प्रतिपादनं प्राप्तिपूर्वकमिति इहत्यटीकोक्तेः ।

किञ्च प्रतिषेधप्रतिपादनस्यापि प्रसक्तिसापेक्षत्वं नाम नाभावाधिकरण-विशेष्यकप्रतियोगिप्रकारकभ्रमसापेक्षत्वम् । प्रतियोगिभ्रमवत इव तद्रहितस्यापि प्रथमत एव निषेधवाक्येन अभावशाब्दबोधस्यानुभवसिद्धत्वात् । किन्तु स्वबोधनीये तादृश प्रतियोगिभ्रमसामग्रीसापेक्षत्वमेव । अन्यथा नान्तरिक्ष इत्यादाविव नित्यानुवादत्वापत्तेः । तथा च जातभ्रमं निवर्तयज्जनिष्यमाणं प्रतिबध्नत्सार्थकं प्रतिषेधवाक्यम् । अत एव जनिष्यमाण प्रतिबन्धकतया

तार्तीयबाधस्याप्राप्तबाधत्वव्यवहारः, तस्य न प्रसक्तिसापेक्षत्वप्रवादविरोधः । नाप्यनारोपपूर्वकप्रतिषेधानुपपत्तेरित्याद्यभियुक्तोक्तिविरोधः । तत्र निषेधपदस्य बाधधीपरत्वात् । प्रथमत एव जायमाने नेदं रजतमिति ज्ञाने बाधधीरिति व्यवहाराभावात् । नापि प्रसज्यप्रतिषेधति निषेधवाक्यमिति लोकव्यवहारेण त्वया अभावाधिकरणे प्रतियोग्यारोपस्य पौर्वकालिकत्वोक्तेस्तद्विरोधः । प्रतियोगित्वेनोपादायेत्येव तदर्थस्वीकारात् । अन्यथा समानकर्तृकत्वस्यापि प्राप्त्या भूतले घटो नास्तीत्यादौ वाक्यभेदापत्तेः । स्वव्याघातापत्तेश्च । वेदे विजरो विमृत्युर्विशोकइत्यादौ लोके घटाभाववद्भूतलामित्यादौ तादृशसमभिव्याहाराभावेन तदयोगाच्च । आहार्यत्वानाहार्यत्वादिविकल्पमुखानेकदूषणगणग्रासाच्च । एतेन अश्वे गोत्वं नास्तीत्यादौ आरोपविषयसंसर्गस्य वा अधिकरमसंसृष्टस्य गोत्वादेर्वा प्रतियोगित्वोपगमेन तस्यालीकत्वेन अप्रामाणिकप्रतियोगिकत्वमेति प्रत्याशा परास्ता । उक्तरीत्या आरोपायोगात् । अश्वगोत्वसंसर्गत्वाश्वसंसृष्टगोत्वादिरूपारोप्यतावच्छेदकाक्रान्तस्य अप्रसिद्धतया प्रधानाभावेनारोपायोगाच्च । अभावस्य अधिकरण साकाङ्क्षत्वापत्तेश्च ।

अभावरूपक्रियाकर्तृद्वारा सत्तारूपक्रियायामनन्वये अधिकरणकारकसप्तम्ययोगाच्च । तस्मादभावप्रतीतेरोपपूर्वकत्वे बाधकसद्भावाद् तदनङ्गीकारे बाधकाभावाच्च न दोषारोपपूर्वकप्रतीतिविषयाभाववत्वरूपं लक्षणं परिष्करणीयम् । परिष्करणेऽपि अनुभूयमानारोपस्थले प्रामाणिकस्यापि आरोपोपगमेन नेमौ चूतौ किन्तु एक एवेति, नावां दोषिणौ किन्तु अहमेवेति बाधप्रतीतिसद्भावात् नास्मदिष्टस्य प्रामाणिकप्रतियोगिकत्वस्य हानसिद्धिरिति प्रामाणिकदोषाभाव एव लक्षणम् । न ह्यस्मन्मते प्रामाणिकस्यैव निषेध इति नियम इति न्यायामृतवाक्यं तु प्रामाणिकाभावबोधकम् । एवकारनियमपदस्वारस्यात् । अन्यथा तद्विलोपेन वाक्याचारितार्थ्यात् । तस्माद्ये प्रामाणिकाः पारतन्त्र्यादयो दोषास्तदभावो लक्षणमिति सकलमकलङ्कम् ।

गुरुप्रभायामितोऽधिकं द्रष्टव्यम् ।

अयमत्र समुदायार्थः । पूर्वापरसदात्वेन त्रिविधोऽभाव इष्यते । पूर्वत्वापरत्वसदात्वेन व्यावर्तकेन त्रिविध इत्यनेनैषां लक्षणान्युक्तानि । भावाभावस्वरूपत्वान्नान्योन्याभावता पृथगिति मूलटीकोक्तरीत्या धर्मिभिन्नत्वे सति सदातनाभावत्वेन लक्षितो यस्तृतीयाभावः स द्विविधः । क्वाचित्कः सार्वत्रिकश्चेति । आद्यः केवलान्वयिभिन्नप्रामाणिकप्रतियोगिकः । स च सार्वत्रिकत्वस्याप्यत्यन्तपादार्थत्वविवक्षायां सदाभाव इत्येवोच्यते । सार्वकालिकत्वमात्रस्य तद्विवक्षायामत्यन्ताभाव इत्यपि । द्वितीयस्त्व प्रामाणिक प्रतियोगिकः । तत्राद्यस्तु प्रतियोगिसंसर्गप्रतियोगिकाभावः समनियतो भिन्नः । सूच्यग्रे हस्तिशतं सदा नास्ति अश्वे गोत्वं सदा नास्ति अत एव संसर्गोऽपि नास्तीत्यबाधितप्रतीतेः । द्वितीयस्तु शशविषाणादिप्रतियोगिकः सूच्यग्रहस्तिशतादिसंसर्गप्रतियोगिकः, सूच्यग्रे संसृष्टहस्तिशतादिप्रतियोगिक, निषेधाधिकरणे आरोपितहस्तिशतादि प्रतियोगिक इत्यादिभेदेन नानाविधः । निषेध्यकोटावप्रामाणिकप्रवेशमात्राद्विशिष्टस्य प्रतियोगिनोऽप्रामाणिकत्वेनाप्रामाणिकप्रतियोगिकत्वं बोध्यम् । सर्वोऽप्ययं समनियतोऽपि प्रतियोग्युल्लेखवैलक्षण्यात्परस्परं भिन्नः । तत्र लक्षणत्वं प्रामाणिकप्रतियोगिकस्यैव । अप्रामाणिकप्रतियोगिकस्यालक्षणसाधारण्येन अतिव्याप्तेः । स्वसंसृष्टप्रतियोगिकाभावस्याप्रामाणिकप्रतियोगिकस्यापि स्वशब्दस्य समभिव्याहृतपरतयाऽलक्ष्यपरत्वायोगेन लक्षणत्वं कथञ्चित्संभवतु मा वा । सर्वथारोपिताभावस्याऽरोपपूर्वकप्रतीतिविषयाभावस्य वा लक्षणत्वं न युक्तम् ।

अत्र निर्दोषत्वं दोषात्यन्ताभावः । स द्विविधः । अप्रामाणिकदोषाप्रतियोगिक-प्रामाणिकतत्संसर्गप्रतियोगिक-भेदात् । तत्र येषां वाक्या-

भासादिना अनाहार्यारोपसम्भवस्तेषामप्रामाणिकदोषात्यन्ताभावविषयकं ज्ञानम् । येषां च कथञ्चित् प्रामाणिकदोषस्मरणमात्रं तेषां तादृश-दोषनिरूपितसंसर्गात्यन्ता भावविषयकं ज्ञानं । एवं च न कश्चित्क्षुद्रोपद्रव इति समुदायार्थ इत्येतच्च न युक्तम् । प्रामाणिकतत्संसर्गप्रतियोगिकस्य प्रामाणिकदोषप्रतियोगिकत्वस्यानिष्टतया प्रतीतिविरुद्धत्वेन चायुक्त्या-ऽप्रामाणिकदोषप्रतियोगिकत्वस्य च ततो भेदायोगेन प्रतीतिविरोधेन चायुक्त्या दोषाभावत्वाभावेन तद्विधात्वायोगात् । येषां वा आभासादिना अनाहार्या-रोपसम्भवः तेषामप्रामाणिकदोषात्यन्ताभावज्ञानमित्युपगमे परमात्म-रमा-ब्रह्मादीनां तदसम्भवेनाऽप्रमाणिकदोषाभावज्ञानानापत्तेश्च । येषां च प्रामा-णिकदोषस्मरणमात्रं तेषां तादृशदोषनिरूपितसंसर्गात्यन्ताभावविषयकं ज्ञान-मित्युपगमरहितानां परमात्मादीनां एतद्ज्ञानस्याप्यभावापत्तेश्चेत्यलं प्रपञ्चेन ।

आर्योक्तीरविमृश्यैव दूषयन्तो विमर्शने ।
प्रावीवृतन्मामित्येवं सन्तस्तेऽप्युपकारकाः ॥

इति श्रीविद्वच्चक्रचूडामणिश्रीवेङ्कटेशनृसिंहाचार्याणामन्तेवसता
सता तनूजेन रामेण विरचितं गुरुपादोक्तिसमर्थनं समाप्तम् ॥

अस्मद्गुर्वन्तर्गतभारतीरमणमुख्यप्राणान्तर्गत
श्रीलक्ष्मीनृसिंहार्पणमस्तु ॥

***

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीमन्मूलरामो विजयते ॥

॥ श्री गुरुराजो विजयते ॥

ऐजी वेङ्कटरामार्यकृतं

उभयानौचितीप्रदर्शनम्

पञ्चरूपमिदं ब्रह्म पञ्चयेत्पुण्यसञ्चयम् ।
अञ्चितं भगवत्पादैः वञ्चितं परवादिभिः ॥ १ ॥

पुच्छानन्दमयब्रह्मवादिनो रचिता कथा ।
रामानुजीयेन केनचित्तस्या वच्म्यनौचितीम् ॥ २ ॥

ब्रह्मविदाप्नोति परमित्युपक्रमे ब्रह्मशब्दाद् ब्रह्मशब्देनोपसंह्रियमाणं 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति' वाक्योक्तं पुच्छमेव ब्रह्म, न तद्रहितानन्दमयः, तदभावादिति पुच्छवादिनः कक्ष्या । एषा तावदनुचिन्तिता । येऽन्नं ब्रह्मोपासते ये प्राणं ब्रह्मोपासते इत्यादिपञ्चप्रकरण्यामपि ब्रह्मशब्दस्य स्पष्टतया तददर्शनायोगात् ।

या चानन्दमयब्रह्मवादिनः कक्ष्या पुच्छापेक्षया तद्गतः प्राधान्येन पूर्वश्लोकानां तद्विपर्ययत्वेन तेन न्यायेनानन्दमयविषये असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद इति श्लोके ब्रह्मशब्दा-त्तदभ्यासाच्चानन्दमय एव ब्रह्म, न पुच्छं तदभावादिति ।

सा चानुचिन्तिता । पुच्छेऽपि ब्रह्मशब्दस्य सत्त्वेन तदभावा-दित्यस्यायोगात् । त्वदनङ्गीकृतब्रह्मत्वे विज्ञानमये अभ्यासस्यापि सत्त्वेन अतिप्रसङ्गाच्च । या च पुनः पुच्छब्रह्मवादिनः कक्ष्या, शरीरप्रतिसम्बन्धिनि

स्वरसस्य प्रसिद्धस्यानुपपत्तेस्तु न शारीर इत्यादौ जीवे प्रयुक्तस्य शारीरशब्दस्य तस्यैष एव शारीर आत्मेत्यानन्दमये श्रवणाद्विकारार्थकमयट्प्रायपाठाच्च । विविधविचित्रचित्संसर्गासादितसुखदुःखादिविकारास्पदस्य जीवस्यैवानन्द-मयत्वेन श्लोकस्य तद्विषयत्वायोगेन पुच्छविषयत्त्वात्तस्यैव ब्रह्मशब्दाभ्यासात् ब्रह्मत्वम् नानन्दमयस्येति सापि (नः) नो चिन्तिता । शारीरं प्रति शारोरत्वस्य जीवे क्वाप्यदर्शनात् । प्राणमयादौ अजीवेपि शारीरत्वश्रवणाच्च । तत्रैव मयटो विकारार्थत्वाभावेन तदर्थकप्रायपाठाभावाच्च । प्रकृत्यर्थविकारस्य मयडर्थत्वेन जीवस्य सुखदुःखादिविकारास्पदत्ववर्णनायोगात् । सुखादेरचिद्विकारत्वे-ऽचिन्मय इत्यस्यापत्तेः । सुखदुःखादेरानन्दविकारत्वस्य वक्तुमयुक्तत्वाच्च । जीवस्यानन्दात्मकब्रह्मविकारत्वे विविधविचित्रेत्यादिकथनवैयर्थ्याच्च । ब्रह्मणो निर्विकारत्वायोगाच्च । जीवस्य सादित्वापत्तेश्च । या च पुनरानन्दमयवादिनः कक्ष्या । शारीर आत्मेत्यात्मशब्दो न जीवत्वसाधकः किन्तु ब्रह्मत्व साधकः । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्सम्भूतः इत्यत्रात्मशब्दस्य ब्रह्मणा विपश्चितेति परमोपक्रमगत-शारीरसाधारणब्रह्मविपश्चिच्छब्दावगत-वस्तुपरामर्शितदेतच्छब्दसामानाधिकरण्येन निर्णीतब्रह्मपरत्वस्यात्र प्रत्य-भिज्ञायमानत्वात् । नापि शरीरशब्दः, यस्य पृथिवी शरीरमित्यादिना सर्वशरीरकतयावगतपरमात्मनि वृत्तिसम्भवात् । आत्मा श्रुतेरित्यादौ साधारणत्वेनात्मनः न शारीरशारीर इत्यादौ शारीरशब्देन साधारणेनापि जीवस्यैव निर्देशोपपत्तेश्च । शारीरकमीमांसेत्यादौ परमात्मन्यपि प्रयोगाच्च । विज्ञानमयशब्देनोक्तजीवस्य पुनरानन्दमयशब्देन प्रतिपादनासम्भवाच्च । विज्ञानमयशब्दास्तु मयट्स्वारस्याद्विज्ञानं यज्ञं तनुत इति यज्ञादिकर्तृत्वोक्तेश्च जीवपरः । नापि मयट् साधकः । तस्य विकार इवान्नमयो यज्ञ इत्यादौ प्राचुर्येऽपि प्रसिद्धेः । प्राणमयादाविव विकारार्थकत्वत्यागेन प्रायपाठाभावाच्च । जीवस्य नित्यत्वेन कार्यत्वाख्यविकारास्पदत्वासम्भवाच्च । अग्निसंस्पर्श-प्रयुक्तागन्तुकगुणवति तद्गुणमय इति प्रयोगादर्शनाच्च । अग्निमयं सलिलमिति

दर्शनेऽपि तन्न्यायेन जीवेऽप्यचिन्मय इति अस्यैवापत्तेश्च । आनन्दमयस्य ब्रह्मपरत्वाज्जीवस्य ब्रह्मप्रतिबिम्बत्वेन तद्विकारत्वादानन्दमयशब्दो जीव इति तु न युक्तम् । जलदर्पणप्रतीते रविमुखप्रतिबिम्बे रविमयो मुखमय इत्यप्रतीतेः । जीवब्रह्मणोर्भेदस्यानौपाधिकत्वेन प्रतिबिम्बत्वोक्त्ययोगात् । तस्मात् प्राण-मयादिषु प्राचुर्यार्थको मयडित्यभिप्रेत्य विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यादिति सूत्रम् । अतः आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वेबाधकाभावात्, श्लोकस्य पुच्छव-द्विषयकत्वेन ब्रह्मशब्दाभ्यासादानन्दमयो ब्रह्मेति । सा चानौचितीं धत्ते । तदेत-च्छब्दयोरसन्निकृष्टपरामर्शित्वेन ब्रह्मविपिश्चिच्छब्दार्थपरामर्शित्वायोगाच्च । चतुः प्रकरणीगतेन ब्रह्मपरेणात्मशब्देन व्यवधानात् ब्रह्मपरात्मशब्दप्रत्यभि-ज्ञायोगाच्च, विपरीतप्रत्यभिज्ञानाच्च पृथिव्यादिशरीरकतया शारीरशब्द-वृत्तिसम्भवे यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदन इत्यादिबलादौदनिकादिपद-वृत्तिसम्भवापाताच्च । आत्मशब्दस्य आत्मब्रह्मादयः शब्दाः तमृते विष्णुमव्ययम् । न [१]सम्भवन्तीत्यादिप्रमाणवशात् गौणश्चेन्नात्मशब्दात् इत्यादिसूत्रबलाच्च विष्णावसाधारणतया साधारणेनैवात्मशब्देनेति दृष्टान्ती-करणायोगाच्च नात्मा श्रुतेरित्यत्र विष्णुपरत्वाच्च । शारीरकमीमांसेत्यस्य जीवस्य ब्रह्मत्वमीमांसेति तैः स्वीकाराच्च । विज्ञान शब्दस्य विज्ञानप्रचुर-ब्रह्मत्वेन तेन जीवप्रतिपादनायोगाच्च । अन्नरसमयेऽपि त्यागेन प्राणमयादावेव विकारार्थकत्वत्यागोक्त्ययोगाच्च । द्रव्यरूपकार्यस्यैव विकारत्वेन तस्यैव मयडर्थत्वेन कार्यत्वाख्य विकारास्पदत्वेत्युक्त्यसम्भवाच्च ।[२] आगन्तुकगुणवति तद्विकारत्वाभावेन तद्गुणमय इति प्रयोगाप्रसङ्गाच्च । अग्निमयमित्यत्र प्राचुर्यार्थकत्वेन विकारे प्रयोगानुपपत्त्ययोगाच्च । उपाधेर्भेदज्ञापकत्वेन कारकत्वाभावेन बिम्बप्रतिबिम्बयोः स्वाभाविकभेदस्य समर्थितत्वेन च अनौपाधिकभेदत्वेन प्रतिबिम्बत्वायोगोक्त्ययोगाच्च ।

---

१. न संभवन्ति यस्मात्तैर्नैवाप्ता गुणपूर्णता इति ब्रह्मवैवर्ते—द्युम्वाद्यधिकरणम्। अ. १.पा. ३. अधिकरणं १. सू. १.   २. अयोगाच्चेति पाठान्तरम्।

या च पुनरपि पुच्छब्रह्मवादिनः कक्ष्या । प्राचुर्यार्थकत्वेऽपि समानाधिकरणविजातीयाल्पत्वनिरूपितप्राचुर्यस्यैवार्थत्वेन ब्रह्मणि दुःखलेशायोगेन आनन्दमयो जीवः । श्लोके विज्ञानं यज्ञं तनुत इति यज्ञकर्तृत्वस्य विज्ञान एवोक्त्या स्वार्थिकमयडन्तस्य विज्ञानमय पदस्य बुद्धिपरत्वेन आनन्दमयपदस्य जीवपरत्वेन तेन पुनरुक्तिरिति ।

सा चानुचिता । श्लोके विज्ञानोक्त्या मयटः स्वार्थिकत्वेऽन्नमयादिश्लोकेष्वन्नादेरेवोक्त्या तत्रापि मयटः स्वार्थिकत्वापत्तेः ।

या च पुनरानन्दमयब्रह्मवादिनः कक्ष्या । प्राचुर्यार्थकत्वे मयटः समानाधिकरणविजातीयाल्पत्वस्य न तावच्छब्दतो लाभः । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थगतस्वार्थबोधन एव सामर्थ्येनान्यगतविरोध्यभिधाना सामर्थ्यात् । तत्प्रकृतवचने मयडिति प्रकृत्यर्थप्राचुर्य एव (मयट्) स्मृतेः । नाप्यर्थतः । अन्यगताल्पत्वप्रतीतिसापेक्षत्वेऽपि समानाधिकरणविजातीयाल्पत्वप्रतिपत्तिनैय्यत्याभावेन दुःखगन्धाप्रसक्तेः । प्रकाशमयो रविरित्यादौ समानाधिकरणविजातीयतिमिराल्पत्वस्य बाधेन व्यधिकरणसजातीयचन्द्रादिप्रकाशाल्पत्वस्य निरूपकत्वावश्यं भावेन प्रकृते जीवगतसुखाल्पत्वस्यैव निरूपकत्वसम्भवेन बाधका भावात् । तत्र समानाधिकरणविजातीयाल्पत्वस्य प्रत्यक्षबाधितत्वेनागत्या व्यधिकरणसजातीयाल्पत्वाश्रयणे प्रकृतेऽपि य आत्मा अपहतपाप्मेत्यादि श्रुतिबाधितत्वेन तदाश्रयणम् । अत एव स एको मानुष आनन्द इत्यादिना जीवानन्दाल्पत्वं तत्रोच्यते । अतश्च पुच्छविषयकत्वेन बाधकाभावात् ब्रह्मशब्दानन्दमय एव ब्रह्म न पुच्छम् । अत एवोक्तं सूत्रे 'आनन्दमयोऽभ्यासादि'ति । यद्यपि शतगुणितोत्तरक्रमेणानन्दाभ्यास एव सौत्राभ्यासपदार्थः । तथाप्यानन्दमय एव ब्रह्म न पुच्छमिति पुच्छब्रह्मवादिमतनिरासाय ब्रह्मशब्दाभ्यासोऽपि अभ्यासपदार्थः । अत एवाभ्यासादिति सामान्यनिर्देशः । न तु ब्रह्मशब्दाभ्यासो हेतुः । तस्य

यादवप्रकाशाभिमतस्य विज्ञानं देवाः सर्वे ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेदेति विज्ञानमये सत्वेनाति प्रसङ्गेन श्रुतप्रकाशिकायामेव दूषितत्वात् । अन्नमयादीनां पञ्चानां ब्रह्मत्ववादिना मते विज्ञानमयस्यब्रह्मतायाः इष्टत्वेनातिप्रसङ्गाभावेऽपि तन्मतमेवायुक्तम् । ब्रह्मशब्दाभ्यासस्यान्नमयादिषु त्रिष्वभावात् । ब्रह्मशब्दमात्रत्य हेतुत्वे अभ्यासशब्दास्वारस्यात् । पुच्छादावतिप्रसङ्गाच्च । 'येऽन्नं ब्रह्मेत्यादिरूपादभ्यासात्तैत्तिरीयके' इत्यनुव्याख्यानानुसारादभ्यासशब्द उक्तिमात्रपर इति कल्पनापि न युक्ता । अस्वारस्यातिप्रसङ्गयोर्दुर्वारत्वात् । आत्मब्रह्मशब्दयोरभ्यास इत्यपि न युक्तम् । अविशेषपुनः श्रवणस्यैवाभ्यासत्वात् । अन्नमयादिरिति वक्तव्ये आनन्दमयमात्रोक्तेरसाङ्गत्याच्च । कारणत्वाक्षेपकापूर्णत्वापादकपुच्छत्वश्रवणेन पूर्वपक्षहेतुपौष्कल्यात्तदभिधानमित्यपि न । शारीरत्वादेः सर्वसाधारणस्यापूर्वत्वाक्षेपकहेतोरपि सत्वेनान्नमयादिरित्याद्युक्त्युपेक्षायोगाच्च, इत्यन्यत्र विस्तरः । तस्मादानन्दमयो ब्रह्मेति ।

नैषाप्यौचिर्ती धत्ते । विजातीयाल्पत्वस्यान्यगतत्वेऽपि आधिक्यरूपे प्राचुर्ये निरूपितत्वसम्बन्धेन प्रकारतया बोधनेन तस्य च प्रकृत्यर्थगतत्वेन कल्पबादावीषदूनत्वस्येव प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थगतत्वानपायात् । प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थान्वयनियमेऽपि आपत्य-क-प्रत्ययादावयोगेन प्रकृत्यर्थगतत्वनियमाभावाच्च । तत्प्रकृतवचने मयडितिस्मृतेरप्यत्रैव तात्पर्याच्च । अर्थतो लाभपक्षे बाधकाभावे समानाधिकरणविजातीयाल्पत्वप्रतीतिनैय्यत्योपगमेन दुःखगन्धाप्रसक्तेः । य आत्मा अपहतपाप्मेत्यादेर्बाधकत्वं तु न । ब्रह्मत्वे निश्चिते एतद्बाधकवशेन व्यधिकरणसजातीयाल्पत्वस्य निरूपकतया बाधकाभावेन श्लोकस्यानन्दमयविषयत्वसिद्धिः । तसिद्धौ च तत्रत्य ब्रह्मशब्दाभ्यासादानन्दमयस्य ब्रह्मत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयात् । स एको मानुष आनन्दः इत्यादिना जीवानन्दाल्पत्वकथनस्य व्यधिकरणजातीयाल्पत्व-

निरूपितप्राचुर्यतात्पर्यग्राहकत्वं न युक्तम् । त्वन्मते तस्य संसारिगतानन्दतारतम्यकथनत्वेन रसं ह्येवायं लब्ध्वा नन्दी भवतीत्युक्तमुक्तगतानन्दभूमप्रतिपत्त्यर्थत्वोपपत्तेः शतगुणितोत्तरक्रमेणानन्दाभ्यास एव सौत्राभ्यासपदार्थ इत्ययुक्तम् । तस्य व्यधिकरणत्वेनानन्दमये ब्रह्मत्वसाधकत्वायोगात् ।

एकार्थविषयकैकप्रकारासकृदुक्तेरभ्यासत्वेन मानुषादिपदसमभिव्याहृतानन्दपदानां भिन्नार्थकत्वेनाभ्यासाभावाच्च । आनन्दाल्पत्वबोधकत्वेनोक्तरीत्या प्राचुर्यतात्पर्यग्राहकत्वेऽपि आनन्दपदाभ्यासत्वेन हेतुत्वायोगाच्च । उक्तविधप्राचुर्यतात्पर्यग्राहकत्वे प्राचुर्यादित्यनन्तरं अभ्यासादित्यस्य निवेशापत्तेश्च । पुच्छब्रह्मत्वनिरासाय ब्रह्म शब्दाभ्यासोऽप्यभ्यासशब्दार्थः । अत एव सामान्यनिर्देश इत्युक्त्वा न तु ब्रह्मशब्दार्थो हेतुरित्यस्य व्याहतत्वाच्च । विज्ञानमये व्यभिचारेणासाधकस्य ब्रह्मशब्दाभ्यासस्यानन्दमय एव ब्रह्मेत्यत्र साधकत्वायोगाच्च । आनन्दतीर्थभगवत्पादीयानामस्माकं मते व्यभिचाराभावेन ब्रह्मशब्दाभ्यासस्यैव सौत्रतायाः स्वरसत्वाच्चान्नमयादिषु त्रिषु असिद्धिर्न दोषाय । पक्षवाच्यानन्दमयशब्दस्योपलक्षणत्वे हेतोरप्युपलक्षणत्वेन ब्रह्मशब्दादीनां हेत्वन्तराणां सत्त्वात् । अङ्गीकार्यं च पञ्चानां ब्रह्मत्वं विज्ञानानन्दमययोर्ब्रह्मशब्दाभ्यासस्य पञ्चस्वपि ब्रह्मशब्दस्य अन्योऽन्तर आत्मा एतमन्नमयमात्मानमित्यात्मशब्दाभ्यासस्यान्नमयमात्मानमुपसंक्रामतीत्यादिना स य एवं विदित्याद्युक्तब्रह्मवित्प्राप्यत्वादिलिङ्गस्य सत्यं ज्ञानमनन्तमित्युक्तलक्षणस्यैतैः शब्दैः व्याख्यानेन ब्रह्मप्रकरणस्य भृगुवल्लीसमाख्यानस्य 'शन्नो मित्रादिभिर्वाक्यैस्तैरैव हरिमस्तुवत् । मुक्तगीतावसानै'रित्यादिना ब्रह्मपरत्वेन निर्णीतोपनिषन्मध्यपतितत्वेन स्थानस्य च सत्त्वात् । विशिष्यान्नमयेऽद्यतेऽत्तिचेत्यादिना सर्वोपजीव्यत्वसर्वसंहर्तृत्वज्येष्ठत्वोपासकप्राप्यत्वादिलिङ्गस्य प्राणमये प्राणं देवा अनुप्राणन्तीत्यादिना सर्वदेवादिचेष्टकत्वसर्वायूरूपमोक्षहेतुज्ञानविषयत्वादिलिङ्गस्य मनोमये च यतो वाचो निवर्तन्त इत्यादिना वाङ्मनस

गोचरत्वभावाभावरूपमुक्तिहेतुवेदनविषयत्वादिलिङ्गस्य विज्ञानमये च विज्ञानं देवाः सर्व इत्यादिना सर्वदेवोपास्यत्वज्येष्ठत्वमुक्तिहेतुज्ञानविषयत्वादिलिङ्गस्य आनन्दमये च सोऽकामयतेत्यादिना सङ्कल्पपूर्वकसर्वस्रष्टृत्वसर्वान्तरत्वमुक्तिहेतुज्ञानविषयत्वादिलिङ्गस्य सत्वाच्च । प्रपञ्चितमेतदुत्तरप्रस्थाने येऽन्नं ब्रह्मेत्यादिरूपादभ्यासात्तैत्तिरीयके इत्यनुव्याख्यानोक्तरीत्या अभ्यासपदस्योक्तिमात्रपरत्वेन पञ्चस्वपि अभ्यासस्य सत्त्वाच्च । अस्वारस्येऽपि विज्ञानानन्दमययोः ब्रह्मशब्दाभ्यासस्य सूचनयाभ्यासपदस्य साफल्याच्च । अभ्यासार्थकम्नाधातु निष्पन्नाम्नानपदस्य साक्षाच्चोभयाम्नानादित्यादावुक्तिमात्रे प्रयोगेणाभ्यासपदस्याप्युक्तिमात्रेऽस्वारस्याभावाच्च । लाक्षणिकत्वेपि विज्ञानमयानन्दमययोर्मुख्यार्थसूचकत्वेन साफल्याच्च । आवृत्तिकृतानेकत्वाभावेऽपि स्वरूपत एवात्मशब्दयोरनेकत्वेनैकविषयानेकशब्दरूपाभ्याससंभवाच्च । एकं ग्रन्थं पुनः पुनरालोचयितरीव सजातीय ग्रन्थान्तरमालोचयितर्यपि अभ्यस्यतीति स्वरसप्रयोगदर्शनात् । जहिहि जहीहि जहाहि रामभार्यामित्यादावभ्यासत्वस्य सर्वसम्मतत्वाच्च । मीमांसकाभिमतकर्मभेदकोऽनन्यपरविधिपुनः श्रवणरूपोऽभ्यासोऽन्यः । तात्पर्यलिङ्गरूपस्त्वन्य इति नातिप्रसङ्गः । प्रथममन्नमयशब्दमपहाय चरमानन्दमयशब्देनेतरोपलक्षणं तु आनन्दमयस्यान्यत्वेन तदवयवस्य ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वमयुक्तमित्याक्षेपे आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वसमर्थनं संगतमिति संगतिलो(ला)भेन मुमुक्षूपास्यधुरीणानन्दपूर्णत्वगुणलाभेन च कारणत्वाक्षेपकपुच्छत्व श्रवणेनानन्दमये सङ्गतेरसाधारण्यमाशङ्क्य शारीरत्वादेराक्षेपकस्य सर्वसाधरण्यकथनं त्वयुक्तम् । कारणत्वाक्षेपस्यानुक्तस्योपलम्भात् । पुच्छभूतस्य ब्रह्मणः कारणत्वाक्षेपेऽपि आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वसाधने साङ्गत्याच्च । शारीरत्वस्यान्नमये अभावेन सर्वसाधरण्याभावाच्च । प्राणमयादौ शारीरत्वश्रवणेऽपि उक्ताक्षेपालाभाच्च । तस्माद्दुराग्रहमूलमानन्दतीर्थीयमते अस्वारस्योद्भावनम् ।

या च पुनः पुच्छब्रह्मवादिनः कक्ष्या, प्रकाशमयो रविरित्यादावपि मेघावरणोपरागादिकालीनसमानाधिकरणतिमिराल्पत्वमादाय प्राचुर्योपपत्त्या समानाधिकरणविजातीयाल्पत्वनिरूपितप्राचुर्यस्यैव मयडर्थतानियमेन जीवस्य विज्ञानमयत्वे सदितरस्मिन् जडे विज्ञानस्यैवेश्वरे तदल्पत्वस्यायोगे न समानाधिकरणविजातीयाल्पत्वनिरूपितप्राचुर्यस्यैव वाच्यतया तदन्तरपठितत्वेन चानन्दमये दुःखसंबन्धप्राप्त्या न ब्रह्मत्वम्।

किञ्च व्यधिकरणसजातीयस्य बद्धगतस्यैवानन्दस्य विवक्षायां मुक्तेऽपि आनन्दमयत्वाप्राप्त्या ब्रह्मासाधरण्यायोगेन मुक्तगतस्यापि विवक्षायां रामानुजसिद्धान्तसिद्धमुक्तब्रह्मानन्दसाम्यभङ्गापत्या स एको ब्रह्मण आनन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्येत्युपसंहारविरोधापत्त्या च समानाधिकरणविजातीयाल्पत्वनिरूपितप्राचुर्यस्यैव वाच्यतया नानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं अपि तु पुच्छस्येति।

सा चापहास्या । मेघादेराह्वादेर्मध्ये विद्यमानस्य रविदर्शनप्रतिबन्धकत्वेऽपि तत्कृततिमिरस्य रवावभावेन निशायां मेरुच्छायावृततिमिरस्य भरत इवाधस्तन एव सत्त्वेन सामानाधिखरण्याभावात् । अन्यथा तव दोषातिशयेन तमोधावनायोगात् । मनोमयः प्राणशरीरो भारूपोऽन्तः शरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रः । यं पश्यन्ति यतयः क्षोणदोषाः । य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन्नयं पुरुषो मनोमयः प्रज्ञानधन एवानन्दमय इत्यादौ त्वन्मतेऽपि ब्रह्मण्यपि मनोमयादिशब्दप्रयोगस्य सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादित्यादौ सम्मतत्वेन तत्र व्यधिकरणसजातीयाल्पत्वनिरूपितत्प्राचुर्यस्यैव वक्तव्यत्वाच्च । तत्र वैय्यर्थ्यापादकस्वार्थिकत्वे आनन्दमयेऽपि तथाऽत्वापत्तेश्च । रवावपि तिमिरकल्पनापेक्षया ब्राह्मणमयो ग्राम इत्यादौ कस्यापि देशान्तरगतब्राह्मणाल्पत्वस्य निरूपकत्वकल्पनासम्भवेन वैपरीत्यापाताच्च । विज्ञानमयस्य वस्तुतो ब्रह्मत्वेन तदानन्तर्यस्य सजातीयाल्पत्वनिरूपकत्वा-

साधकत्वाच्च । रामानुजमतस्याश्रद्धेयत्वेन ब्रह्मणि स्वेतरमुक्तामुक्तसर्वगतानन्दाल्पत्व निरूपित प्राचुर्यस्य निराबाधत्वाच्च। स एको ब्रह्मण इत्युपसंहारस्य विरिञ्चिपरत्वेन तद्विरोधाभावाच्च।

या च पुनरानन्दमयमात्रब्रह्मवादिनः कक्ष्या । अस्मिन् ज्योतिर्मण्डले कश्चन्द्र इति प्रश्नोत्तरे प्रकाशमयश्चन्द्र इत्यत्र तद्गतकालान्तरीयतिमिराल्पत्वस्य अप्रतीतेरुपस्थितनक्षत्रादिगतप्रकाशाल्पत्वनिरूपितप्राचुर्यस्य मयट्प्रत्याय्यतया ब्राह्मणमयो ग्राम इत्यत्र ग्रामान्तरगतब्राह्मणाल्पत्वनिरूपितप्राचुर्यस्यैव प्रत्याय्यतयानुप्रयोगसारूप्यात्प्रकाशमयो रविरित्यत्रापि व्यधिकरणसजातीयाल्पत्वस्यैव निरूपकता । कालान्तरभाविब्राह्मणाल्पत्वप्रकाशाल्पत्वयोर्निरूपकत्वे इदानीं ब्राह्मणमय इत्याकारकतापत्तेः न तत्कल्पना युक्ता । अतः प्रकाशमयो रविरित्यादौ समानाधिकरविजातीयाल्पत्वाप्रतीतेर्न तदनुरोधेनानन्दमये दुःखकल्पनं युक्तिमत् । नापि समानाधिकरणविजातीयाल्पत्वनिरूपितप्राचुर्यार्थकमयट्प्रवाहानुसारेण, अन्नरसमय इत्यत्र विकारार्थकतायाः प्राणमय इत्यादौ स्वार्थिकतायाः दर्शनेन प्रवाहविच्छेदात् । प्राणमयमनोमययोः प्राचुर्यार्थकत्वेऽपि समानाधिकरणविजातीयाल्पत्वस्य निरूपकत्वाभावात् । विज्ञानमये व्यधिकरणसजातीयासम्भवाद्बाधकाभावाच्च समानाधिकरणविजातीयाल्पत्वस्य निरूपकत्वेऽपि आनन्दमये व्यधिकरणसजातीयाल्पत्वनिरूपितं प्राचुर्यमेवार्थः।

वस्तुतस्तु प्रकाशमयश्चन्द्रः ब्राह्मणमयो ग्रामः प्रकाशमयो रविरित्यादौ सजातीयाल्पत्वस्य निरूपकत्वे उक्तरीत्या निश्चिते विज्ञानमयेऽपि जीवविज्ञानयोर्ज्ञानित्वेन सजातीयतया जीवापेक्षया विज्ञानस्य प्राचुर्यमावेद्यते । दोषप्रभयोरिव विज्ञानमयजीवयोः द्रव्यत्वं प्रचुरप्रकाशोऽयं प्रचुरज्ञानो प्रचुरबलवान् इत्यादौ तद्गतं न गुणान्तराल्पत्वं धियमधिरोहति । किन्तु पुरुषान्तरगतज्ञानाद्यल्पत्वमेववान् अतो व्यापकत्वादव्यभिचाराच्च

सजातीयाल्पत्वस्य निरूपकतया जीवगतानन्दाल्पत्वनिरूपितमेव प्राचुर्यमानन्दमये मयडर्थः । प्रकाशमयो रविरित्यत्र रव्यन्तरगतप्रकाशनिरूपितप्राचुर्यायोगेन स्वेतरयावद्व्यक्तिगतसजातीयाल्पत्वनिरूपकत्वनियमाभावेन प्रकाशमयश्चन्द्र इत्यादौ सूर्यगत प्रकाशादाधिक्याभावेनान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदसमानाधिकरणसजातीयाल्पत्वनियमस्याप्यभावेन ब्रह्मानन्दस्य मुक्तानन्दसाम्येऽपि बद्धानन्दाधिक्यमात्रेण आनन्दमयत्वोपपत्तिः । आनन्दमयत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वेन तस्य मुक्तसाधारण्येऽपि न दोषः । अत एवापरिच्छेद्यानन्दवत्त्वसर्वानन्दयितृत्वमान्त्रवर्णिकगानादिभिर्ब्रह्मासाधारणैः ब्रह्मता साध्यते । एष एवानन्दयतीति श्रुत्यवगतान्यानन्ददातृत्वप्रयुक्तानन्दमयत्वं ब्रह्मगतम्, मुक्तात्मनि तु रसह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवतीति अन्यानन्दप्रयुक्तानन्दवत्त्वमिति न साधारण्यम् । श्रुत्यवगतपरमसाम्यस्य सौत्रभोगसाम्यविश्रान्तत्वेन जगद्व्यापारवर्जितमुक्तापेक्षया जगत्कारणादिप्रयुक्तानन्दस्य ब्रह्मणि सत्त्वेन बद्धमुक्तोभयानन्दप्रतियोगिकप्राचुर्यस्यासाधारणस्य मयडर्थत्वात् न दुःखगन्धप्रसक्तिः । अन्नमय इवानन्दमयेऽपि स्वाभिन्नैरेवा वयवैः पक्षुपुच्छादिव्यपदेशोपपत्तेर्न पुच्छस्यैव ब्रह्मत्वमिति निश्चयः ।

अपि च सोऽक्रामयतेति पुल्लिङ्गेनानन्दमयं परामृश्य कारणत्वाभिधानात् कारणस्य च ब्रह्मत्वादानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं न पुच्छस्य ।

अपि चेदं पुच्छं प्रतिष्ठा पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठेत्यादौ पर्वत्र पुच्छत्वेन अवगतानां अप्राधान्येन कथमानन्दमयमात्रे तस्य प्राधान्यम् । किञ्च तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयंपुरुषविध इति पुरुषविधत्वेन निरूपितमानन्दमयमात्रमतिक्रम्य तदाश्रितपुच्छस्य कथमुपास्यता ।

अपि च को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् इत्यानन्दशब्दाभिहिते आनन्दमय आकाशस्तल्लिङ्गादित्यत्र भगवतियोगेन

व्युत्पादिताकाशशब्दश्रवणेनानन्दमयस्यैव ब्रह्मत्वं न पुच्छस्य अत एवानन्दवल्लीसमानार्थकभृगुवल्ल्यां सैषा भार्गवी वारुणी विद्या, परमे व्योमन्प्रतिष्ठिता इत्याकाशशब्दवाच्ये विद्यायाः प्रतिष्ठितत्वोक्तिर्युज्यते । किञ्च स य एवंवित् अस्माल्लोकात्प्रेत्य एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामतीत्यादिना आनन्दमय एवोपसंक्रामत्युपसंहारादानन्दमयो ब्रह्म न पुच्छम् । किञ्च ब्रह्मोद्देशेन पुच्छत्वविधानान्न पुच्छस्य ब्रह्मत्वसिद्धिः । भूम-दहरोपकोसलविद्यादिषु दर्शनेन प्रतिपाद्यप्रवर्तकान्यतरेणैव विद्याव्यपदेशस्य नियतत्वेनानन्दवल्लीत्व व्यपदेशेनानन्दमयस्यैव प्रतिपाद्यत्वम् । न पुच्छस्य । सैषान्दस्येत्यारभ्य यतो वाच इत्यन्तेनानन्दप्राचुर्यस्य प्रपञ्चनादेष ह्येवानन्दयति रसह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति इत्यादिना तस्यैवोन्नयनात् । अथ सोऽभयं गतो भवति आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चनेत्यानन्दमयज्ञानादेव फलवत्ताप्रतिपादनादपूर्वताफलवत्ताभ्यासादितात्पर्यलिङ्गैरानन्दमयस्यैव महावाक्यतात्पर्यविषयत्वे निर्णीते ब्रह्मविपश्चिदात्मशब्दकारणत्वमुक्तप्राप्यत्वादिश्रुतिलिङ्गाभ्यां च तस्यैवोपोद्बलने कथं तद्विरोधिनः पुच्छस्य ब्रह्मता । किञ्चानन्दवल्ल्यां तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः इत्यादिना सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय इत्यादिना चादरेण प्रतिपादितं भृगुवल्ल्यां यतो वा इमानीत्यादिना च पुनरनूदितं ब्रह्मणो मूर्धाभिषिक्तं जगत्कारणत्वरूपं लक्षणमिति कथं तद्विरोधिनी पुच्छस्य ब्रह्मत्वकल्पनेति यत्किञ्चिदेतदिति ।

सा चानौचितीं धत्ते । प्रकाशमयश्चन्द्र इत्यत्र तद्गतलक्ष्मणःपोतमन्धतमसमिति आलङ्कारिकैरुल्लेखितत्वेन राहुवत्तस्यापि तमस्त्वेन च समानाधिकरणतमोऽल्पत्वस्यैव निरूपकतायाः पुच्छब्रह्मवादिना वक्तुं शक्यत्वात् ब्राह्मणमय इत्यत्र शूद्राल्पत्वस्य निरूपगकतायाः अनुभवसिद्धत्वाच्च । प्रकाशमयो रविरित्यस्य ज्योतिष्षु को रविरिति प्रश्नोत्तरत्वस्य सम्भवेन तिमिरस्यात्यन्तासम्भवेन व्यधिकरणसजातीयाल्पत्वस्य निरूपकतायाः स्पष्टत्वेन प्रकाशमयश्चन्द्र इति प्रयोगसारूपेण तदुपोद्बलनस्यानुचितत्वाच्च ।

किञ्च व्यधिकरणसजातीयाल्पत्वस्य तत्त्वे परस्योदाहरणमात्रे तात्पर्यं यद्वा तन्नियमे । नाद्यः । परस्सहस्रोदाहरणसम्भवेनैतादृशोदाहरणकलहा-योगात् । द्वितीये उभयोरपि मौर्ख्यम् । प्रकाशप्रचुरो रविरित्यत्र व्यधिकरणसजातीयाल्पत्वस्य ब्राह्मणप्रचुरो ग्राम इत्यत्र समानाधिकरण-विजातीयाल्पत्वस्य निरूपकतायाः अनुभवसिद्धत्वेनापह्नोतुमशक्यत्वात् । रवावपि तिमिरकल्पकस्य परस्योन्मत्ततरतयोपेक्षणीयत्वाच्च । ब्राह्मणमय इत्यत्र प्रतीतशूद्राल्पत्वनिरूपकत्वपरित्यागेन ग्रामान्तगतब्राह्मणाल्पत्व-निरूपकत्वकल्पकस्य तवापि साहसिकत्वाच्च । एतद्देशे ग्रामाः ब्राह्मणमात्रावासाः अयं तु ब्राह्मणमयइत्यादावगतेश्च । संसारिजातं दुःखमयं सुखमयं वेति प्रयोगे निरवकाशत्वाच्च । कालान्तरभावि ब्राह्मणाल्पत्वप्रकाशाल्पत्वयोः निरूपकत्वे समानाधिकरणविजातीयालाभेन तस्यानाशङ्कनीयतया इदानीमित्याकारापादनधावनस्यानौचित्यम् ।

यच्चासमानाधिकरणविजातीयाल्पत्वनिरूपितप्राचुर्यार्थकमयट्प्रवाह-पतितत्वमाशङ्क्य विच्छेदसमर्थनम्, तदनुचितम् । पुच्छब्रह्मवादिना पञ्चानां कोशत्वोपगमेन विकारार्थकतया तादृशप्रवाहस्यानाशङ्कनीयत्वात् । आनन्दमयेऽपि विकारार्थकत्वमुपेत्य प्राचुर्यपक्षे दुःखाल्पत्वापादनात् । त्वद्रीत्या विच्छेदस्य त्वयैवोक्तत्वेन त्वद्रीत्यनुसारेण शङ्कायाः अप्युपयोगाच्च। प्राणमयमनोमययोः समानाधिकरणविजातीयाल्पत्वनिरूपकत्वाभावेन व्यधिकरणसजातीयाल्पत्वस्यापि निरूपकत्वाभावेन प्राचुर्यार्थत्वायोगाच्च । विज्ञानमये व्यधिकरणसजातीयाल्पत्वासम्भवेन समानाधिकरणविजातीया-ल्पत्वस्यावधित्वेन च निरूपकत्वेऽपि आनन्दमये तद्वैपरीत्यमित्यपि न । आनन्दमये परमते विजातीयाल्पत्वसम्भवेन ब्रह्मत्वनिश्चयेनाबाधितत्वेन वैपरीत्यासम्भवात् । अन्यथा अन्योन्याश्रयात् ।

यत्तु वस्तुतस्त्वित्यादि, तन्न । प्रभायाः गुणत्वस्यान्यत्र समर्थनात् । जीवस्य ज्ञानात्मकमुक्तौ तदन्यविज्ञानोपगमवैय्यर्थ्याच्च । आधारापेक्षया

आधेयस्याधिक्ये मानाभावाच्च । आधेयाधिक्येन मयट्प्रयोगे ह्रस्वघटे बृहतो निवेशने घटमय इति प्रयोगापत्तेश्च ।

यत्तु प्रचुरप्रकाशोऽयमित्यादि । तन्न, भागभेदेन बहुलाल्पप्रकाशा-न्धकारज्ञानाज्ञानवस्तुप्रयुक्ते प्रचुरप्रकाश इत्यादौ अन्धकाराल्पत्वधी-सिद्धत्वेन धियं नाधिरोहन्तीत्यस्यायोगात् । अतो द्विविधप्राचुर्यस्यापि मयडर्थत्वेऽन्यतरप्रयोगबाहुल्यस्य वक्तुमशक्यतया बहुशो व्यभिचारेण व्यापकत्वादन्वयव्यभिचाराच्च सजातीयाल्पत्वनिरूपितमेव प्राचुर्यमानन्दमये मयडर्थ इति उपसंहारोऽनुपपन्नः ।

अस्मन्मते आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वेऽभ्यासेन निश्चिते विकारार्थकतया मयटि बाधकतयाऽऽशङ्किते प्राचुर्यार्थकत्वेन समाहिते समानाधिकरण-विजातीयाल्पत्वस्य निरूपकत्वेन पुनर्बाधके शङ्किते व्यधिकरणसजा-तीयाल्पत्वस्य निरूपकत्वेन समाधानमिति न कोऽपि दोषः ।

किञ्च मुक्तानन्देन साम्यादुक्तरीत्या प्राचुर्यार्थकमयटोऽयोगस्त्वन्मते । स्वेतरयत्किञ्चिद्व्यक्तिगत-सजातीयाल्पत्वनिरूपितप्राचुर्यमात्रेण मयट्प्रयोगे रवाविव खद्योतेऽपि प्रकाशमय इति प्रयोगप्रसङ्गः । अनन्तजीवेष्वेतद-पेक्षयानन्दो नास्तीति निश्चेतुमशक्यत्वेन सर्वजीवेष्वपि किञ्चिदपेक्षया-ऽधिक्यसम्भवेनानन्दमयत्वस्य सर्वसाधारण्यापत्तिश्च । स्वान्वयितावच्छेद-कावच्छिन्नेतरमात्रगतसजातीयाल्पत्वनिरूपितप्राचुर्यस्य मयडर्थत्वेन घटादौ प्रकाशाभावेन प्रकाशमयो रविरित्यादेरनुपपत्तिः । रविगतप्रकाशस्यापि तादृशसजातीयत्वात् । मात्रेत्यस्य विवक्षायां खद्योतेऽपि तादृश प्रयोगापत्तिः । अग्निकणगतप्रकाशाल्पत्वमादाय मयडर्थनिर्वाहात् । अतः का गतिरिति सौहार्देन पृच्छन्तं प्रति तु स्वान्वयितावच्छेदका वच्छिन्नेतरगतसजातो-मात्राल्पत्वनिरूपितप्राचुर्यार्थकत्वं मयटः । तस्यास्मिन् ज्योतिर्मण्डले इत्यादेः सङ्कोचकस्य ज्योतिषि विवक्षितत्वे वा तदन्तर्गतत्वमितरस्य विशेषणमिति न कोऽपि दोष इति समाधानमवधेयम् ।

यत्तु आनन्दमयत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वात् मुक्तसाधारण्येपि न दोष इति।

तन्न अवच्छेदकावच्छेदेनानुमिति विवक्षायां साध्यनधिकरणे पक्षतावच्छेदसकसत्त्वे बाधात् सावधारणस्य तत्त्वित्यस्य साध्यनिर्देशत्वेन पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्याभावव्यावृत्तेरावश्यकत्वाच्च । जगत्कारणत्वादिना श्रुते पक्षे सामानाधिकरण्येनानुमितावतिव्याप्तेरनिवारणाच्च । पक्षतावच्छेदकस्यातिप्रसङ्गादेवासाधारणहेतुभिः साध्यसमर्थनमिति त्वत्यन्तायुक्तम् । घटो द्रव्यं, गुणवद् द्रव्यं, संयोगादित्यादौ पक्षतावच्छेदकानतिप्रसङ्गेपि असाधारणस्य हेतूकरणात् । साध्यवदसाधारण्याभावे साध्यव्याप्यत्वस्यैवा योगाच्च । यत्तु कन्यानन्दपितृत्वप्रयुक्तानन्दवत्त्वरूपमानन्दमयत्वं न मुक्तसाधारणमिति । तन्न । पूर्वोत्तरव्याघातात् । अस्यानन्दमयशब्दार्थत्वे मानाभावाच्च । लक्षणापत्तेश्च । भगवदानन्दस्य किञ्चित्प्रयुक्तत्वे जन्यत्वापत्तेश्च।

यत्तु सदावेशेन परमसाम्यं भोगसाम्ये विश्रान्तं नानन्दसाम्यमिति न मुक्तसाधारण्यमिति । तन्न । जीवात् श्रुतेरन्यथयितत्वेन मुक्तानां परस्परतारतम्यस्यापि प्राप्त्या साम्याशाविच्छेदापातान् । ब्रह्मणि जगत्कारणत्वादिकृतानन्दमयस्यैवमुक्ते, पत्यौ स्वपत्नीकृतपादसंवाहनादिकृतानन्दस्याधिकस्यावश्यंभावेन तारतम्यस्यानिवारणाच्च। तस्यैवाभाव इति वा परस्य रसो वेति वा मौनं वोत्तरं स्वीकुरु। विवृतमेतद्व्यजनेऽस्माभिः।

यत्तु अन्नमय इवानन्दमयेऽपि स्वाभिन्नैरेव पक्षपुच्छादि व्यपदेशोपपत्तेः न पुच्छस्यैव ब्रह्मत्वमिति । तन्न । तव ब्रह्माणि विशेष विद्वेषेणाभिन्नैः पुच्छादिव्यपदेशायोगात्।

यच्च सोऽकामयतेति पुलिङ्गेन परामृश्य कारणत्वोक्तेरानन्दमयो ब्रह्म, न पुच्छमिति। तन्न। अवयवाभावे पुच्छस्य ब्रह्मत्वानिवारणात्। ब्रह्मशब्दाच्च।

यच्च पूर्वत्र पुच्छत्वेनोक्तानामप्राधान्यादानन्दमयेऽल्पपुच्छस्य प्राधान्यमिति। तन्न। मनोमयकोशापेक्षयाऽथर्वाङ्गिरसः प्राधान्यदर्शनात्।

यत्तु आनन्दमयस्यपुरुषविधत्वेन निरूपणात्तदारभ्याधीतस्य पुच्छस्य कथमुपास्यतेति तन्न । रथित्वेन रूपेण निर्वाहार्थलक्ष्यत्वेन रूपितस्य ब्रह्मणः प्राधान्यदर्शनात्।

यच्चाकाशशब्दस्यानन्दमये श्रवणात् ब्रह्मत्वमिति तन्न । तल्लिङ्गवद्विषयवाक्ये आकाशशब्दस्य ब्रह्मपरत्वेऽप्यत्र तन्निर्णायकत्वायोगात् । तल्लिङ्गसत्त्वेनैव निर्णयोपपत्तौ परम्पराश्रयणायोगात् । अन्यथा आत्मन आकाशः सम्भूत इत्यादावपि ब्रह्मपरत्वापत्तेः ।

यच्च परमे व्योमन् प्रतिष्ठितेत्यस्योपष्टम्भकत्वकथनं तदपि न, व्योमन् शब्दस्य रूढ्या समानार्थकत्वेऽपि योगेन समानार्थकत्वाभावात् । तल्लिङ्गेन आकाशशब्देन समन्वयेऽपि व्योमशब्दस्य तदभावाच्च । विद्याविषयत्वं न व्योम्नो ब्रह्मत्वे । व्योमशब्दस्योपष्टम्भकत्वाभावाच्च उपसंक्रम्यत्वेन आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वोक्तिर्न युक्ता । त्वन्मते अन्नमयादेरपि ब्रह्मत्वप्राप्तेः।

ब्रह्मोद्देशेन पुच्छत्वविधानान्न पुच्छस्य ब्रह्मत्वमित्यप्ययुक्तम् । ब्रह्मणः पुच्छत्वविधाने पुच्छस्य ब्रह्मताप्राप्तेः । अन्यथा सास्नादिमतो गोत्वे गोः सास्नादिमत्वं न सिध्येत् । न हि लाङ्गूलस्य ब्रह्मत्वं तेनोच्यते । किन्तु आनन्दमयपुच्छस्य तस्य, ब्रह्मत्वं सिध्यत्येव ।

यच्च प्रतिपाद्यप्रवर्तकान्यतरेणैव विद्याव्यपदेशादानन्दमयस्य प्रतिपाद्यत्वमिति तन्न। प्रतिपाद्यत्वेऽपि ब्रह्मत्वालाभात्। आनन्दानन्दमयशब्दयोरैक्याभावाच्च। सप्तान्नविद्यादौ उक्तनियमभङ्गाच्च।

यच्चोक्तं अपूर्वता फलाभ्यासरूपतात्पर्यलिङ्गादानन्दमयस्य वाक्यतात्पर्यविषयत्वमिति । तदपि न । मानान्तरप्राप्ततया आनन्दमय इव

पुच्छरूपब्रह्मण्यविशेषात् । लाङ्गूलस्य प्राप्तत्वे कोशस्यापि शुद्धिप्रार्थनादि-वाक्यप्राप्तत्वेनापूर्वताभावप्रसङ्गात् । ब्रह्मानन्दस्य मोक्षसाधनज्ञानविषयत्वेन फलवत्त्वेऽपि आनन्दमये तदभावात् । आनन्दपदाभ्यासेऽपि आनन्दमय-पदाभ्यासाभावाच्च । अन्नप्राणादिपदानामप्यभ्यासाच्च । विपश्चिच्छब्दस्य आनन्दमये श्रवणाच्च । श्लोकस्य पुच्चविषयतापक्षे ब्रह्मशब्दस्य पुच्च एव सत्त्वाच्च । आत्मशब्दस्यान्न मयादिसाधारण्याच्च । जगत्कारणत्वमुक्तप्राप्य-त्वादीनामब्रह्मण्यन्नमयादावपि सत्वाच्च ।

यच्च जगत्कारणत्वं मूर्धाभिषिक्तं ब्रह्मणो लक्षणमिति, तदपि न । तस्य लक्षणत्वेऽपि पुच्छे तदविरोधिनोऽश्रवणेन ब्रह्मशब्देन च ब्रह्मत्वे बाधका-भावात् । सोऽकामयतेत्यस्य लिङ्गव्यत्ययेन पुच्छपरामर्शोऽभुं लोक-मिति प्रकाशरूपतयाऽपुल्लिङ्ग लोकशब्दोक्तपरमात्मपरामर्शेनानन्दमयेऽपि जगत्कारणत्वश्रवणाच्च । अन्नाद्वैः प्रजाः प्रजायन्त इत्यादिनाऽनन्दवल्ल्यां अन्नाद्वयेव खल्विमानि भूतानि जायन्त इत्यादिना, भृगुवल्ल्यां त्वदसम्मत-ब्रह्मत्वकेऽन्नमयादौ श्रवणेन जगत्कारणत्वस्य ब्रह्मत्वासाधकत्वेन मूर्धा-भिषिक्तत्वायोगाच्चेति यत्किञ्चिदेतत् । विस्तृतमुभयानौचितीप्रदर्शनं चन्द्रिकायाम् ।

पुच्छानन्दमयब्रह्मवादिनिष्ठामनौचितीम् ।
विबुधा वीक्ष्य तुष्यन्तु दैत्यदानवगामिव ॥

॥ इति श्रीविद्वत्कुमुदवेङ्कटेशनृसिंहाचार्याणामन्तेवासिनौरसेन रामेण श्रीभुवनेन्द्रश्रीपादाज्ञया कृतम् उभयानौचितीप्रदर्शनं समाप्तम् ॥

* * *

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीमन्मूलरामो विजयते ॥

॥ श्री गुरुराजो विजयते ॥

अथ ऐजी वेङ्कटरामाचार्य(श्रीव्यासतत्त्वज्ञश्रीमच्चरण)विरचितः

द्वित्ववादार्थः

श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

अपारभवपाथोधितरणे तरिशेखरम् ।
उपास्महे हयग्रीवपदद्वन्द्वमहर्निशम् ॥

अत्र हि द्वित्वं कीदृशमिति नालोचनीयम् । एकत्वसमाहाररूपमिति वा, अपेक्षाबुद्धिजन्यं व्यासज्यवृत्तीति वा, अपेक्षाबुद्धिव्यङ्ग्यं तादृशमिति वा, उपपत्तेः । पक्षत्रयमपि सुधारूढम् । वैशेषिकाधिकरणसुधायां भेदस्य स्वरूपत्वसमर्थनाय तत्पूर्वपक्षरचनावसरे 'एकत्वाभावेऽनेकत्वमपि न स्यात् । तत्समाहाररूपत्वात् तत्कार्यत्वाद्वा तस्य' इति समाहारोक्त्या प्रथमपक्षस्य, तत्कार्यत्वोक्त्या 'समुदायस्तु भिन्नगः' इत्येतद्व्याख्यानावसरे 'समुदायो-ऽनेकत्वम् । भिन्नगोऽनेकाश्रितः । सत्यमनेकत्वसङ्ख्याऽनेकाश्रिता । तथापि तदन्यत्वेन हेतुविशेषणाददोषः । सा चापेक्षाबुद्धिजन्यत्वादयावद्द्रव्यभाविनी भिन्नाभिन्नेति नाश्रययरभेदापत्तिः' इत्युक्त्या च द्वितीयपक्षस्य, अपेक्षा-बुद्धेरनेकत्वव्यञ्जकत्वात्' इति वैशेषिकाधिकरणीयोक्त्या 'दशत्वसङ्ख्या खल्वपेक्षाबुद्धिजन्या तद्व्यङ्ग्या वा'इत्युपासनापादीयोक्त्या च तृतीयपक्षस्य प्राप्तेः ।

समाहारत्वोक्तेः पूर्वपक्षस्थत्वेऽप्यदूषितत्वेन तत्वनिर्णयटीकायां सिद्धान्तस्थत्वेन बाधकाभावेन च स्वपक्षत्वप्राप्तेः । न च द्वित्व-त्रित्वयोरविशेषापत्तिः । एकत्वद्वयत्रयसाहाररूपत्वेन परस्परभेदस्य न्यूनाधिकाश्रयसापेक्षत्वस्य चोपपत्तेः । न चैकत्वगतद्वित्वादेरतिरिक्त-सङ्ख्यात्वे पूर्वमेव तथा कल्पयितुं शक्यत्वेन एकत्वान्तरसमाहाररूपत्वे-ऽनवस्थितिरिति वाच्यम् । एको घटः तद्गतमेकत्वमेकमेवं तद्गतमिति प्रतीत्याः प्रामाणिकत्वात् एकत्वपरम्परायाः प्रथमैकत्वस्वरूपत्वस्य, उत्पत्तौ उत्पत्त्यन्तराभावेऽपि तयैवोत्पन्नत्वव्यवहारबदेतद्व्यवहारनिर्वाहस्य वा वक्तुं शक्यत्वाच्च । न चैकधर्मिकत्वापत्तिर्नान धर्मिकत्वानापत्तिश्च । वनस्यैकवृक्षीयदेशमात्रानाश्रितत्व-तद्घटितबहुदेशाश्रितत्ववदुपपत्तेः । एवम-न्यान्यपि बाधकानि सुपरिहराणि । एवं द्वितीये तृतीये च पक्षे बाधकानि परिहरणीयानि ।

अत्र श्रीमुष्णवासुदेवाचार्यान्तेवसन्तः सुधोक्तव्यासज्यवृत्तित्वपक्षे बाधकान्युपन्यस्य चतुर्थपक्षमङ्गीकुर्वन्ति । तत्र बाधकानि तावदित्थं सुपरिहराणि । तथा हि ।

न तावदनेकस्मिन्नेकस्य द्वित्वादेर्वर्तनस्य कृत्स्नैकदेशवृत्तित्वविकल्प-पातित्यं बाधकम् । एकस्य पटरूपस्यापि संयोगविशेषविशिष्टतन्त्वात्मके पटे प्रतितन्तु कृत्स्नवृत्तित्वे तन्त्वन्तरे तस्यैव रूपस्याभावापत्त्या एकदेशवृत्तित्वे सावयवत्वापत्त्या निरवयवे एतादृशविकल्पस्यानवकाशो वक्तव्ये प्रकृतेऽपि तौल्यात् । अधिकरणभेदेनाभावभेदाभावेन घटपटोभयसाधारणस्तम्भत्वा-भावेऽप्येवं विकल्पापत्तेश्च । एकैकधर्मिप्रतीतावभावप्रतीत्या द्वित्वादेरप्रतीत्या अभावस्य प्रत्येकं पर्याप्त्याख्यसम्बन्धो द्वित्वादेरुभयत्रैव स इति प्रतीतिबलात् कल्प्यम् ।

नापि जात्यादेरप्येवमनेकगतत्वसम्भवेन धर्ममात्रस्य प्रातिस्विकत्वा-नुपपत्तिर्बाधिका । तत्रैकस्यानेकानुगतत्वसाधकस्य निरवकाशस्याभावेन ब्राह्मणान्तरे सत्यपि ब्राह्मणत्वे, एकस्मिन् रसविक्रयादिना तन्नाशस्यागमेन[१] अयसि रसः स्पर्शेन सुवर्णताप्राप्तौ अयस्त्वनाशस्य प्रत्यक्षेण सिद्धस्य बाधकाभावेन च वैषम्यात् । तत्तद्व्यक्त्यसाधारणधर्मस्यानुगमशङ्कया अप्रसक्त्या [२] धर्ममात्रस्य प्रातिस्विकत्वानुपपत्त्यभावाच्च ।

यत्तु नरत्वादेः प्रत्येकं पर्याप्तत्वेन प्रतीतेः प्रातिस्विकत्वमेव, द्वित्वाद्यनकेत्वसङ्ख्यायास्तु एकस्मिन्नेव वर्तमानत्वस्य व्याहतत्वेनाङ्गी-कर्तुमनुचितत्वे नेमौ द्वाविति प्रतीतेश्चानेकधर्मत्वमेवोचितमिति नरत्वादि-वैषम्यनियामकमनेकानुगतत्वसाधकमाशङ्क्य सादृश्यभेदयोरपि तथात्वा-पातादिति दूषितम् । तन्न । सादृश्यादेरेकत्रैव वर्तमानत्वस्य व्याहृतत्वा-भावात् । इमौ द्वावित्यादि प्रतीरप्येकस्मिन् धर्मे द्विधर्मिकत्वावगाहित्वेन अनेकाश्रितत्वसाधकतया सादृस्यादौ तथा प्रतीत्यभावाच्च । इमौ सदृशौ भिन्नावित्यादौ विप्रा भुञ्जत[३] इत्यादाविव प्रातिस्विकसादृश्यादिसमुदायस्यैव प्रतीतेः ।

यदपीत्थमेवाशङ्क्य इमौ द्वावित्यत्रापि परस्परापेक्षद्वित्वद्वयमेव [४]प्रतीयत इति वक्तुं शक्यत एवेति मतान्तरमुपन्यस्तम् । तदतिसाहसम् । तेनाय सदृशो भिन्न अनेन स सदृशो भिन्न इति निरवकाशप्रतीतिबलात् प्रातिस्विकसादृश्यादौ सिद्धे इमौ सदृशावित्यादिप्रतीतेरनुगतातिरिक्तसादृश्यविषयकत्वे गौरवेण परस्परमिति परस्परप्रतियोगिकत्वावगाहनेन च विप्रौ भोजनवन्तावित्यादिवत्[५] समुदायविषयतया सावकाशत्वेन च तत्र समुदायविषयकत्वसम्भवेऽपि प्रकृते प्रातिस्विकद्वित्वसाधकाभावेन बाधकाभावेन[६] च तथा कल्पयितुमशक्यत्वात् ।

१. सिद्धस्येत्यनेनान्वयः । २. बाधकस्य भावेन चेति अधिकः पाठः क कोशे ।
३. विप्रा भुक्तवन्तः क. ४. परस्परसापेक्ष -क
१. विप्रा भोजनवन्त इत्यादिवत् -ग ६. बाधकाभावेन -ग

एवमपि तथाकल्पने श्वेतद्वीपवैकुण्ठवीश्वरवन्तौ, अकारवन्तावच्युतान्तशब्दौ, पटत्वाभाववन्तौ स्तम्भकुम्भौ इत्यादिप्रतीतेरपि ईश्वरादिसमुदायविषयकत्व-कल्पनापाताच्च । प्रातिस्विकद्वित्वे मानाभावेन तद्द्वयस्यालीकत्वाच्च । ईश्वरौ द्वौ, अव्याकृताकाशौ द्वौ, इत्यादिप्रतीतेः प्रमात्वापाताच्च । विशेष्यप्रकार-सम्बन्धांशे बाधाभावात् । प्रातिस्विकत्वेनसर्वसिद्धैकत्वद्वयरूपैकत्वसमाहार-पक्षस्य सुधोक्तस्य परित्यागेन प्रातिस्विकत्वेन सर्वासिद्धद्वित्वद्वयविषयकत्व-कल्पनस्य चमत्कारपारावार सुधाकारतिरस्कारसम्पादितस्वीयाचमत्कारा-वहत्वाच्च । समाहारपक्षो एकत्वसङ्ख्ययैव सर्वनिर्वाहे एकस्मिन् घटे एकत्वातिरिक्तद्वित्वाद्यनन्तसंख्याकल्पने गौरवाच्च । समुदायविवक्षया घटपटयोर्द्वित्वमिति व्यवहारेपि प्रत्येकविवक्षया घटपटयोर्द्वित्वे इति घटस्य द्वित्वमिति (च) निर्बाधव्यवहारापाताच्च । द्वित्वद्वयविषयकत्वकल्पने द्वित्वद्वयगतद्वित्वस्य तद्गतद्वित्वद्वयसमाहाररूपत्वेन द्वित्वमेकं न तु द्वे इति सर्वसिद्धप्रतीत्या विरोधापाताच्च । द्वित्वसमाहारबुद्धेः समाह्रियमाणप्राति-स्विकद्वित्वद्वयविषयापेक्षाबुद्धिसापेक्षत्वापत्या प्रत्येकमेकत्वविषयकापेक्षा-बुद्धेरनपेक्षणापाताच्च । आकाशत्वव्याप्यानेकत्व सङ्ख्याङ्गीकारापाताच्च ।

यच्चोक्तं परस्परसापेक्षमिति । तन्न । स्थितौ सापेक्षत्वस्य भवन्मते द्वित्वस्य यावद्द्रव्यभावित्वेन घटगतद्वित्वस्य पटनाशात्तद्गत (पटगत) द्वित्वनाशेऽपि घटनाशाभावात् सत्वेन अयोगात् । प्रतीतौ सापेक्षत्वस्य चान्योन्याश्रयापत्त्या अयोगात् । एकप्रतीतिविषयत्वस्य द्वित्वद्वयं प्रतीयत इत्यनेनैव सिद्धौ सापेक्षमित्यस्य वैयर्थ्यात् । निरपेक्षयोरपि स्तम्भकुम्भयो-रेकप्रतीतिविषयत्वेन तस्य तद्रूपत्वाभावाच्च । एकप्रतीतिविषयत्वनियमस्य च प्रत्येक शाब्दादिप्रतीतिसम्भवेनाभावात् । एकप्रत्यक्षविषयत्वनियमस्यापि घटपटौ द्वावित्यत्र प्रतीयमानस्यैव घटगतद्वित्वस्य घटस्तम्भावित्यत्राप्रतीत्या अभावात् । नित्यातीन्द्रियगतद्वित्वयोः सापेक्षत्वानापाताच्च । स्वेतर-

द्वित्वाविषयकप्रत्यक्षाविषयत्वस्य तु परस्परसापेक्षत्वरूपत्वाभावात् अती-न्द्रियेऽतिप्रसङ्गाच्च (अयोगात्) । तस्मात् परस्परसापेक्षं द्वित्वद्वयं प्रतीयत इति न युक्तम् ।

किञ्च कथमेकत्वाश्रयस्य घटस्य द्वित्वाश्रयत्वम् ? स्वयमेकस्यापि पदार्थान्तरेण द्वित्वाद्युपपत्तिरिति चेन्न । पदार्थान्तरस्य एतद्गतद्वित्व प्रतियोगित्वस्य धर्मित्वस्य वा अभावेन तृतीयार्थायोगात् । तथा च न प्रातिस्विकद्वित्वमिति ।

एवं च तथा च प्रातिस्विकमेव द्वित्वं सादृश्यादिवत् । इयांस्तु विशेषः । सादृश्यादिकं पदार्थान्तरनिरूपितमेकप्रतिभान एव स्वप्राधान्येन प्रतीयते । द्वित्वादिकं तु नैकधर्मिप्रतीतौ पदार्थान्तरनिरूपितं प्राधान्येन प्रतीयते । द्वित्वादेः रूपादिवत् प्रतियोगिनिरपेक्षत्वात् । किन्त्वनेकधर्मिस्वरूपं तद्गतं च द्वित्वादि समुदितं समप्रधानभावेन परस्परसापेक्षं प्रतीयत इति न कश्चित्क्षुद्रोपद्रवः' इत्युक्तिरभित्तिचित्रायिता । प्रातिस्विकद्वित्वस्यासिद्धेः[१] । समुदितयोर्द्वित्व योरेकधर्मिस्वरूपत्वस्य[२] प्रत्येकमयोगाच्च । प्रत्येकं तत्तद्धर्मिस्वरूपस्य समुदितस्यानेकस्वरूपत्वे घटपटरूपादेरप्येवमापत्तिश्च । समुदायस्यैकस्यानेक स्वरूपत्वे अनेकेषामभेदापत्तेश्च । समुदायस्यानेकानुगतस्य भिन्नाभिन्नत्वे द्वित्वस्यैव तथा त्वसम्भवाच्च । समप्रधानभावेनेत्यस्य विशेष्यतयेत्यर्थकत्वस्य इमौ द्वावित्यत्राभावेन, प्रकारतयेत्यर्थकत्वायोगेनानयोर्द्वित्वमित्यत्राभावेन च, विषयतयेत्यर्थकत्वस्यायोगेन नियामकाभावेन चायोगाच्च । सापेक्षत्व-स्यायोगाच्च[३] । किञ्च द्वयर्भावो द्वित्वं नत्वेकस्य भाव इति द्विधर्मत्वस्य प्रतीतेर्नैकधर्मत्वम् । न च घटानां भाव इति प्रतीत्या घटत्वस्याप्य नेकानुगतत्वापत्तिः, भाव इत्यस्य समुदायविषयकत्वे प्रकृतेऽपि तौल्यमिति

१. प्रातिस्विकत्वस्यासिद्धेः क. । २. अनेकधर्मिस्वरूपत्वस्य -क.ग. ।

३. सापेक्षत्वस्य दुर्वचत्वाच्च - क. । सापेक्षत्वस्य दुर्वारत्वाच्च -ग

शङ्क्यम् । द्वित्वे नत्वेकस्येत्येकधर्मत्वनिषेधवत् न तु घटस्येति निषेधाभावेन प्रत्युत घटस्य भाव इत्येकधर्मत्वप्रतीत्या च वैषम्यात् । अपि च द्वित्वस्य प्रातिस्विकत्वे रूपादिवदेकधर्मिप्रतीतावपि प्रतीत्यापत्तिः । धर्म्यन्तरगत-द्वित्वेन सहैव द्वित्वं भासत इत्यत्र नियामकाभावात् । द्वित्वस्वभावस्यैव नियामकत्वकल्पनं तु चक्षुरादेः पुरोवृत्तिप्रकाशकत्वादिकं स्वभावेन न तु संयोगादिप्रयुक्तम्, आनन्दादेर्धर्मधर्मिभावादिकमपि स्वभावेनैव न तु विशेष प्रयुक्तमित्याद्यतिप्रसङ्गाधायकत्वेन मीमांसाशास्त्रविप्लवकरत्वादपहास्यम् ।

यद्यपि द्वित्वस्यानेकधर्मत्वे भावाभावधर्मत्वं ततश्च भावाभाव-स्वरूपत्वं स्यादिति बाधकम् । तदपि न । अभावधर्मस्यापि प्रमेयत्वादे-र्भावत्वस्य भावधर्मस्याप्यन्योन्याभावादेरभावत्वस्य च सद्भावेन "अभावस्य च धर्माः स्युर्भावास्तेषां च तेऽखिलाः" इत्यादि मूलबले न च द्वित्वस्य भावत्वस्योपपत्तेः ।

किञ्चापेक्षाबुद्धिजन्यस्य तन्नाशनाश्यस्य कथं प्रातिस्विकत्वम् ? लाघवेनोभयानुगतस्यैव जन्यतया सिद्ध्यतः प्रातिस्विकत्वायोगात् । न चापेक्षाबुद्धिजन्यत्वमयुक्तं यावत्सत्वमेक एव घट इतिवत् यावत्सत्वं घटपटौ द्वावेत्यादिप्रतीतिव्यवहाराभ्यां यावद्धर्मिसत्वं द्वित्वादेरपि सत्वाव-धारणादिति वाच्यम् । सर्वदा गङ्गापात्रं प्रवाहवदेव, गृहं दीपवदेव, यावदायुर्देवदत्तः शरीरवान्, इत्यादिवदागमापायवदनेकद्वित्ववत्त्वेऽपि प्रतीत्यादेरुपपत्तेः । प्रवाहादीनां क्षणभङ्गुरत्वं सिद्धान्तसिद्धम् । अपेक्षा-बुद्धेर्व्यञ्जकत्वमिति तु न वक्तव्यम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तज्जन्यत्वसिद्धेः । व्यञ्जकत्वमादायान्यथासिद्धत्वे कुलालव्यापारादेरपि तथात्वापत्त्या घटस्यापि व्यङ्ग्यत्वापत्तेः । व्यञ्जकत्वमित्यस्यापि पक्षान्तरत्वाच्च ।

यत्तु अपेक्षाबुद्धिजन्यत्वं द्वित्वस्य प्रत्यक्षस्थल एव उतान्यत्रापीति विकल्प्य आद्ये प्रत्यक्षतदितरप्रमाणयोः समानविषये वैलक्षण्यानुपपत्ति-

मभिधाय सादृश्यात् समानविषयत्वमित्यस्य चातिप्रसङ्गमभिधाय अन्त्ये द्वा सुपर्णेत्यादि वैदिकैः पञ्च फलानीत्यादि लौकिकैवाक्यैश्चापेक्षाबुद्धिं विनैव शाब्दादिदर्शनेन अपेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वविषयत्वायोग इत्यभिहितम् । तन्न । द्वित्वमात्रस्यापेक्षाबुद्धिजन्यत्वेन प्रत्यक्षादेः समानविषयत्वे बाधकाभावात् । प्रत्यक्षस्य स्वसमानाधिकरणापेक्षाबुद्धिजन्यवर्तमानद्वित्वस्यैव स्वयोग्यत्वात् तन्मात्र विषयकत्व, अनुमानादेस्तु द्वित्वसामान्यविषयकत्वमित्येतत् तु प्रवाहवत् पात्रमित्यादिप्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रप्रवाहादिविषयत्वं तद्विषयका-नुमानादेस्तु प्रवाहादिसामान्यविषयकत्वमितिवद् युज्यते । न हि देवदत्त-साक्षिणः प्रत्यग्रदेवदत्तीयमानसज्ञानविषयत्वं देवदत्तीयचाक्षुषस्य प्रत्यग्र-प्रवाहविषयत्वं तदीयानुमित्यादेस्तु पात्रगतप्रवाहसामान्यविषयत्वमित्येतावता प्रत्यक्षे दृष्टिसृष्टिः । प्रत्यक्षं स्वयोग्यविषयसिद्धै अपेक्षाबुद्धिमपेक्षते । आगमादिकं तु तन्निष्ठद्वित्वादिमात्रस्य स्वयोग्यत्वात् कुतोऽपेक्षेत ? अतो न काचिदनुपपत्तिः ।

यदपि देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यामेकदा प्रतीयमानं घटपटद्वित्वमेकं चेत् प्रातिस्विकापेक्षाबुद्धिजन्यत्वायोगः, अनेकं चेद दृष्टिसृष्टिरिति । तदपि न । एकपङ्क्तौ भुञ्जानैरनुभूयमानसुखादिवत् एकदाऽनेकैरनुसन्धीयमानदृष्टत्वादिवच्च भिन्नत्वेऽपि दृष्टिसृष्ट्यनापत्तेः । तेनानुभूतमेव द्वित्वं मयाऽनुभूयत इति तु व्यवहारस्तेनानुभूतमेव दुःखं मयाऽनुभूयत इतिवदुपपन्नः ।

यदपि 'स्वापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्ववदन्यापेक्षाबुद्धिजन्यं द्वित्वं प्रतीयते न वा । आद्ये द्वित्वद्वयविषयकत्वस्य स्वप्रतीतावननुभूयमानत्वेन एक-द्वित्वविषयकत्वस्यैवानुभूयमानत्वेन चानुभवविरोधः । द्वितीये अप्रतीतौ कारणाभावः । अन्यापेक्षाबुद्धेः स्वाप्रत्यक्षत्वं न तज्जन्यद्वित्वाप्रत्यक्षे कारणम् । अप्रयोजकत्वात् । कुलालबुद्धिजन्यघटादेरितराप्रत्यक्षत्वापाताच्च । अपेक्षा-बुद्धिजन्यद्वित्वादिकमन्यातीन्द्रियमिति तत्स्वभावः कल्प्यत इति चेत्

कल्पकाभावात् । अन्याप्रतीतिबलादेव तत् कल्प्यत इति तु न । अन्योन्याश्रयापत्तेः'' इति । तदपि न अपेक्षाबुद्ध्यन्वयव्यतिरेकादिना द्वित्वस्य तज्जन्यत्वसिद्धौ तद्भेदेन द्वित्वान्तरसिद्धौ तदप्रत्यक्ष (त्व)रूपकार्यबलेन कारणकल्पनेऽन्योन्याश्रयाभावात् । एकत्रत्ययोरपि भगवद्रूपयोः स्वोपासनावतैव दृश्यत्ववत् स्वजनकापेक्षाबुद्धिमतैव दृश्यमानत्वं युक्तमित्युत्पश्यामः ।

यदप्यनेकसामग्रीसमाजेन एकद्वित्वादिकमनभिमतमाशङ्क्य सामग्री समाजेनैककार्यादर्शनिनादृष्टकल्पनत्वेन दूषितम् । तदपि न । प्रातिपदिक प्रथमाभ्याम् एकवचनैकशब्दाभ्यां चैकार्थबोधस्य, अनेकद्योतकैरेकार्थद्योतनस्य, अनेकैरपि तक्षकैरेकस्तम्भनिर्माणस्य दर्शनिनादृष्टकल्पनाभावात् ।

सामग्रीसमाजे कार्यैक्ये क्वापिकार्यभेदो न स्यादिति त्वयुक्तम् । असमाजे वा कार्यतावच्छेदकभेदे वा तदुपपत्तेः ।

यत्तु सामान्यविशेषसामग्रीजन्यैककार्यनिदर्शनिन त्वैक्यमाशङ्क्य तदतिरिक्तसमाजे अदर्शनिन दर्शनमात्रस्याप्रयोजकत्वेन च दूषितम् । तदपि न । तदतिरिक्तसमाजेष्वैक्यसम्भवात्[१] । पूर्वं दर्शितत्वाच्च । दर्शनस्य सम्भवप्रयोजकत्वाच्च[२] । ''सामग्रीभेदेन कार्यभेदसाधने सामान्यविशेषसामग्रीस्थले व्यभिचारो नास्ति । बहुसामग्रीसमावेशस्य कार्यभेदाव्यभिचरित्वेन तस्यैव साधन(क)त्वात्'' इति तु न युक्तम् । विशेषसामग्रीस्थले सामान्यधर्माणामनेकत्वेन तदवच्छिन्नसामग्रीणामनेकत्वेन व्यभिचाराभावात् । उभयापेक्षाबुद्धिस्थले बहुसामग्रीभेदाभावाच्च । तस्मादपेक्षाबुद्धिजन्यत्वे न किञ्चिद् बाधकम् ।

यदपि पुनरनेकानुगतत्वे बाधकमुपन्यस्तं 'वर्तमानैष्यतोर्द्वाविति[३] पदेन प्रतीयमानं द्वित्वमेकस्य धर्मिण एष्यतादशायामपि किमुभयानुगतमुत्प-

१. समाजे ऐक्यसम्भवात् - क २. सम्भवप्रयोजनकत्वाच्च - ग

३. वर्तमानैष्यद्धटयोर्द्वीविति - क

त्त्यादिमत् उतैष्यदुत्पत्तिपर्यन्तमेकमात्रवृत्ति सदनन्तरं तत्रापि वर्तमानं सदनुगतं भवति । नाद्यः । अविद्यमाने धर्मिणि धर्मोत्पत्त्यादेरनुपपत्तेरसति धर्मिणि धर्मोत्पत्त्यादेरसम्भवात् । न द्वितीयः । पूर्वमेकत्र सतो धर्मस्य कालान्तरे धर्म्यन्तरोत्पत्तौ तत्सम्बन्धकल्पनस्याप्रामाणिकत्वात् । सम्बन्धकारणाभावाच्च । एकत्र पर्याप्तस्य निष्क्रियस्य स्वतः परतो वा गत्यभावेनैव कल्पनस्य निर्मूलत्वात् । एव घटपटोभयगतं द्वित्वं तयोरेकस्मिन् नष्टे तस्मादपसरतीत्यप्रामाणिकं कल्पनीयम्'' इति । तदपि न । द्वित्वमपेक्षाधीजन्यमिति वदन्तो यदा धर्मिद्वयरूपोपादनसत्वं, अपेक्षाबुद्धिरूपनिमित्तसत्वं च तदैव द्वित्वोत्पत्तिमङ्गीकुर्वन्ति । न पुनरुपादाननिमित्तासत्त्वदशायाम् । वर्तमानैष्यतोस्तथादशायां द्वित्वप्रत्यक्षं न जायत एव । शाब्दप्रतीत्यादिकं तु भविष्यद्द्वित्वविषयं परस्पराश्रयभेदसमानाधिकरणैकत्वद्वयविषयं वा । अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वविषयं वा । वर्तमानद्वयस्थले त्वेकत्वातिरिक्तस्य द्वित्वस्य प्रत्यक्षत्वादनुगतद्वित्वविषयकत्वम् । धर्मिणोरन्यतरस्यानुत्पत्तौ नाशे वा द्वित्वं नोत्पन्नं नष्टमिति प्रतीतेश्च । द्वित्वनाशे ऐक्यं स्यादिति तु नापादनीयम् । धर्मिण एवाभावेन तदापादनासम्भवात् । पटप्रतियोगिकभेदस्वरूपस्य घटस्य नाशेन घटस्वरूपभेदनाशेऽपि धर्मिण एवाभावेन पटाभेदाप्रसक्तेस्तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यादौ निपुणतरमुपपादितत्वात् । वर्तमानौ द्वौ एष्यद्वर्तमानौ द्वौ इति प्रतीत्योर्विषयवैलक्षण्यमुक्तयुक्तिसिद्धम्, पट उत्पन्नो देवदत्त उत्पन्न इति प्रतीत्योरिव सम्भावितं भवदभिमतं च । भवद्भिर्वर्तमानयोः प्रतीयमानं द्वित्वमनेकधर्मिस्वरूपं तद्गतं मसुदितं परस्परसापेक्षमित्यूरीकृतम् । न च वर्तमानैष्यतोः प्रतीयमानमनेकधर्मिस्वरूपम् । नापि समुदितम् । समुदाय्यभावेन समुदायाभावेन समुदितत्वायोगात् । कालानवगाहनेन प्रतीत्यभावेन वर्तमानैष्यद्द्वित्वयोर्वर्तमानत्वस्यैष्यत्वस्य वाऽवगाहने भ्रान्तित्वापातेन वर्तमानत्वैष्यत्त्वयोर्ग्रहणे च समप्राधान्यस्य चायोगात् । तस्माद् विभिन्नमात्रकालयोर्धर्मिणोर्द्वित्वं नोत्पद्यत एव । समनियतकालयो-

रपेक्षाबुद्धिसत्त्वे उत्पद्यत एव । कादाचित्कसमावेशयोस्तु समावेशदशाया मेवोत्पद्यते अन्यतरधर्मिनाशतोऽपि नश्यत्येव । अनेकपर्याप्तधर्मसत्वं प्रति यावद्धर्मिसत्वस्य तन्त्रत्वात् । तथाच नेदं बाधकम् । यदपि 'वर्तमानैष्यतोः प्रतीयमानस्य द्वित्वस्य वर्तमानमात्रोपादानकत्वे एष्यद्धर्मत्वानुपपत्तिः । अन्योपादानकस्यान्यधर्मत्वायोगात् । अन्यथा मनः परिणतानां ज्ञानादीनामात्मधर्मत्वापत्तेः । नह्युपादानं विनोपादेयं पृथग् गच्छतीति भगवत्पादैरुक्तत्वेन गमनाभावेनैष्यदुत्पत्त्यनन्तरं तन्निष्ठतया प्रतीत्यनुपपत्तिश्च । अपेक्षाबुद्धिजन्यस्य तन्नाशनाश्यस्यैष्य-दुत्पत्तिपर्यन्तमवस्थानानुपपत्तिश्च । उभयोपादानकत्वमन्यतरस्यासत्वादेवायुक्तम् । इति । तदप्युक्तरीत्यैव परास्तम् । उभयसत्ताकाल एवोत्पत्त्युपगमेन प्रतीतेरेष्यदादिविषयत्वेन च दोषभावात् एतेन वर्तमानमात्रोपादानकस्य तस्मिन्नष्टे स्वयं नाशेनैष्यद्धर्मत्वा-नुपपत्तिरिति निरस्तम् । समावेशकाल एवोत्पत्त्युपगमेनापेक्षाधीनाशेन, धर्मिनाशे सति तन्नाशेन च, नाशोपगमेन कदाप्यसमावेशे द्वित्वस्यैवानुत्पत्त्या प्रतीतेः परस्पराश्रयभेदसमानाधिकरणैकत्वद्वयविषयकत्वेन, अपेक्षाबुद्धि-विशेषविषयत्वविषयकत्वेन वोपपत्तेरुक्तत्वेन बाधकाभावात् । द्वित्व-प्रतीतेरविशेषेऽपि विषयवैलक्षण्यमन्यथानुपपत्त्या घट उत्पन्नो देवदत्त उत्पन्न इति प्रतीत्योरिव सह्यम् । [१]भवद्भिरपि वर्तमानस्थले वर्तमानद्वित्वद्वयस्य वर्तमानैष्यतोर्वर्तमानैष्यद्द्वित्वयोर्वर्तमानमात्रद्वित्वस्य वा अतीतानागतयो-रतीतयोरनागतयोश्च धर्मिणोस्तादृशद्वित्वयोः सदसती इत्यत्र च एकस्यैव द्वित्वस्य प्रतीतेरवश्यं वक्तव्यत्वाच्च । एकद्वित्वप्रतीतिस्थले एकमात्र-धर्मिकत्वप्रतीत्यापत्तेभवेन्मतमेवायुक्तम् । अस्माभिस्त्वेकमात्रधर्मिकमेकत्वमेव द्वित्वं तु तादृशं नोपेयत इति न किञ्चिदपि बाधकम् ।

यदपि जीवेश्वरौ जडेश्वरावित्यादौ जीवजडयोरुपादानत्वसम्भवेऽपि एकोपादानकस्योभयधर्मत्वायोगेन 'द्वावेतौ नित्यमुक्तौ'इति श्रूयमाणेशलक्ष्मी

१. अस्पष्टमिदं वाक्यम्

द्वित्वस्यान्यतरोपादानकत्वस्याप्यसम्भवेनास्मद्रीतेरेवादरणीयत्वे अन्यत्रापि तथैवेति । तदपिन । ईश्वररमयोरुपादानत्वसम्भवात् । न च निर्विकारत्व-श्रुत्यादिव्याकोपः । 'पराधीनविशेषाप्तिरनिवर्त्योऽन्यथाभावः । क्षीरादिवद् विकारः स्यान्नैव स स्याद् हरेः क्वचित्' इत्यनुभाष्ये पराधीनविशेषस्य द्रव्यान्तरापत्तिरूपस्य च विकारस्य च निषेधेन विशेषनिषेधे शेषाभ्यनु-ज्ञानमिति न्यायेन गुणाकारपरिणामस्याङ्गीकारात् । विः विरुद्धः कारः प्रकारो विकारः, पूर्वभावापगमेन भावान्तरापत्तिरिति यावत् । तादृशस्तु द्रव्यान्तर-त्वापत्तिरेव । न हि क्षीरस्य तद्भावापगमेन दधिभाववत् पूर्वभावापगमेन गुणभावः । घटो रूपीत्येव प्रतीतेः । तथा चास्य विकारशब्दार्थत्वाभावेन तदङ्गीकारे बाधकाभावात् । कूटस्थत्वेनाङ्गीकृतेऽव्याकृताकाशेऽपि सुधायाम् 'न च निरवयवं क्वापि परिणतं दृष्टम् । आकाशं संयोगादिमदुपलब्धमिति चेन्न । द्रव्याकारपरिणामस्य प्रकृतत्वात्' इत्यनेन गुणाकारपरिणामस्याङ्गीकृतत्वाच्च । न्यायमृते च कर्तृत्वाध्यासभङ्गे 'आकाशस्य संयोगाश्रयत्व इवात्मनो ज्ञानरूपगुणाश्रयत्वेऽपि द्रव्यान्तरत्वापत्तिरूपविकारानापातात्' इत्युक्तत्वाच्च । 'न च लाघवात् कार्यमात्रं विकारः । तथात्वे मृद् घटाद्यात्मना विकरोतीतिवत् दण्डसंयोगादिमति पुरुषे पुरुषः संयोगाद्यत्मना विकारोतीति प्रतीतिप्रसङ्गादिति भावः' इति **विजयीन्द्रश्रीपादैरामोदे** विवृतत्वाच्च ।

केचिदीश्वरादौ प्रकृत्युपादानकं द्वित्वमातिष्ठन्ते । तत् प्रकृतिविधुरत्वेनान्योपादानकस्यान्यधर्मत्वायोगेन धर्मिणाऽत्यन्तभेदापातेन चातिसाहसम् । नचैवमीश्वरगतद्वित्वस्य तेन भिन्नाभिन्नत्वावश्यंभावेन 'भेदाभेदेऽप्यभेदेन दोषाणामपि सम्भवः' इत्युक्तप्रकारेण दोषापत्तिः । अभेदस्य स्वाभाविकत्वेनाभेदमात्रस्यैव दुःखाद्यनुसन्धानप्रयोजकत्वेन च जीवाभेदे दोषित्वप्राप्तावपि प्रकृते तदभावात् । नापि 'एकमेवाद्वितीयम्, नेह नानास्ति किञ्चन, एवं धर्मान् पृथक्पश्यन्' इत्यादि श्रुतिविरोधः । 'विशेष्यतैव धर्मित्वम्'

इत्यत्र विशेषणतैव धर्मत्वमिति सुधोक्त्या 'सर्वधर्मोपपत्तेश्च' इत्यत्र 'सर्वेषां धर्माणां गुणानां दोषाभावानाम्' इति च सुधोक्त्या अभावस्यापि धर्मत्वेन भिन्नत्वेन च धर्मभेदप्रमाणानां सङ्कोचेऽवश्यं वक्तव्ये[१] उक्तसाधकनिकायेन भिन्नाभिन्नत्वे सिद्धे व्यासज्यवृत्तिसङ्ख्यातिरिक्तविषयत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात् ।

"न केनचिदभेदोऽस्ति भेदाभेदोऽपि वा क्वचित् ।
समुदायमृते विष्णोः स्वगुणादीन् विनापि वा ॥"

इति भगवत्पादोदाहृतश्रुतिवाक्येन 'समुदायस्तु भिन्नगः' इत्यनुव्याख्यानेन च धर्मभेदप्रमाणानामेव सङ्कोचस्य निर्णीतत्वाच्च । 'समुदायो द्वित्वम्' इति सुधायोमेवोक्तम् ।

एवं सत्यपि श्रुतिवाक्यं भगवत्पादीयवाक्यं चान्यर्थं सुधा तु तत्वस्यातिगोप्यत्वात् प्रातीतिकार्थमवलम्ब्य प्रवृत्तेति वदन्तः । सुधाकारानुसारिभिरित्थं प्रष्टव्याः । इदानीन्तनाधिकार्यर्थं निर्मितग्रन्थे कथमयोग्यं प्रमेयं भाष्यकारा अभिहितवन्तः, टीकाकारा वा तादृशमनभिधाय प्रतीतिकमसन्तमर्थमवलम्ब्य[२] शिष्यान् वञ्चितवन्तः ? । भ्रान्त्योचुरिति प्रलापितं चेत् कथं विलक्षणप्रज्ञैर्भवद्भिर्ज्ञातं वचने मौनं चाश्रितमिति ।

---

१. सुधायामदृश्यत्वाधिकरणे अगोत्रमित्यादिश्रुत्यर्थविचारावसरे गोत्राद्यभावो भगवतो भिन्न एव, तथापि न एव धर्मानिति श्रुतिविरोधः, अभाववत्वस्यैव धर्मत्वात् तस्य च भावरूपत्वादित्युक्तम् । असदधिकरणे च विशेष्यतैव धर्मित्वमित्यनुव्याख्यान व्याकरणावसरे विशेषणतैव धर्मत्वमित्यपि द्रष्टव्यम् । प्रतीयते च विशेष्यविशेषणभावो भावाभावयोः । अन्यथा घटः पटोनभवतीति अभावः प्रमेय इति च व्यवहारस्यानुपपत्तेः । तत्कथं भावाभावयोर्न धर्मधर्मिभावः 'इत्युक्तम् । 'अभावस्य च धर्माः स्युर्भावास्तेषां च तेऽखिलाऽ' इत्यनुव्याख्यानेऽपि अभावस्य धर्मत्वमुक्तम् । अभाववत्वस्य धर्मत्वे अभेदश्रुतिसङ्कोचो नास्ति, अभावस्य धर्मत्वे तु सङ्कोच आवश्यक इति सुधाकाराणामाशयावबोधोऽवश्यं सम्पादनीयः । २. असंगतमर्थम् - क.

द्वित्वस्य भगवद्धर्मस्य पूर्णत्वेन प्रमितस्यापूर्णजीवादिधर्मत्वमयुक्तमिति तु न । भगवद्धर्मेष्यभावरूपे भिन्ने धर्मे इव भिन्नाभिन्नेऽपि पूर्णत्वाभावस्येष्टत्वात् ।

यच्च बहुना ग्रन्थेन प्रत्यक्षस्थल इव शाब्दस्थले जन्यत्वं व्यङ्ग्यत्वं वा कुतो नास्तीति विचार्य शाब्दादिस्थले विनाप्यपेक्षाबुद्धिं पदार्थस्मरणादिसामग्रीवशात् शाब्दबोधानुभवेन न तत्र जन्यत्वं व्यङ्ग्यत्वं वा । किन्तु प्रत्यक्षस्थल एव । तत्रापि व्यङ्ग्यत्वमेवेति । तन्न । अपेक्षाधीजन्यत्ववादिना[१] शाब्दादिस्थलसिद्धद्वित्वस्य केनाप्यनङ्गीकारेण शाब्दादेरपेक्षबुद्धिं विनैव स्वपरसाधारणापेक्षाबुद्धि जन्यातीतानागतवर्तमानद्वित्वसामान्यविषयकत्वस्योपपादितत्वेन जन्यत्वे बाधकाभावेन पदार्थस्मरणस्य शाब्दहेतुत्वस्य सिद्धान्तविरुद्धत्वेन चायुक्तभाषणत्वात् ।

तस्मादपेक्षाबुद्धिजन्यत्वम् अनेकानुगतत्वम् इति द्वितीयः पक्षो निर्बाधतरः ।

एवं व्यङ्ग्यत्वपक्षोऽपि सुधोक्तिबलादङ्गीकर्तव्यो न तु त्वदुक्तयुक्ति विभीषिकया त्याज्यः । व्यंग्यमपि द्वित्वं नित्यद्वयगतं नित्यं, नित्यानित्यगतमनित्यमात्रगतं वा यावद्धर्मिद्वयसत्वभावि । सर्वमपि भिन्नाभिन्नमुक्तविशेषप्रमाणबलात् ।

यद्वा परस्परप्रतियोगिकस्वाश्रयभेदसमानाधिकरणमेव द्वित्वं भिन्नाभिन्नं विशेषप्रयुक्तं तु द्वित्वमत्यन्ताभिन्नम् । यद् यदभिन्नाभिन्नमिति न्यायस्येष्टत्वात् । यत्र त्वाश्रययोरभेदप्रसक्तिस्तत्रैव भेदाभेदबोधकं समुदायमृते

---

१. शब्दादिस्थलेत्यारभ्य विनैवेत्यन्तस्यार्थो न स्पष्टः ।
शब्दादेः स्वपरसाधारणेत्याद्यन्वयः सुगमः ।

इत्यादिकमपि[१] । एतत्पक्षे द्वित्वं स्वपर्याप्त्यधिकरणधर्मिभेदभिन्नमेव नापेक्षाबुद्धिभेदप्रयुक्तानन्तभेदवदिति लाघवमवधेयम् । **तस्मादयं पक्षो निर्बाधतम इति सङ्क्षेपः ।**

सुधावधीरणेतोऽपि दुदूषयिषते परम् ।
निवारयति तत्रत्या तत्ववाद्यनुबन्धिता ॥

वेङ्कटेशनृसिंहार्यशिष्येण तनयेन च ।
द्वित्वं व्यचारि सदयं विदांकुर्वन्तु सूरयः ॥

इति श्री ऐजीवेङ्कटरामाचार्यकृतो द्वित्ववादार्थः समाप्तः ॥

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

***

१. यत्र त्वाश्रययोरभेदप्रसक्तिस्तत्रैव भेदाभेदकथनम् । समुदायमृते इत्यादिकमपि तादृशद्वित्वाभिप्रायकम् - क

ಶ್ರೀಗುರುಭ್ಯೋನಮಃ
ಶ್ರೀಮದಾನಂದತೀರ್ಥಭಗವತ್ಪಾದಾಚಾರ್ಯೇಭ್ಯೋನಮಃ
ಶ್ರೀ ವೇಂಕಟೇಶಾಯನಮಃ

ಶ್ರೀಮದೈಜೀ ವೆಂಕಟರಾಮಾಚಾರ್ಯ (ಶ್ರೀ ವ್ಯಾಸತತ್ವಜ್ಞ) ಕೃತ

ಮಾನಸಸ್ಮೃತಿ

(ಮಾನಸ ಧ್ಯಾನ ಪದ್ಧತಿ)

ಶ್ರೀ ಮಧ್ವಹೃದಯಾನಂದಂ ವೇಂಕಟೇಶಂ ಭಜೇಽನಿಶಮ್ ।
ಜಯಾರ್ಯಾದಿ ಗುರೂನ್ವಂದೇ ಸದಾಸುಜ್ಞಾನಸಿದ್ಧಯೆ ॥ ೧ ॥

ನತ್ವಾ ಶ್ರೀವ್ಯಾಸತತ್ವಜ್ಞಮುನಿ ಮಿಷ್ಟಾರ್ಥದಾಯಕಮ್ ।
ಶ್ರೀಮಾನಸಸ್ಮೃತೇರ್ವ್ಯಾಖ್ಯಾಂ ಕರಿಷ್ಯಾಮ್ಯದ್ಯಭಾಷಯಾ ॥ ೨ ॥

ಸಂಸಾರತಾಪ ಸಂತಪ್ತರಾದ ಸುಜೀವರಿಗೆ ತತ್ತಾಪಪರಿಹಾರಕನಾದ ಶ್ರೀನಾರಾಯಣನ ಅಪರೋಕ್ಷ ಜ್ಞಾನದಾಯಕವಾದ ಈ ಶ್ರೀಮಾನಸ ಸ್ಮೃತಿ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥರಾಜವನ್ನು ರಚಿಸಲು ಉದ್ದೇಶಿಸಿದ ಶ್ರೀಮದೈಜೀ ವೆಂಕಟ-ರಾಮಾರ್ಯರೆಂಬ ವಿದ್ವದ್ವರೇಣ್ಯರು, ಆದಿಯಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಇಷ್ಟ ಮತ್ತು ಕುಲದೇವನಾದ ಶ್ರೀನಿವಾಸನ ವಂದನೆಯನ್ನು ಮಾಡಿ ಉದ್ದೇಶವನ್ನು ಹೇಳುವರು.

॥ ಓಂ ॥

ಶ್ರೀನಿವಾಸಪದಾಂಭೋಜಯುಗಂ ನತ್ವಾ ಗುರೋರಪಿ ।
ಶ್ರೀಶಮಾನಸಿಕಧ್ಯಾನವಿಧಿಂ ವಕ್ಷ್ಯೇಯಥಾಮತಿ ॥ ೧ ॥

ಶ್ರೀನಿವಾಸನ ಪಾದಾಂಬುಜದ್ವಯವನ್ನು ಮತ್ತು ಗುರುಗಳ ಚರಣಕಮಲದ್ವಂದ್ವವನ್ನು ನಮಸ್ಕರಿಸಿ, ಶ್ರೀಲಕ್ಷ್ಮೀಪತಿಯಾದ ನಾರಾಯಣನನ್ನು ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿಯೇ ಧ್ಯಾನಮಾಡುವ ವಿಧಾನವನ್ನು, ನನ್ನ ಬುದ್ಧಿಯನ್ನನುಸರಿಸಿ ಅಥವಾ ಅಭ್ಯಾಸಮಾಡುವವರ ಯೋಗ್ಯತೆಯನ್ನನುಸರಿಸಿ ಹೇಳುವೆನು.

ಅವಃ- ತನ್ನ ನಿತ್ಯ ಸ್ನಾನಾಹ್ನಿಕಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದನಂತರ ಏಕಾಂತದಲ್ಲಿ ಕುಳಿತು ಪ್ರಥಮದಲ್ಲಿ ಮಾನಸಿಕ ಸ್ನಾನಮಾಡುವ ವಿಧಿಯನ್ನು ಹೇಳುವರು:-

ಶ್ರೀಶಪಾದಾಂಬುಜಾಸಕ್ತೋ ಮಾನಸಂ ಸ್ನಾನಮಾಚರೇತ್ ।
ಸ್ವದೇಹಾಂತರ್ಗತಾ ನಾಡ್ಯಃ ಪಿಂಗಳೇಲಾಸುಷುಮ್ನಕಾಃ ॥ ೨ ॥

ಶ್ರೀಶನ ಪಾದಕಮಲಗಳ ಭಜನಾಪೇಕ್ಷೆಯುಳ್ಳವನು ಮೊದಲು ಮಾನಸಸ್ನಾನವನ್ನು ಮಾಡುವುದು. ತನ್ನ ದೇಹದೊಳಗೆ ಪಿಂಗಳಾ, ಇಳಾ ಮತ್ತು ಸುಷುಮ್ನಾ ಎಂಬ ಮೂರು ನಾಡಿಗಳಿರುವವವು.

ಪಿಂಗಳಾ ಯಮುನಾಪ್ರೋಕ್ತಾ ಇಳಾ ಗಂಗಾ ಪ್ರಕೀರ್ತಿತಾ ।
ತಯೋ ರಂತಸ್ಥಿತಾ ನಾಡೀ ಸುಷುಮ್ನಾಖ್ಯಾ ಸರಸ್ವತೀ ॥ ೩ ॥

ಪಿಂಗಳಾನಾಡಿಯು ಯಮುನಾನದಿಯು, ಇಳಾನಾಡಿಯು ಗಂಗಾನದಿಯು; ಇವೆರಡರ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ಸುಷುಮ್ನಾನಾಡಿಯೇ ಸರಸ್ವತೀ ನದಿಯು.

ಸುಷುಮ್ನಾಸ್ಥಿತಸದ್‌ಜ್ಞೇಯಹೃತ್ಪದ್ಮಹ್ರದವಾಸಿನಃ ।
ಶ್ರೀಹರೇರ್ಧ್ಯಾನಸಲಿಲಂ ಮಾನಸಂ ತೀರ್ಥಮುತ್ತಮಮ್ ॥ ೪ ॥

ಸುಷುಮ್ನಾ ನಾಡಿಯಲ್ಲಿರುವ, ಸತ್ಪುರುಷದಿಂದ ತಿಳಿಯಲ್ಪಡಲರ್ಹನಾದ ಹೃದಯಕಮಲ ಸರಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿರುವ ಶ್ರೀಹರಿಯು ಧ್ಯಾನೋದಕವು ಉತ್ತಮ ಮಾನಸತೀರ್ಥವು.

ತತ್ತೀರ್ಥಸ್ನಾನನಿಷ್ಪಂಕಃ ಶುದ್ಧಶ್ಚೈಕಾಂತದೇಶಗಃ ।
ಸಮಾಚಲಾಸನಾಸೀನಸ್ತದ್ಗತೈಕಾಗ್ರಮಾನಸಃ ॥ ೫ ॥

ಆ ತೀರ್ಥೋದಕದಿಂದ ಸ್ನಾನಮಾಡಿ ಕಶ್ಮಲರಹಿತನಾಗಿ ಶುದ್ಧನಾಗಿ, ಏಕಾಂತ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ, ಸಮವಾದ, ಚಲಿಸದ - (ಸ್ವಸ್ತಿಕ, ಪದ್ಮ) ಆಸನದಲ್ಲಿ ಕುಳಿತು, ಆತನಲ್ಲಿ ಅರ್ಪಿಸಿದ ಐಕಾಗ್ರಮನಸ್ಸುಳ್ಳವನಾಗುವುದು.

ಚಿಂತಯೇದಾತ್ಮನೋ ದೇಹಮೀಶಾಧಿಷ್ಠಾನಮದ್ಭುತಮ್ ।
ತ್ವಕ್ಚರ್ಮಮಾಂಸರುಧಿರಮೇದೋಮಜ್ಜಾಸ್ಥಿನಾಮಕಾಃ ॥ ೬ ॥

ತನ್ನ ಶರೀರವನ್ನು, ಶ್ರೀಶನು ಇರಲು ಯೋಗ್ಯವಾದ ಉತ್ತಮ ಸ್ಥಾನವೆಂದು ತಿಳಿಯುವುದು; ಈ ದೇಹದಲ್ಲಿ, ತ್ವಕ್, ಚರ್ಮ, ಮಾಂಸ, ರಕ್ತ ಮೇದಸ್ಸು, ಮಜ್ಜೆಯು ಮತ್ತು ಎಲುಬು ಎಂಬ ಏಳು ಧಾತುಗಳಿರುವುವು.

ಪಂಚಭೂತಾತ್ಮಕಾಃ ಸಪ್ತಧಾತವಶ್ಚೈತದಾತ್ಮಕಮ್ ।
ಮನೋ ಮುಖ್ಯೇಂದ್ರಿಯಾಯತ್ತಂ ತತ್ವಾತ್ಮಕಮಿತಿ ಸ್ಫುಟಂ ॥ ೭ ॥

ಈ ಏಳು ಧಾತುಗಳು, ಭೂಮಿ, ನೀರು, ಅಗ್ನಿ, ವಾಯು ಮತ್ತು ಆಕಾಶವೆಂಬ ಐದು ಭೂತಗಳಿಂದ ಆದವು; ಇವುಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದುದು ದೇಹವು; ಮನವೇ ಮೊದಲಾದ ಇಂದ್ರಿಯಗಳಿಗೆ ಆಶ್ರಯವಾಗಿಯೂ ಮತ್ತು ಆಧೀನವಾಗಿಯೂ ಇರುವುದರಿಂದ, ಈ ದೇಹವು ತತ್ವಮಯವೆಂದು ಸ್ಪಷ್ಟವು.

ಸಪ್ತಧಾತುಷು ಧಾತ್ವಂತಃ ಕ್ರಮಾತ್ಕೋಶಾಃ ಪ್ರತಿಷ್ಠಿತಾಃ ।
ಅನ್ನಪ್ರಾಣ ಮನೋವಿಜ್ಞಾನಾನಂದಮಯನಾಮಕಾಃ ॥ ೮ ॥

ಈ ಏಳು ಧಾತುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೊಂದರೊಳಗೂ, ಕ್ರಮವಾಗಿ ಅನ್ನಮಯ, ಪ್ರಾಣಮಯ, ಮನೋಮಯ, ವಿಜ್ಞಾನಮಯ ಮತ್ತು ಆನಂದಮಯವೆಂಬ ಐದು ಕೋಶಗಳಿರುವುವು.

ತನ್ನಾಮಕಾನಿರುದ್ಧಾದಿರೂಪಾಣ್ಯೇಷು ವಿಚಿಂತಯೇತ್ ।

ಈ ಕೋಶಗಳಲ್ಲಿ - ಆದರದರ ನಾಮದಿಂದಲೇ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ, ಶ್ರೀ ಅನಿರುದ್ಧ, ಪ್ರದ್ಯುಮ್ನ, ಸಂಕರ್ಷಣ, ವಾಸುದೇವ ಮತ್ತು ನಾರಾಯಣ ಎಂಬ ಐದು ರೂಪಗಳನ್ನು ಚೆನ್ನಾಗಿ ಧ್ಯಾನಿಸಬೇಕು.

ಭೂಮಿಸ್ಥಮನ್ನನಾಮಾನಂ ಪ್ರಾಣಮಗ್ನ್ಯಾದಿಸಂಸ್ಥಿತಮ್ ॥ ೯ ॥

ಮಾನಸಂ ಮನ ಆದಿಸ್ಥಂ ವಿಜ್ಞಾನಂ ಮಹತಿಸ್ಥಿತಮ್ ।
ಆನಂದಮವ್ಯಕ್ತಗತಂ ಕ್ರಮಶೋಯಾಂತಿದೇವತಾಃ ॥ ೧೦ ॥

ದೇಹದ ಭೂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅನ್ನಮಯ ಕೋಶವೂ, ಅಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಣಾಂತರ್ಗತನಾದ ಶ್ರೀ ಅನಿರುದ್ಧ ದೇವನೂ, ಅಗ್ನಿಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಣಮಯಕೋಶವೂ, ಅಲ್ಲಿ ಅಪಾನಾಂತರ್ಗತ ಪ್ರದ್ಯುಮ್ನನೂ, ಮನವೇ ಮೊದಲಾದ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ, ಮನೊಮಯ ಕೋಶವೂ, ಅಲ್ಲಿ ವ್ಯಾನಾಂತರ್ಗತ ಸಂಕರ್ಷಣನೂ, ಮತ್ತತ್ವದಲ್ಲಿ ವಿಜ್ಞಾನಮಯ ಕೋಶವೂ, ಅಲ್ಲಿ ಉದಾನಾಂತರ್ಗತ ವಾಸುದೇವನೂ ಮತ್ತು ಅವ್ಯಕ್ತತತ್ವದಲ್ಲಿ ಆನಂದಮಯ ಕೋಶವೂ ಅಲ್ಲಿ ಸಮಾನಾಂತರ್ಗತ ಶ್ರೀ ನಾರಾಯಣನೂ ಇರುವರೆಂದು ತಿಳಿಯುವುದು.

ಏವಂ ಕೋಶಸ್ಥಿತಾಶ್ಚಕ್ಷುಶ್ಶ್ರೋತ್ರವಾಙ್ಮಯನಾಮಕಾಃ ।

ಹೀಗೆ ಕೋಶಗಳಲ್ಲಿ ಚಕ್ಷು, ಶ್ರೋತ್ರ - ವಾಙ್ಮಯ ಎಂಬ ದೇವತೆಗಳಿರುವರು.

ತೇಷ್ವಪ್ಯಾನ್ಯುದಿತ್ಯಾನ್ಯೇತನ್ನಾಮಕಾನಿ ರಮಾಪತೇಃ ।
ಚಿಂತನೀಯಾನಿ ರೂಪಾಣಿ ತೈತ್ತರೀಯೋದಿತಾನಿಚ ॥ ೧೧ ॥

ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪ್ತವಾದ, ತೈತ್ತರೀಯೋಪನಿಷತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವ ಆಯಾಯ ನಾಮಗಳನ್ನು ಶ್ರೀಲಕ್ಷ್ಮೀಪತಿ ನಾರಾಯಣನ ರೂಪವಿಶೇಷಗಳನ್ನು ಧ್ಯಾನಿಸುವುದು.

ಧಾತೂಪರಿಷ್ಠಾದಾಪಾದಮೌಳಿ ಪರ್ಯಂತಮಾತತಮ್ ।
ವಾಸುದೇವಾಭಿಧಂರೂಪಂ ಚಿಂತಯೇತ್ಕವಚಾಕೃತಿಮ್ ॥ ೧೨ ॥

ಚರ್ಮದ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ - ಕಾಲಿನಿಂದ ತಲೆಯವರಿವಿಗೂ ವಿಸ್ತಾರ ವಾಗಿರುವ - ವಾಸುದೇವರೂಪವು - ಕವಚದಂತೆ ಇದೆಯೆಂದು - ತಿಳಿಯುವುದು.

ಏವಮಾಮೌಳಿಪಾದಾಂತಂ ಧ್ಯೇಯಂ ನಾರಾಯಣಾಭಿಧಮ್ ।
ದಶೈತತ್ಕವಚರೂಪಾಣಿ ಜ್ಞಾತ್ವಾದೋಷೈರ್ನಲಿಪ್ಯತೇ ॥ ೧೩ ॥

ಹೀಗೆ ತಲೆಯಿಂದ ಕಾಲಿನವರೆವಿಗೂ ನಾರಾಯಣನನ್ನು ಧ್ಯಾನಿಸುವುದು, ಹೀಗೆ ಕವಚರೂಪನಾದ ಶ್ರೀನಾರಾಯಣನ ಹತ್ತುರೂಪಗಳನ್ನು ತಿಳಿದವರಿಗೆ ದೋಷಗಳ ಲೇಪವಾಗುವುದಿಲ್ಲ.

ದೇಹೆ ತ್ರಿಕೋಟಿಕೋಟ್ಯರ್ಧರೋಮಕೂಪಾ ಭವಂತಿಹಿ ।
ಹಿಂಕಾರ ನಾಮಕಸ್ತೇಷು ವ್ಯಾಪ್ತಃ ಪ್ರದ್ಯುಮ್ನಕೋಹರಿಃ ॥ ೧೪ ॥

ಈ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಮೂರೂವರೆಕೋಟಿ ರೋಮಕೂಪಗಳಿರುವುವು; ಅವು ಗಳಲ್ಲಿ ಹಿಂಕಾರವೆಂಬ ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾದ - ಪ್ರದ್ಯುಮ್ನನೆಂಬ ಶ್ರೀಹರಿಯು ತುಂಬಿರುವನು.

ಸಾರ್ಧತ್ರಿಕೋಟತೀರ್ಥಾನಿ ರೋಮಕೂಪಸ್ಥಿತಾನಿಚ ।
ತನ್ನಿಯಾಮಕರೂಪಾಣಿ ಚಿಂತನೀಯಾನಿ ಚಕ್ರಿಣಃ ॥ ೧೫ ॥

ಈ ರೋಮಕೂಪಗಳಲ್ಲಿ - ಮೂರೂವರೆಕೋಟಿ ತೀರ್ಥಗಳು - ತದಭಿಮಾನಿ ದೇವತೆಗಳು ಇರುವರು; ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ನಿಯಾಮಕವಾದ ಅಷ್ಟೇ ಚಕ್ರಧಾರಿಯಾದ ಶ್ರೀಹರಿಯ ರೂಪಗಳನ್ನು ತಿಳಿಯುವುದು.

ತ್ವಚಿಸ್ಥಿತೋಽನಿರುದ್ಧಶ್ಚವೇದ್ಯಃ ಪ್ರಸ್ತಾವನಾಮಕಃ ।
ರಾಮರೂಪೋಪಿ ತತ್ರೈವ ಲಾವಣ್ಯಾದಿ ಪ್ರದೋ ಹರಿಃ ॥ ೧೬ ॥

ತ್ವಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ (ಮೇಲಿನ ಚರ್ಮದ ಒಳಗಡೆಯ ಭಾಗ) ಪ್ರಸ್ತಾವನೆಂಬ ಶ್ರೀ ಅನಿರುದ್ಧನನ್ನು - ತಿಳಿಯುವುದು; ಅಲ್ಲಿಯೇ ಸೌಂದರ್ಯಾದಿಗಳನ್ನು ಚೆನ್ನಾಗಿ ಕೊಡುವ ರಾಮರೂಪಿಯಾದ ಶ್ರೀಹರಿಯು - ಇರುವನು.

ಚರ್ಮಣ್ಯುದ್ಗೀಥ ನಾಮಾಸೌವೇದ್ಯಃ ಪ್ರದ್ಯುಮ್ನನಾಮಕಃ ।
ಲಕ್ಷ್ಮೀಪತಿಶ್ಚ ತತ್ರೈವ ಮಹಾವ್ರಣನಿವಾರಕಃ ॥ ೧೭ ॥

ಚರ್ಮದಲ್ಲಿ - ಉದ್ಗೀಥನೆಂಬ ಪ್ರದ್ಯುಮ್ನನನ್ನು ತಿಳಿಯುವುದು; ಅಲ್ಲಿಯೇ ಶ್ರೀಲಕ್ಷ್ಮೀಪತಿಯು - ಮಹಾವ್ರಣಗಳನ್ನು ಪರಿಹರಿಸುವವನಾಗಿ ಇರುವನು.

ಮಾಂಸಸ್ಥಃ ಪ್ರತಿಹಾರಾಖ್ಯಃ ಚಿಂತ್ಯಃ ಸಂಕರ್ಷಣೋಽಚ್ಯುತಃ ।
ವರರೂಪೀಚ ತತ್ರಾಪಿ ವಿಷ್ಣುಃ ಪುಷ್ಟಿವಿವರ್ಧನಃ ॥ ೧೮ ॥

ಮಾಂಸದಲ್ಲಿ - ಪ್ರತಿಹಾರನೆಂಬ - ಚ್ಯುತಿರಹಿತನಾದ ಶ್ರೀ ಸಂಕರ್ಷಣನನ್ನು - ಧ್ಯಾನಮಾಡುವುದು; ಅಲ್ಲಿಯೂ, ಪುಷ್ಟಿಯನ್ನು - ವೃದ್ಧಿಗೊಳಿಸುತ್ತಾ ವರರೂಪದಿಂದಿರುವನು.

ರುಧಿರಸ್ಥೋ ವಾಸುದೇವಶ್ಚಿಂತ್ಯಶ್ಚೋಪದ್ರವಾಭಿಧಃ ।
ಶಾಂತಸಂವಿದ್ಧರಿಶ್ಚಾಪಿ ಶಾರೀರಬಲ ಸಾರದಃ ॥ ೧೯ ॥

ರಕ್ತದಲ್ಲಿರುವ - ಉಪದ್ರವನೆಂಬ ವಾಸುದೇವನನ್ನು - ಧ್ಯಾನಿಸಬೇಕು; ಅಲ್ಲಿ ಶರೀರದ ಬಲ ಸಾರಪ್ರದನಾದ ಶಾಂತಸಂವಿತ್ - ಎಂಬ ಹರಿಯು ಇರುವನು.

ಮೇದಸ್ಥೋ ನಿಧನೋ ನಾಮ ಧ್ಯೇಯೋ ನಾರಾಯಣೋ ವಿಭುಃ ।
ತತ್ರೈವ ಷಡ್ಗುಣೋ ವಿಷ್ಣುಃ ಐಶ್ವರ್ಯಾದಿಗುಣಪ್ರದಃ ॥ ೨೦ ॥

ಮೇದಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ - ನಿಧನ ನಾಮಕನಾದ, ಸಮರ್ಥನಾದ ನಾರಾಯಣನನ್ನು - ಧ್ಯಾನಮಾಡುವುದು; ಅಲ್ಲಿಯೂ, ಐಶ್ವರ್ಯ, ವೀರ್ಯ, ಯಶಸ್ಸು, ಸಂಪತ್ತು - ಮೊದಲಾದ ಆರು ಗುಣಗಳಿಂದ ಪೂರ್ಣನಾದ - ಐಶ್ವರ್ಯಾದಿ ಗುಣದಾಯಕನಾದ ಶ್ರೀವಿಷ್ಣುವನ್ನು - ತಿಳಿಯುವುದು.

ಮಜ್ಜಾಸ್ಥಿತೋವಷಟ್ಕಾರಃ ಸಾರಾತ್ಮಾಚ ವ್ಯವಸ್ಥಿತಃ ।
ಮದಸ್ಯ ಜನನಾದೇವ ಮಜ್ಜಾನಾಮಾನಿ ವೈ ಹರೇಃ ॥ ೨೧ ॥

ಮಜ್ಜೆಯಲ್ಲಿ - ವಷಟ್ಕಾರವೆಂಬ ಸಾರಾತ್ಮನಾಮಕನಾದ ಹರಿಯು ಇರುವನು; ಮದಜನಕನಾದುದರಿಂದಲೇ ಅವನನ್ನು ಮಜ್ಜಾ ಎಂದು ಹೇಳುವರು.

ಚಿಂತನೀಯಾನಿ ರೂಪಾಣಿ ಸಷಷ್ಟಿತ್ರಿಶತಾನಿಚ ।
ತಾನಿ ಸಂಧ್ಯಾ ದೈವತಾನಿ ದಿನಸಂಖ್ಯಾಮಿತಾನಿ ಚ ॥ ೨೨ ॥

ಮತ್ತು ವರ್ಷಕ್ಕೆ ಆಗುವ - ಹಗಲುಗಳ ಸಂಖ್ಯೆಯಿಂದ ಕೂಡಿದ ಸಂಧ್ಯೆಗೆ - ದೇವತೆಗಳಾದ - ಮುನ್ನೂರರವತ್ತು ಶ್ರೀಹರಿಯ ರೂಪಗಳನ್ನು ಚಿಂತಿಸುವುದು.

ಮಜ್ಜೈವರೇತೋ ಭವತಿ ತಸ್ಮಿನ್ ಪ್ರಾಣಃ ಪ್ರತಿಷ್ಠಿತಃ ।
ಪ್ರಾಣೇ ನಾರಾಯಣಸ್ತಸ್ಮಾದ್ರೇತೋ ಗರ್ಭತ್ವಮೇಶ್ಯತಿ ॥ ೨೩ ॥

ಮಜ್ಜವೇ ರೇತಸ್ಸಾಗುವುದು; ಅದರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಣನಿರುವನು. ಆತನಲ್ಲಿ - ಶ್ರೀನಾರಾಯಣನಿರುವನು; ಆದುದರಿಂದ - ಆ ರೇತಸ್ಸು ಗರ್ಭ ಭಾವವನ್ನು ಹೊಂದುವುದು.

ಸಷಷ್ಟಿತ್ರಿಶತಾಸ್ಥಿಸ್ಥಂ ಹಂಸಂ ಚೈವಾದಿನಾಮಕಂ ।
ಆಸ್ಥಾನಾದಸ್ಥಿನಾಮಾನಿ ಅಸ್ಥಿಷ್ವಾಚರಿತಾನಿ ಚ ॥ ೨೪ ॥

ಮುನ್ನೂರರವತ್ತು ಎಲುಬುಗಳಲ್ಲಿ - ಶ್ರೀಹರಿಯ ಹಂಸಾದಿ ರೂಪಗಳಿರುವುವು; ಅಲ್ಲಿ ಚೆನ್ನಾಗಿ ಇದ್ದು ಆಶ್ರಯನಾಗಿರೋಣದರಿಂದ -'ಅಸ್ಥಿ' ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದಲೇ ಅಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪ್ತನಾಗಿರುವನು.

ಸಷಷ್ಟಿ ತ್ರಿಶತಾನ್ಯೇವ ವಿಷ್ಣೋರ್ರೂಪಾಣಿ ಚಿಂತಯೇತ್ ।
ಏತಾನ್ಯೇವ ಸ್ವರೂಪಾಣಿ ರಾತ್ರೀಣಾಂ ದೇವತಾನಿ ಚ ॥ ೨೫ ॥

ಪಾದಹಸ್ತಾಂಗುಲಿಸ್ಥಾನಿ ಯಾನಿ ಪರ್ವಾಣಿ ವಿಗ್ರಹೇ ।
ತತ್ಪರ್ವಸು ಪರಿಜ್ಞಾನಾತ್ಪರ್ವನಾಮಾನಿ ವೈ ಹರೇಃ ॥ ೨೬ ॥

ಕೈಕಾಲುಗಳ ಬೆರಳುಗಳಲ್ಲಿ ಪರ್ವಗಳಿವೆ (ಗಿಣ್ಣು) ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಪರ್ವವೆಂಬ ಹರಿಯ ರೂಪಗಳನ್ನು ತಿಳಿಯುವುದು.

ಸಮ್ಯಕ್ ಸಷಷ್ಟಿತ್ರಿಶತಸ್ವರೂಪಾಣಿ ನಿಬೋಧಯೇತ್ ।
ಏತಾನಿ ಪರ್ವರೂಪಾಣಿ ದಿನಾಹ್ನಾಂ ದೇವತಾನಿ ಚ ॥ ೨೭ ॥

ಅಲ್ಲಿ ಚೆನ್ನಾಗಿ ಒಂದೊಂದು ಪರ್ವದಲ್ಲಿ ಮುನ್ನೂರರವತ್ತು ರೂಪಗಳನ್ನು ತಿಳಿಯುವುದು, ಈ ಪರ್ವರೂಪಗಳು ದಿನದ ಹಗಲಿನ ದೇವತೆಗಳು.

ಅಶೀತ್ಯುತ್ತರಸಾಹಸ್ರರೂಪಾಣ್ಯೇತಾನಿ ಸರ್ವಶಃ ।
ಯೋ ವಿಜಾನಾತಿ ಸತ್ಯೈವ ನಿತ್ಯ ಮಾಯು ರ್ವಿವರ್ಧತೇ॥ ೨೮ ॥

ಒಂದೊಂದು ಬೆರಳಿನಲ್ಲಿಯೂ ಒಂದು ಸಾವಿರದ ಎಂಭತ್ತು ರೂಪಗಳನ್ನು ಸರ್ವಕಡೆಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಯಾರು ತಿಳಿಯುವರೋ ಅವರ ಆಯುಷ್ಯವು ನಿತ್ಯದಲ್ಲಿಯೂ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಯಾಗುವುದು.

ತತ್ವಾಭಿಮಾನಿನೋ ದೇವಾ ದೇಹೇಽಸ್ಮಿನ್ ನವಕೋಟಯಃ ।
ವಿಷ್ಣ್ವಾಜ್ಞಯಾ ಪ್ರವರ್ತಂತೇ ತತ್ತತ್ತತ್ವಾವಬೋಧಕಾಃ ॥ ೨೯ ॥

ಈ ದೇಹದಲ್ಲಿ ಒಂಭತ್ತು ಕೋಟಿ ತತ್ವಾಭಿಮಾನಿ ದೇವತೆಗಳಿರುವರು. ಶ್ರೀವಿಷ್ಣುವಿನ ಆಜ್ಞೆಯಿಂದ ಆಯಾಯ ತತ್ವಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತಾ ಪ್ರೇಸಿಸುತ್ತಿರುವರು.

ಮುಖ್ಯಾಸ್ತೇಷ್ವಪಿ ವಿಜ್ಞೇಯಾ ಶ್ಚತುರ್ವಿಂಶತಿ ತತ್ವಕಾಃ ।
ಕೇಶವಾದಿ ಚತುರ್ವಿಂಶ ನ್ಮೂರ್ತಯಸ್ತ ನ್ನಿಯಾಮಕಾಃ ॥ ೩೦ ॥

ಮತ್ತು ಅವುಗಳಲ್ಲಿ, ಇಪ್ಪತ್ತು ನಾಲ್ಕು ತತ್ವಾಭಿಮಾನಿ ದೇವತೆಗಳು ಅತಿ ಮುಖ್ಯರಾದವರೆಂದು ತಿಳಿಯುವುದು; ಆಚಮನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಉಚ್ಚರಿಸಲ್ಪಡುವ ಶ್ರೀ ಕೇಶವನಿಂದ - ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣನವರೆಗಿನ ಇಪ್ಪತ್ತು ನಾಲ್ಕು ಭಗವದ್ರೂಪಗಳು ತನ್ನಿಯಾಮಕಗಳು.

ಆ ತತ್ವಗಳ, ತದಭಿಮಾನಗಳ ಮತ್ತು ತನ್ನಿಯಾಮಕ ಭಗವದ್ರೂಪಗಳ ನಾಮಗಳನ್ನು ಮುಂದೆ ಹೇಳುವಂತೆ ಭಾವಿಸುವುದು.

ಸಂ.	ತತ್ವಗಳ ನಾಮ	ಅಭಿಮಾನಿ ದೇವತಾ	ನಿಯಾಮಕ ಭಗವದ್ರೂಪ ತತ್ಪತ್ನೀನಾಮ ಸಹಿತ
೧.	ಅವ್ಯಕ್ತತತ್ವ	ಸರಸ್ವತೀ, ಭಾರತಿ, ಲಕ್ಮೀ	ಶ್ರೀಕೇಶವ
೨.	ಮಹತ್ತತ್ವ	ಬ್ರಹ್ಮ, ವಾಯು,	ಲಕ್ಷ್ಮೀನಾರಾಯಣ
೩.	ಅಹಂಕಾರತತ್ವ	ರುದ್ರ, ಗರುಡ, ಶೇಷ	ಕಮಲಾ ಮಾಧವ

೪.	ಮನಸ್ತತ್ವ	ಇಂದ್ರಕಾಮರು	ಪದ್ಮಾಗೋವಿಂದ
೫.	ಶ್ರೋತ್ರೇಂದ್ರಿಯ	ಚಂದ್ರ	ಪದ್ಮಾ ವಿಷ್ಣು.
೬.	ಚಕ್ಷು	ಸೂರ್ಯ	ಕಮಲಾ ಮಧುಸೂದನ
೭.	ತ್ವಗಿಂದ್ರಿಯ	ಅಹಂಕಾರಿಕ ಪ್ರಾಣ	ರಮಾ ತ್ರಿವಿಕ್ರಮ
೮.	ರಸನೇಂದ್ರಿಯ	ವರುಣ	ವೃಷಾಕಪಿ ವಾಮನ
೯.	ಘ್ರಾಣೇಂದ್ರಿಯ	ನಾಸತ್ಯದಸ್ರರು	ಪ್ರಕೃತಿ ಶ್ರೀಧರ
೧೦.	ವಾಗಿಂದ್ರಿಯ	ಅಗ್ನಿ	ಬುದ್ಧೀ ಹೃಷೀಕೇಶ.
೧೧.	ಪಾಣಿ	ದಕ್ಷಬ್ರಹ್ಮ	ಯಜ್ಞಾ ಪದ್ಮನಾಭ
೧೨.	ಪಾದ	ಜಯಂತ	ಇಂದಿರಾ ದಾಮೋದರ
೧೩.	ಪಾಯು	ಮಿತ್ರ	ಹಿರಣ್ಮ್ಯಾ ಸಂಕರ್ಷಣ
೧೪.	ಉಪಸ್ಥ	ಸ್ವಾಯಂಭುವ ಮನು	ಹರಿಣೀ ವಾಸುದೇವ
೧೫.	ಶಬ್ದ	ಪ್ರಾಣ	ಸತ್ಯಾ ಪ್ರದ್ಯುಮ್ನ
೧೬.	ಸ್ಪರ್ಶ	ಅಪಾನ	ನಿತ್ಯಾ ಅನಿರುದ್ಧ.
೧೭.	ಗಂಧ	ವ್ಯಾನ	ಆನಂದಿನೀ ಪುರುಷೋತ್ತಮ
೧೮.	ರಸ	ಉದಾನ	ಅಸಂಜ್ಞಾ ಅಧೋಕ್ಷಜ
೧೯.	ರೂಪ	ಸಮಾನ	ಸುಖಾ ನೃಸಿಂಹ
೨೦.	ಆಕಾಶ	ಗಣಪತಿ	ಸುಗಂಧೀ ಅಚ್ಯುತ.
೨೧.	ವಾಯು	ಪ್ರವಹವಾಯು	ಸುಂದರೀ ಜನಾರ್ದನ
೨೨.	ಅಗ್ನಿ	ಪಾವಕ	ವಿದ್ಯಾ ಉಪೇಂದ್ರ
೨೩.	ಅಪ್ಪು	ವರುಣ	ಸುಶೀಲಾ ಹರಿ
೨೪.	ಪೃಥ್ವೀ	ಧರಣೀ, ಶನೈಶ್ಚರ	ಸುಲಕ್ಷಣಾ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣ

ಪ್ರಾಣಸ್ತ್ವಗಾತ್ಮಾ ತತ್ರತ್ಯ
ಶ್ಚಿಂತನೀಯೋ ನಿರುದ್ಧಕಃ ।
ಅಜಾಂತೌ ಮೂರ್ಧ್ನಿವಿಜ್ಞೇಯಾ
ವಾನಂದಸ್ತ್ವಭಿತೋಮುಖೇ ॥ ೩೧ ॥

ತ್ವಗಿಂದ್ರಿಯಾಭಿಮಾನಿಯು ಪ್ರಾಣನಾಮಕ ವಾಯುವು; ಆತನಲ್ಲಿ ಅನಿರುದ್ಧನನ್ನು ತಿಳಿಯುವುದು; ಅಜ ಮತ್ತು ಅಂತ ಎಂಬ ಎರಡು ರೂಪಗಳನ್ನು ಶಿರಸ್ಸಿನಲ್ಲಿಯೂ, ಆನಂದನನ್ನು ಹಣೆಯಲ್ಲಿಯೂ ತಿಳಯುವುದು.

ಶ್ರೋತ್ರಾಭಿಮಾನಿನಶ್ಚಿಂತ್ಯಾ
ದಿಗ್ದೇವಾಶ್ಚಂದ್ರಮಾಮುಖಾಃ ।
ಚಂದ್ರೇ ಬೃಹತ್ಪಾಂಡುವಾಸೋ
ಸೋಮರಾಜಾ ನಿಯಾಮಕಃ ॥ ೩೨ ॥

ಕಿವಿಗಳಿಗೆ ಮತ್ತು ಶಬ್ದವನ್ನು ಗ್ರಹಣಮಾಡುವ ಇಂದ್ರಿಯಕ್ಕೆ ಚಂದ್ರನೇ ಮೊದಲಾದ ದಿಗಭಿಮಾನಿದೇವತೆಗಳೇ ಅಭಿಮಾನಿಗಳು; ಚಂದ್ರನ ದೊಡ್ಡದಾದ ಬೆಳ್ಳಗಿರುವ ಪ್ರಕಾಶದಲ್ಲಿ ಸೋಮರಾಜನು ನಿಯಾಮಕನು.

ಧನ್ವಂತರಿರ್ಹಯಗ್ರೀವ
ಶ್ಚಿಂತಾಮಣಿರಜಾದಯಃ ।
ಹಂಸೋಽಪಿ ವಾಮನಶ್ಚಿಂತ್ಯ
ಉಗ್ರೋರ್ಜಾವಪಿಕರ್ಣಯೋಃ॥ ೩೩ ॥

ಧನ್ವಂತರಿ, ಹಯಗ್ರೀವ, ಚಿಂತಾಮಣಿ, ಅಜ, ಹಂಸ, ವಾಮನ, ಉಗ್ರ ಮತ್ತು ಊರ್ಜ ಎಂಬ ಕ್ರಮವಾಗಿ, ಪೂರ್ವ, ಆಗ್ನೇಯ, ದಕ್ಷಿಣ, ನಿರಋತಿ, ಪಶ್ಚಿಮ, ವಾಯುವ್ಯ, ಉತ್ತರ ಮತ್ತು ಈಶಾನ್ಯವೆಂಬ ಎಂಟು ದಿಕ್ಕು ವಿದಿಕ್ಕುಗಳಿಗೆ ನಿಯಾಮಕವಾದ ಭಗವದ್ರೂಪಗಳನ್ನು ಆಯಾಯ ದಿಗಧಿಪತಿಗಳೊಡನೆ ಕಿವಿಗಳೆರಡರಲ್ಲಿ ತಿಳಿಯುವುದು.

ಹಯಗ್ರೀವಶ್ಚ ಸಂವೇದ್ಯೋದಿಶ್ವ್ಯಾಪ್ತೋದಿಙ್ನಿಯಾಮಕಃ ।
ವಿದಿಙ್ನಿಯಾಮಕಶ್ಚೈವ ವ್ಯಾಪ್ತಃ ಪ್ರದ್ಯುಮ್ನ ನಾಮಕಃ ॥ ೩೪ ॥

ಹಯಗ್ರೀವ ಮತ್ತು ಸಂವೇದ್ಯವೆಂಬ ಎರಡು ಶ್ರೀಹರಿ ರೂಪಗಳು ಪೂರ್ವಾದಿ ನಾಲ್ಕು ದಿಕ್ಕುಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪ್ತರಾದವರು ಮತ್ತು ತನ್ನಿಯಾಮಕರು; ಆಗ್ನೇಯಾದಿ ನಾಲ್ಕು ವಿದಿಕ್ಕುಗಳಿಗೆ, ಅಲ್ಲಿ ತುಂಬಿರುವ ಪ್ರದ್ಯುಮ್ನನು ನಿಯಾಮಕನು.

ವಿಪ್ರದಕ್ಷಿಣ ಕರ್ಣೇಚ ಭಾಗೀರಥ್ಯಾದಿಕಾನಿ ಚ ।
ತೀರ್ಥಾನಿ ನಿವಸಂತ್ಯಸ್ಮಾತ್ ಸ್ವಕರ್ಣಸ್ಪರ್ಶನಾಚ್ಛುಚಿಃ ॥ ೩೫ ॥

ಬ್ರಾಹ್ಮಣರ ಬಲಗಿವಿಯಲ್ಲಿ, ಭಾಗೀರಥಿಯೇ (ಗಂಗೆ) ಮೊದಲಾದ ತೀರ್ಥಾಭಿಮಾನಿ ದೇವತೆಗಳಿರುವರು; ಆದುದರಿಂದ ಅದನ್ನು ಸ್ಪರ್ಶಮಾದರೆ ಶುಚಿಯಾಗುವನು. (ಕೆಲವು ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆಚಮನಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾ ಬಲಗಿವಿಯನ್ನು ಮುಟ್ಟುವುದೂ ಮತ್ತು ಜನಿವಾರವನ್ನು ಮೂತ್ರಪುರಿಷೋತ್ಸರ್ಜನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬಲಗಿವಿಗೆ ಹಾಕಿಕೊಳ್ಳುವುದೂ ರೂಢಿಯಲ್ಲಿದೆ.

ನೇತ್ರಯೋರಿಂದ್ರ ಈಶಶ್ಚ ಕ್ರಮಾದೇತೌ ಪ್ರತಿಷ್ಠಿತೌ ।
ಚಕ್ಷುರ್ದ್ವಯಾಭಿಮಾನೀಚ ಸೂರ್ಯಸ್ತಸ್ಮಿನ್ನಿಯಾಮಕಃ ॥ ೩೬ ॥

ಬಲ ಮತ್ತು ಎಡಕಣ್ಣುಗಳಲ್ಲಿ ಇಂದ್ರ ಮತ್ತು ಈಶ ಎಂಬ ಎರಡು ಭಗವದ್ರೂಪಗಳಿರುವುವು; ಆ ಎರಡು ಕಣ್ಣುಗಳಿಗೂ ಸೂರ್ಯನು ಅಭಿಮಾನಿಯು. ಆ ಸೂರ್ಯನನ್ನು ಮತ್ತು ಚಕ್ಷುರಿಂದ್ರಿಯವನ್ನೂ ನಿಯಮಿಸುವನು.

ನಾರಾಯಣ ಸ್ವತಿಷ್ಠಾಖ್ಯೋ ಮೂರ್ಧರಾಜೇತಿ ನಾಮಕಃ ।
ವಾಜಿನೀವಸ್ವಜಾದ್ಯಾಶ್ಚ ಕಪಿಲೋನ್ನಾಮಕಾದಯಃ ॥ ೩೭ ॥

ಅತಿಷ್ಠನೆಂಬ ನಾರಾಯಣನು ಮೂರ್ಧರಾಜನೆಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಇರುವನು; ವಾಜಿನೀವಸು (ಕುದುರೆಯ ರೂಪ) ಅಜ, ಕಪಿಲ ಮೊದಲಾದ ರೂಪಗಳು ಇರುವುವು.

ದಕ್ಷಿಣಾಕ್ಷಿಸ್ಥಿತೋ ವಿಷ್ಣು
ಸ್ತಂಭರೂಪೀ ರಮಾಸ್ವಯಂ ।
ರಜ್ಜುರೂಪತಯಾ ಬದ್ಧ್ವಾವಾಯು
ಗೋವತ್ಸರೂಪಿಣಮ್ ॥ ೩೮ ॥

ಬಲಗಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ ಶ್ರೀವಿಷ್ಣುವು ಸ್ತಂಭರೂಪನಾಗಿರುವನು; ಸಾಕ್ಷಾತ್ ಲಕ್ಷ್ಮೀದೇವಿಯು ಹಗ್ಗರೂಪವಾಗಿ ಆಕಳ ಕರುವಿನಂತಿರುವ ವಾಯುದೇವನನ್ನು ಬಂಧಿಸಿರುವಳು.

ನಯನೇರಕ್ತ ರಾಜಿಸ್ಥೋ ರುದ್ರೋ ಗೌತುಮನಾಮಕಃ ।
ಶ್ವೇತ ತಾರಾಗತಶ್ಚಂದ್ರೋ ವಸಿಷ್ಠಾಖ್ಯಃ ಸುರೇಶ್ವರಃ ॥ ೩೯ ॥

ನೇತ್ರಗಳ ಕೆಂಪಿರುವ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಗೌತಮನೆಂಬ ರುದ್ರನಿರುವನು; ಬಿಳಿಯ ಗುಡ್ಡೆಯಲ್ಲಿ ವಸಿಷ್ಠನೆಂಬ ದೇವನಾಯಕನಾದ ಇಂದ್ರನು ಇರುವನು.

ಕೃಷ್ಣತಾರಾಸ್ಥಿತೋ ವಹ್ನಿರ್ಜಮದಗ್ನಿರಿತಿಸ್ಮೃತಃ ।
ಕಾನೀನಿಕಾಯಾಮಾದಿತ್ಯೋ ವಿಶ್ವಾಮಿತ್ರಾಭಿಧಸ್ತಥಾ ॥ ೪೦ ॥

ಕರಿಯ ಗುಡ್ಡೆಯಲ್ಲಿ ಜಮದಗ್ನಿ ಎಂಬ ಅಗ್ನಿಯೂ, ಕಾನೀನಿಕೆ ಯಲ್ಲಿ (The central point in the eye where the things are received; Doctors call it retina) ವಿಶ್ವಾಮಿತ್ರನೆಂಬ ಸೂರ್ಯನಿರುವನು.

ವಾರಿಗೋ ವರುಣಃ ಸಾಕ್ಷಾದ್ಭರದ್ವಾಜಾಭಿಧಸ್ತಥಾ ।
ಅಧರಾವರ್ತಿನೀ ಸಂಸ್ಥಾ ಪೃಥ್ವೀ ಕಾಶ್ಯಪೀ ನಾಮಿಕಾ ॥ ೪೧ ॥

ನೀರಿನಲ್ಲಿ ಭರದ್ವಾಜನೆಂಬ ವರುಣನೂ, ಹಾಗೆಯೇ ಕೆಳಗಡೆ ರೆಪ್ಪೆಯಲ್ಲಿ - ಕಾಶ್ಯಪೀ ಎಂಬ ಪೃಥ್ವಿಯೂ ಇರುವರು.

ದಕ್ಷಿಣಾಕ್ಷಿಸ್ಥಿತೋ ಜ್ಞೇಯೋ ವಿಶ್ವನಾಮಾನಿರುದ್ಧಕಃ ।
ದ್ವಿಪಾದಃ ಪಂಚ ಹಸ್ತೇತೋ ಮಧ್ಯೇ ಗಜಕರಸ್ಮೃತಃ ॥ ೪೨ ॥

ಬಲಗಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ ವಿಶ್ವನಾಮಕನಾದ ಅನಿರುದ್ಧನಿರುವನೆಂದು ತಿಳಿಯುವುದು; ಅವನಿಗೆ ಎರಡು ಕಾಲುಗಳು ಐದು ಕೈಗಳು ಮಧ್ಯದ ಕೈ ಆನೆಯ ಸೊಂಡಿಲನಂತಿರುವುದು.

ಏಕೋನವಿಂಶತಿಮುಖೋ ಮಧ್ಯೇ ಚೈಕಂ ಗಜಾನನಮ್ ।
ತತ್ಪಾರ್ಶ್ವಯೋ ರ್ನವಾಸ್ಯಾನಿ ಕ್ರಮಾದೇಕೋನವಿಂಶತಿಃ ॥ ೪೩ ॥

ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಆನೆಯ ಮುಖದಂತೆಯೂ ಅದರ ಎರಡು ಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಒಂಭೊತ್ತೊಂಭತ್ತು ಮನುಷ್ಯರ ಮುಖದಂತೆಯೂ ಹೀಗೆ ಹತ್ತೊಂಭತ್ತು ಮುಖವುಳ್ಳವನು ವಿಶ್ವಮೂರುತಿಯು.

ಏವಮದ್ಭುತರೂಪೋಸಾವಷ್ಟದಿಕ್ಪಾಲಸೇವಿತಃ ।
ಜೀವಾನಾಂ ಚ ಸದಾಜಾಗ್ರದವಸ್ಥಾ ಪ್ರೇರಕೋ ಹರಿಃ ॥ ೪೪ ॥

ಇಂತಹ ಆಶ್ಚರ್ಯಕರ ರೂಪವುಳ್ಳ ಈ ಹರಿಯು, ಎಂಟು ದಿಕ್ಕುಗಳಿಗೆ ಪಾಲಕರಾದ, ಇಂದ್ರ, ಅಗ್ನಿ, ಯಮ, ನಿರಋತಿ, ವರುಣ, ವಾಯು, ಕುಬೇರ ಮತ್ತು ಈಶಾನನೆಂಬ ದೇವತೆಗಳಿಂದ ಯಾವಾಗಲೂ ಸೇವೆಯನ್ನು ಕೈಕೊಳ್ಳತ್ತಾ ಸಕಲ ಜೀವರ ಜಾಗ್ರದವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಪ್ರೇರಿಸುವನು.

ತತಃ ಕಂಠಗತೋ ದಾನ
ಸೇವಿತಸ್ತೈಜಸಾಭಿಧಃ ।
ಪ್ರದ್ಯುಮ್ನೋ ವಿಶ್ವವದ್‌ಜ್ಞೇಯೋ
ಮುಖಹಸ್ತಾದಿ ಸಂಯುತಃ ॥ ೪೫ ॥

ಅನಂತರ ಕಂಠದಲ್ಲಿ (ಗಂಟಲ) ಉದಾನನಾಮಕ ವಾಯುವಿನಿಂದ ಸೇವಿತನಾದ ತೈಜಸನೆಂಬ ಪ್ರದ್ಯುಮ್ನ ಹಿಂದೆ ಹೇಳಿದ ವಿಶ್ವನಂತೆಯೇ ಆಕೃತಿಯುಳ್ಳವನಾಗಿರುವನು.

ಸ ಏವ ಸರ್ವಜೀವಾನಾಂ ಸ್ವಪ್ನಾವಸ್ಥೇರಕಃ ಪ್ರಭುಃ ।
ಹೃತ್ಪದ್ಮಕರ್ಣಿಕಾಗ್ರಸ್ಥ ಸ್ತಗ್ರೇಶಃ ಪ್ರಾಜ್ಞ ಸಂಜ್ಞಕಃ ॥ ೪೬ ॥

ಈತನೇ ಸಕಲಜೀವರ ಸ್ವಪ್ನಾವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಪ್ರೇರಿಸುವ ಪ್ರಭುವು ಸರ್ವಜೀವರ ಹೃದಯಕಮಲದ ಕರ್ಣಿಕೆಯ ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಜ್ಞನೆಂಬ ಅಗ್ರೇಶನು ಇರುವನು.

ಸಂಕರ್ಷಣಃ ಸುಷುಪ್ತ್ಯಾದಿ ಪ್ರೇರಕಃ ಸಮುದಾಹೃತಃ ।
ವಿಶ್ವೋಜಾಗ್ರತ್ಸ್ಥಿತಾನರ್ಥಾಃತೈಜಸಃ ಸ್ವಪ್ನಸಂಸ್ಥಿತಾನ್ ॥ ೪೭ ॥

ಪ್ರಾಜ್ಞಃ ಸುಷುಪ್ತಿಗಾನರ್ಥಾ ಸ್ವೀಕರೋತಿ ಸೃಜನ್ವಿಭುಃ ।
ಜಾಗ್ರತ್ಸ್ವಪ್ನಸುಷುಪ್ತ್ಯಾದಿಕ್ರಮೋ ಯಮವಗಮ್ಯತಾಮ್ ॥ ೪೮ ॥

ಸಂಕರ್ಷಣರೂಪಿ ಹರಿಯು ಸುಷುಪ್ತಿಯೇ ಮೊದಲಾದ ಅವಸ್ಥೆಗಳ ಪ್ರೇರಕನೆಂದು ನಿಶ್ಚಯವು; ಶ್ರೀ ವಿಶ್ವನು ಜಾಗ್ರದವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿನ ಪದಾರ್ಥಗಳನ್ನೂ, ತೈಜಸನು ಸ್ವಪ್ನ ಪದಾರ್ಥಗಳನ್ನೂ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಜ್ಞನು ಸುಷುಪ್ತಿ ಪದಾರ್ಥಗಳನ್ನೂ ಉಂಟುಮಾಡಿ ತಾನು ಅನುಭವಿಸಿ ಜೀವರ ಅನುಭವಕ್ಕೆ ತಂದುಕೊಡುತ್ತಾನೆ. ಹೀಗೆ ಈ ಮೂರು ಅವಸ್ಥೆಗಳ ನಿಯಮನ ಕ್ರಮವನ್ನೂ ಮುಂದೆ ಹೇಳುವಂತೆ ತಿಳಿಯುವುದು.

ವಿಶ್ವೋಗೃಹೀತ್ವಾ ಜೀವಸ್ಯ ಸ್ವಪ್ರಕಾಶ ವಿಶೇಷಕಮ್ ।
ಕಂಠದೇಶಂ ಸಮಾಗತ್ಯ ಸಂಶ್ಲಿಷ್ಟಸ್ತೈಜಸೇನಯತ್ ॥ ೪೯ ॥

ಶ್ರೀವಿಶ್ವನು ಜೀವನ ಅಭಿಮಾನಾತ್ಮಕವಾದ ಹೊರಗಿನ ಪದಾರ್ಥಗಳ ಕಡೆಗೆ ಹೋಗುತ್ತಿರುವ ಲಕ್ಷ್ಯಾತ್ಮಕವಾದ ಪ್ರಕಾಶವನ್ನು ತಿರುಗಿಸಿಕೊಂಡು ಸ್ಥೂಲದೇಹದ ಕಂಠಕ್ಕೆ ಬಂದು ಅಲ್ಲಿರುವ ತೈಜಸನೆಂಬ ತನ್ನ ರೂಪದಲ್ಲಿ ತಾನು ಸೇರಿಕೊಂಡು ಈ ಜೀವನ ಪ್ರಕಾಶವನ್ನು ಆತನ ಅಧೀನಮಾಡುವನು.

ತದಾತು ತೈಜಸಃ ಸಾಕ್ಷಾತ್ಪದಾರ್ಥಾನ್ವಾಸನಾಮಯಾರ್ನ ।
ದರ್ಶಯಿಷ್ಯತಿಜೀವಾಯ ಸ್ವಪ್ನಾವಸ್ಥಾ ತದುಚ್ಯತೇ ॥ ೫೦ ॥

ಆಗ ಆ ತೈಜಸನು ಈ ಜೀವನಿಂದ ಜಾಗ್ರದವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಇಂದ್ರಿಯಗಳಿಂದ ಅನುಭವಿಸಿದ್ದವುಗಳಿಗೆ ಸದೃಶವಾದ ವಾಸನಾಮಯವಾದ ವಿಷಯಪದಾರ್ಥಗಳನ್ನು ಜೀವನಿಗೆ ತೋರಿಸುತ್ತಾನೆ; ಇದನ್ನೇ ಸ್ವಪ್ನಾವಸ್ಥೆಯೆಂದು ಹೇಳುವರು.

ತೈಜಸಃ ಕಂಠದೇಶಾಚ್ಚ ವಿಶ್ವೇನ ಸಹಲೀಲಯಾ ।
ತತ್ಪ್ರಕಾಶಂ ಸಮಾದಾಯ ಪ್ರಾಜ್ಞೇನಾಶ್ಲಿಷ್ಯತೇ ಹೃದಿ ॥ ೫೧ ॥

ಕಂಠಸ್ಥಾನದ ದೆಸೆಯಿಂದ ಆ ತೈಜಸನು ವಿಶ್ವನಿಂದ ಸಹಿತನಾದ ಅನಾಯಾಸದಿಂದ ಆ ಜೀವಪ್ರಕಾಶವನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ಪ್ರಾಜ್ಞನೊಡನೆ ಸ್ಥೂಲ ಹೃದಯಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಸೇರುವನು.

ತದಾತು ಹೃದ್ಗತಂ ಪ್ರಾಣಂ ಗಿಲಿತ್ವಾ ಜೀವಮಿಂದಿರಾ ।
ವಿಶೇತ್ತ ಮುದರೀಕೃತ್ಯ ಪ್ರಾಜ್ಞ ಮಾಲಿಂಗತೇ ರಮಾ ॥ ೫೨ ॥

ಆಗ ಆ ಹೃದಯದಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರಾಣಸಹಿತನಾದ ಜೀವನನ್ನು ಇಂದಿರಾ ದೇವಿಯು ನುಂಗಿ ಉದರದಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಆ ರಮಾದೇವಿಯು ಪ್ರಾಜ್ಞನನ್ನು ಆಲಿಂಗನೆ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವಳು.

ಆವಿಷ್ಕರೋತಿ ಜೀವಸ್ಯ ಪ್ರಾಜ್ಞ ಸ್ವಾನಂದವಿಪ್ರುಷಂ ।
ತಮೋಯೋಗ್ಯಸ್ಯ ಜೀವಸ್ಯ ಅನಿತ್ಯಂ ಸೃಜತೇ ಸುಖಮ್ ॥ ೫೩ ॥

ಆಗ ಮುಕ್ತಿಯೋಗ್ಯನಾದ ಜೀವನಿಗೆ, ಆ ಪ್ರಾಜ್ಞನು, ಮುಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಆಗುವ ಆನಂದಾನುಭವವನ್ನು ಹೊಂದಿಸುವನು; ಆದರೆ ತಮೋಯೋಗ್ಯ ಜೀವನಿಗೆ ಅನಿತ್ಯಸುಖವನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಮಾಡಿ ತೋರಿಸುವನು.

ಏವಂ ಜೀವಃ ಸುಷುಪ್ತೋಂತರ್ನ ಬಾಹ್ಯಂ ವೇತ್ತಿ ಕಿಂಚನ ।
ತದಾ ಜಾಗರ್ತಿವೈಕಾಮಂ ರಮಮಾಣಪರೋ ಹರಿಃ ॥ ೫೪ ॥

ಹೀಗೆ ಸುಷುಪ್ತ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ (ಸುಖನಿದ್ರೆಯಲ್ಲಿ) ಒಳಗಿನ ಮತ್ತು ಹೊರಗಿನ ಯಾವ ವಿಷಯದ ಜ್ಞಾನವೂ ಜೀವನಿಗೆ ಇರುವುದಿಲ್ಲ; ಆಗ ಶ್ರೀಹರಿಯು ತನ್ನ ಸ್ವೇಚ್ಛೆಯಿಂದ ಶ್ರೀದೇವಿಯೊಡನೆ ವಿಹರಿಸುವನು.

ಸ ಏವ ಸುಪ್ತಜೀವಾನಾಂ
ಹೃದಯೇಷು ವ್ಯವಸ್ಥಿತಃ ।
ಜ್ಞಾನೈಶ್ವರ್ಯ ಪ್ರದಾತೃತ್ವಾ
ದ್ಭೂತಿನಾಮಾ ಪರೋ ಹರಿಃ ॥ ೫೫ ॥

ಈತನೇ ನಿದ್ರೆಯಲ್ಲಿರುವ ಜೀವರ ಸ್ವರೂಪ ಹೃದಯದಲ್ಲಿರುವ ಹರಿಯು; ಜ್ಞಾನ ಮತ್ತು ಐಶ್ವರ್ಯದಾಯಕನಾದುದರಿಂದ 'ಭೂತಿ' ಎಂದು ಹೇಳಲ್ಪಡುವನು.

ಏವಂ ಸುಪ್ತೇತು ಸಜ್ಜೀವೇ ವಾಯ್ವಾದ್ಯಾಭೂತಿನಾಮಕಮ್ ।
ಭೂರಿತಿ ಶ್ವಾಸರೂಪೇಣ ಪ್ರಶಂಸಂತಿ ನಿರಂತರಮ್ ॥ ೫೬ ॥

ಅಭೂರಿತಿಚ ದುರ್ಜೀವೇ ಭೂಶಬ್ದೋ ಭೂತಿವಾಚಕಃ ।

ಹೀಗೆ ಸುಜೀವನು ಸುಖನಿದ್ರೆಯಲ್ಲಿರುವಾಗ ವಾಯುವೇ ಮೊದಲಾದ ಸಕಲ ತತ್ವಾಭಿಮಾನಿ ದೇವತೆಗಳೂ ಈ ಭೂತಿ ಎಂಬ ಶ್ರೀಹರಿಯನ್ನು 'ಭೂಃ' ಎಂದು ಶ್ವಾಸಾದಿರೂಪದಿಂದ ಹೊಗಳುವರು; ದುರ್ಜೀವರಲ್ಲಿ ಈ ದೇವತೆಗಳು 'ಅಭೂಃ' ಎಂದು ಹೇಳುವರು. ಭೂ ಎಂಬ ಪದವು ಜ್ಞಾನೈಶ್ವರ್ಯ ಆನಂದ ಮೊದಲಾದ ಪುರುಷಾರ್ಥದಾಯಕವಾದುದು; 'ಅಭೂಃ' ಎಂಬ ಪದವು ತದ್ವಿರುದ್ಧಾರ್ಥವುಳ್ಳದ್ದು. ಇದನ್ನನುಸರಿಸಿ ನಿದ್ರೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮುಕ್ತಿಯೋಗ್ಯಜೀವನು 'ಭೂ' ಎಂದೂ ಮತ್ತು ತಮೋಯೋಗ್ಯಜೀವನು 'ಅಭೂ' ಎಂದೂ ಗೊರಕೆ ಹೊಡೆಯುವರು. ಇದರ ಸಹಾಯದಿಂದ ಜೀವರ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ನಿರ್ಣಯಿಸಲು ಅನುಕೂಲವಾಗುವುದು.

ಯೋ ವೇದ ಭೂತಿನಾಮಾನಮಚಿರಾದ್ಭೂತಿ ಮಾಪ್ನುಯಾತ್। ೫೭ ।

ಯಾರು ಈ ಭೂತಿ ಎಂಬ ಶ್ರೀನಾರಾಯಣನನ್ನು ಇಂತಹ ಮಹಿಮೆಯುಳ್ಳವನೆಂದು ತಿಳಿಯುವರೋ ಅವರು ಅತಿ ಶೀಘ್ರವಾಗಿಯೇ ಜ್ಞಾನ, ಐಶ್ವರ್ಯ, ಆನಂದಾದಿ ಸಂಪತ್ತುಗಳನ್ನು ಹೊಂದುವರು.

ಪುನರ್ವಿಶ್ವಸ್ತೈಜಸೇನ ಸಾರ್ಧಂ ಜೀವಕಲಾವೃತಃ ।
ಕಂಠಂ ಸಮಾಗತೇ ಸ್ವಪ್ನಃ ಪುನರ್ಭವತಿ ತತ್ರಹಿ ॥ ೫೮ ॥

ಹೀಗೆಯೇ ಹಿಂದಕ್ಕೆ ತಿರುಗುವಾಗ ವಿಶ್ವನು ತೈಜಸನಿಂದ ಸಹಿತನಾಗಿ ಜೀವಪ್ರಕಾಶವನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ಕಂಠದೇಶಕ್ಕೆ ಬರಲು ಮತ್ತು ಸ್ವಪ್ನವಾಗುವುದು.

ವಿಹಾಯ ತೈಜಸಂ ವಿಶ್ವೇ ಪುನಃ ಚಕ್ಷುಃ ಸಮಾಗತೇ ।
ತದಾ ಜಾಗ್ರದವಸ್ಥಾಸ್ಯಾದೇವಂ ವಿಜ್ಞೇಯಮಂಜಸಾ ॥ ೫೯ ॥

ತೈಜಸನನ್ನು ಅಲ್ಲಿಯೇ ನಿಲ್ಲಿಸಿ ವಿಶ್ವನು ಕಣ್ಣಿಗೆ ಬರಲು ಆಗ ಜಾಗ್ರದವಸ್ಥೆಯುಂಟಾಗುವುದು; ದೇಹಿಯು ಎಚ್ಚರಹೊಂದುವನು; ಹೀಗೆ ಎಲ್ಲವನ್ನೂ ಚೆನ್ನಾಗಿ ತಿಳಿಯುವುದು.

ವಾಸುದೇವಸ್ತುರೀಯಾಖ್ಯಃ ಶೀರ್ಷೋಪರಿ ಸಮಾಸ್ಥಿತಃ ।
ಬ್ರಹ್ಮರಂಧ್ರಸ್ಥಿತಬ್ರಹ್ಮನಾಡ್ಯಾಂ ನಾರಾಯಣಃ ಸ್ಥಿತಃ ॥ ೬೦ ॥

ವಾಸುದೇವನೆಂಬ ತುರೀಯನು ತಲೆಯಮೇಲಿರುವನು; ಬ್ರಹ್ಮರಂಧ್ರದಲ್ಲಿರುವ ಬ್ರಹ್ಮನಾಡಿಯಲ್ಲಿ ಶ್ರೀನಾರಾಯಣನಿರುವನು.

ಆದಿತ್ಯನಾಮಕಶ್ಚಾಯು
ಮಾದಾನಾತ್ಪುರುಷಾಯುಷಾಮ್ ।
ವಾಸುದೇವೋ ಹಿ ಭಗವಾನ್
ದಕ್ಷಿಣಾಕ್ಷಿ ಸ್ಥಿತೋ ನೃಣಾಮ್ ॥ ೬೧ ॥

ಈತನೇ ಜೀವರ ಆಯುಷ್ಯವನ್ನು ಅಳೆಯುವವನಾದುದರಿಂದ ಆದಿತ್ಯನೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾಗಿರುವನು; ಮನುಜರ ಬಲಗಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ ಐಶ್ವರ್ಯಾದಿ ಷಡ್ಗುಣಪೂರ್ಣನಾದ ಶ್ರೀ ವಾಸುದೇವನಿರುವನು.

ವಾಸುದೇವೋ ಹಿ ಯಚ್ಚಕ್ಷುರ್ಮಂಡಲಾದುತ್ಕ್ರಮಿಷ್ಯತಿ ।
ತದಾ ಪಶ್ಯತಿ ವೈ ಜೀವೋ ಮಂಡಲಂ ತು ವಿರಶ್ಮಿಕಮ್ ॥ ೬೨ ॥

ಯಾವಾಗ ಶ್ರೀವಾಸುದೇವನು ಈ ದೇಹಿಯ ನೇತ್ರಮಂಡಲದ ದೆಸೆಯಿಂದ ಹೊರಟು ಹೋಗುವನೋ ಆಗ ಈತನು ಸೂರ್ಯ ಅಥವಾ ಚಂದ್ರ ಮಂಡಲವನ್ನು ಕಿರಣವಿಲ್ಲದಿರುವಂತೆ ನೋಡುವನು.

ನರಃ ಪ್ರಾಯಃ ಸಪ್ತರಾತ್ರಾದಧಿಕಂ ನಹಿ ಜೀವತಿ ।
ಚಕ್ಷುರಂತಸ್ಥಿತೋ ಯಸ್ಮಾದ್ವಾಮನಃ ಸಂಗಮೋಜ್ಝಿತಃ ॥ ೬೩ ॥

ಯಾವಾಗ ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದಂತೆ ಸೂರ್ಯ ಅಥವಾ ಚಂದ್ರಮಂಡಲವನ್ನು ಕಿರಣಗಳಿಲ್ಲದ ಹಾಗೆ ನೋಡುವವನು ಆ ದಿನದಿಂದ ಏಳು ದಿನಗಳ ಮೇಲೆ ಬದುಕುವುದಿಲ್ಲ; ನೇತ್ರದೊಳಗಿರುವ ಶ್ರೀವಾಮನನು ಸಂಗರಹಿತನು.

ವಸ್ತ್ವಸಂಗಮಭೂಚ್ಚಕ್ಷುಸ್ತಸ್ಮಾದ್ವೇದ್ಯಃ ಸ ವಾಮನಃ ।
ನಾಸಾಭಿಮಾನಿನೌ ಜ್ಞೇಯಾವಶ್ವಿನೌ ಸ್ವರ್ಭಿಷಗ್ವರೌ ।। ೧೪ ।।

ನೇತ್ರಗಳಿಂದ ನೋಡಿದರೂ ಯಾವುದೊಂದು ಪದಾರ್ಥದ ಅಥವಾ ಮನುಷ್ಯರ ಸ್ತ್ರೀಯರ ರೂಪು ಗ್ರಹಣಮಾಡಿದರೂ ತನ್ನಲ್ಲಿಯೇ ಯಾವಾಗಲೂ ಇಟ್ಟುಕೊಳ್ಳದಿರುವದೇ ಅಸಂಗವು; ಆದುದರಿಂದಲೇ ಅಲ್ಲಿರುವ ವಾಮನನು ಸಂಗರಹಿತನೆಂದೂ ಹಾಗೆ ಸಂಗವಿಲ್ಲದಿರುವುದರಿಂದಲೇ ವಾಮನನೆಂದೂ ಹೇಳುವರು. ಮೂಗಿಗೆ ದೇವತೆಗಳ ವೈದ್ಯಶ್ರೇಷ್ಠರಾದ ನಾಸತ್ಯದಸ್ರರೆಂಬ ಅಶ್ವಿನೀದೇವತೆಗಳು ಅಭಿಮಾನಿಗಳು.

ತಯೋ ರ್ಧನ್ವಂತರಿ ಶ್ಚಿಂತ್ಯಃ ಸರ್ವವ್ಯಾಧಿ ನಿವಾರಕಃ ।
ಋತಂಭರಶ್ಚ ಋೂಘಶ್ಚ ನಾಸಿಕಾಪುಟಯೋಃ ಸ್ಥಿತಃ ।। ೧೫ ।।

ಈ ಅಶ್ವನೀ ದೇವತೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಕಲ ರೋಗಪರಿಹಾರಕನಾದ ಧನ್ವಂತರಿ ನಾಮಕ ಹರಿಯನ್ನು ತಿಳಿಯುವುದು; ಮೂಗಿನ ರಂಧ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಋತಂಭರ ಮತ್ತು ಋೂಘರೆಂಬ ಎರಡು ಭಗವದ್ರೂಪಗಳಿರುವುವು.

ನಾಸಿಕಾಯಾಂ ನತಸ್ಥಾನೇ ಸೂರ್ಯಲೋಕಃ ಪ್ರತಿಷ್ಠಿತಃ ।
ತತ್ರತ್ಯಾದಿತ್ಯಗೋವಿಷ್ಣುರಿರಾಮಯ ಇತೀರಿತಃ ।। ೧೬ ।।

ಮೂಗಿನ ಮೇಲೆ ಹುಬ್ಬುಗಳ ನಡುವೆ ಹಳ್ಳವಾಗಿರುವ ಜಾಗದಲ್ಲಿ ಸೂರ್ಯಲೋಕವಿರುವುದು; ಅಲ್ಲಿರುವ ಆದಿತ್ಯನಲ್ಲಿ ವಿಷ್ಣುವು ಇರಾಮಯನೆಂಬ ನಾಮದಿಂದಿರುವನು.

ಇಚ್ಛಾನುರೂಪಂ ಹಿ ಸುಖಂ ಈರೇತಿ ಪರಿಕೀರ್ತಿತಮ್ ।
ಇಚ್ಛಾನಂದ ಸ್ವರೂಪತ್ವಾತ್ಸ ಏವೋಕ್ತೋ ಹಿರಣ್ಮಯಃ ।। ೧೭ ।।

ತನ್ನ ಅಪೇಕ್ಷೆಗೆ (desire) ಅನುಗುಣವಾದ ಸುಖವು 'ಈರ' ಎಂದು ಹೇಳಲ್ಪಡುವುದು; ಇಚ್ಛೆ ಮತ್ತು ತದನುಸಾರಿಯಾದ ಆನಂದವೇ ಸ್ವರೂಪಭಾವವುಳ್ಳವನಾದುದರ ದೆಸೆಯಿಂದಲೇ ಆತನು ಹಿರಣ್ಮಯನೆಂದು ಹೇಳಲ್ಪಡುವನು.

ಹಿರಿಕ್ಸುಖಂ ಹಿರಣ್ಯಂ
ಸ್ಯಾದಿತಿಸ್ವರ್ಣಮಯೋ ಹರಿಃ ।
ಉಚ್ಛ್ವಾಸೇ ಭಾರತೀ ಜ್ಞೇಯಾ
ಶ್ವಾಸೇ ಪ್ರಾಣಂ ವಿಚಿಂತಯೇತ್ ।। ೧೮ ।।

ನಿರ್ದೋಷವಾದ ಸುಖವು ಹಿರಣ್ಯವೆಂದು ಹೇಳಲ್ಪಡುವುದು; ಆದುದರಿಂದಲೇ ಸ್ವರ್ಣಮಯನು ಶ್ರೀಹರಿಯು; ಹೊರಗೆ ಬರುವ ಘಾಳಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಣನನ್ನು ಧ್ಯಾನಮಾಡುವುದು.

ಪ್ರಾಣಶ್ಚ ಹಂಸನಾಮಾಸೌ ಉಪಾಸ್ತೇ ಹಂಸನಾಮಕಮ್ ।
ಸೂರ್ಯಶ್ಚ ದಕ್ಷಿಣಶ್ವಾಸೆ ವಾಮೆ ಸೋಮ ಉದಾಹೃತಃ ।। ೧೯ ।।

ಈ ಪ್ರಾಣನನ್ನು ಹಂಸನೆಂದು ಹೇಳುವರು; ಈತನು ಹಂಸನೆಂಬ ಹರಿಯನ್ನು ಉಪಾಸನೆ ಮಾಡುವನು; ಮೂಗಿನ ಬಲರಂಧ್ರದಿಂದ ಹೋಗುವ ವಾಯುವಿನಲ್ಲಿ ಸೂರ್ಯನೂ, ಎಡರಂಧ್ರದಲ್ಲಿ ಚಂದ್ರನೂ ಇರುವರು.

ಶ್ವಾಸಶ್ಚ ಹಂಸದೈವತ್ಯೋ ಹಂಸಃ ಪ್ರಾಣೇಸ್ಥಿತೋ ಹರಿಃ ।
ಸರ್ವದೋಷವಿಹೀನತ್ವಾತ್ಸರ್ವಸಾರತ್ವತೋ ಪಿಚ ।। ೨೦ ।।

ಹಂಸ ಇತ್ಯುಚ್ಯತೇ ಸೋಽಪಿ
ಪ್ರಾಣಸ್ಥಃ ಶುಚಿಷತ್ಸ್ಮೃತಃ ।
ತಸ್ಮಾದೇತತ್ಪೂರಕಾದ್ಯೈಃ
ಪ್ರಾಣಾಯಾಮೋಽಘಶೋಷಣಃ ।। ೨೧ ।।

ಈ ಶ್ವಾಸವು ಶ್ರೀ ಹಂಸ ದೇವತಾಕವಾದುದು; ಈ ಹಂಸರೂಪೀ ನಾರಾಯಣನು ಮುಖ್ಯಪ್ರಾಣನಲ್ಲಿರುವನು; ಸಕಲ ದೋಷರಹಿತ ನಾದುದರಿಂದಲೂ ಸರ್ವಸಾರ ಸ್ವಭಾವವುಳ್ಳವನಾದುದರಿಂದಲೂ ಹಂಸನೆಂದು ಆತನ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಯು. ಆತನು ಪ್ರಾಣ (ವಾಯು)ನಲ್ಲಿರುವಾಗ 'ಶುಚಿಷತ್' ಎಂದು ಹೇಳಲ್ಪಡುವನು; ಆದುದರಿಂದ, ಪೂರಕ, ರೇಚಕ ಮತ್ತು ಕುಂಭಕರೂಪವಾದ ಪ್ರಾಣಾಯಾಮ ಮಾಡಿದರೆ ಸಕಲ ಪಾಪಗಳೂ ಒಣಗಿ ಹೋಗುವುವು.

ಪೂರಕವೆಂದರೆ ಎಡಗಡೆಯ ಮೂಗಿನ ರಂಧ್ರದಿಂದ ಗಾಳಿಯನ್ನು ಒಳಗೆ ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳುವುದು; ರೇಚಕವೆಂದರೆ ಗಾಳಿಯನ್ನು ಮೂಗಿನ ಬಲರಂಧ್ರದಿಂದ ಹೊರಗೆ ಬಿಡುವುದು; ಮತ್ತು ಕುಂಭಕವೆಂದರೆ ಒಳಗೆ ತೆಗೆದು ಕೊಂಡ ಗಾಳಿಯನ್ನು ಕೆಲವು ಹೊತ್ತು ಹೃದಯದಲ್ಲಿ ತಡೆದು ನಿಲ್ಲಿಸಿರುವುದು.

ಲೃಶಲೃಜೀಚ ವಿಜ್ಞೇಯೌ ಗಂಡಯೋರೋಷ್ಠಯೋಃ ಸ್ಥಿತೌ ।
ಏಕಾತ್ಮೈರೌ ದಂತಪಙ್ತ್ಯೋಸ್ಥಿತಾವೋಜೋಭೃತೌರಸೌ ।। ೨೨ ।।

ಲೃಶ ಮತ್ತು ಲೃಜಿ ಎಂಬ ಎರಡು ಭಗವದ್ರೂಪಗಳು ಬಲ ಮತ್ತು ಎಡ ಕಪೋಲಗಳಲ್ಲಿಯೂ, ಏಕಾತ್ಮ ಮತ್ತು ಐರರೆಂಬ ಎರಡು ರೂಪಗಳು, ಎರಡು

ತುಟಿಗಳಲ್ಲಿಯೂ, ಎರಡು ಹಲ್ಲುಗಳ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿಯೂ ಓಜೋಭೃತ ಮತ್ತು ಔರಸ ಎಂಬ ಎರಡು ಭಗವದ್ರೂಪಗಳೂ ಇರುವುವು.

ಜಿಹ್ವಾಭಿಮಾನೀ ವರುಣೋ ಮತ್ಸ್ಯಸ್ತಸ್ಯ ನಿಯಾಮಕಃ ।
ವಾಗಿಂದ್ರಿಯ ಸ್ಥಿತೋವಹ್ನಿಸ್ತಸ್ಮಿನ್ವೇದ್ಯೋ ವಿಶಾಸಹಿಃ ॥ ೭೩ ॥

ರುಚಿಗ್ರಹಣಮಾಡುವ ನಾಲಿಗೆಗೆ ವರುಣನು ಅಭಿಮಾನಿಯು ಅವನಲ್ಲಿ ಮತ್ಸ್ಯರೂಪೀ ಹರಿಯು ನಿಯಾಮಕನು; ಮಾತನಾಡುವ ಶಕ್ತಿಯುಳ್ಳ ವಾಗೀಂದ್ರಿಯದಲ್ಲಿ ಅಗ್ನಿಯು ಅಭಿಮಾನಿಯು; ತನ್ನಿಯಾಮಕನು ವಿಷಾಸಹಿ ಎಂಬ ಪರಶುರಾಮರೂಪೀ ಹರಿಯು.

ತಥಾ ನಾರಾಯಣೀರೂಪಂ
ರಾತ್ರಿಸೂಕ್ತಾಧಿದೈವತಾಮ್ ।
ವಾಚ್ಯರ್ಥಗರ್ಭೋ ವಿಜ್ಞೇಯೋ
ವಾಗ್ಗತಾಹಿ ಸರಸ್ವರತೀ ॥ ೭೪ ॥

ಹಾಗೆಯೇ ರಾತ್ರಿಸೂಕ್ತದ ಅಧಿದೇವತೆಯಾದ ನಾರಾಯಣೀ ಎಂಬ ಶ್ರೀ ಹರಿಯ ಸ್ತ್ರೀರೂಪವನ್ನು 'ವಾಚಿ'ಯಲ್ಲಿ, ವಾಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಸರಸ್ವತೀ ದೇವಿಯನ್ನೂ ಅಲ್ಲಿ ನಿಯಾಮಕನಾದ ಅರ್ಥಗರ್ಭನಾಮಕನಾದ ಶ್ರೀಹರಿಯನ್ನೂ ತಿಳಿಯುವುದು.

ತತ್ರ ವಾಗೀಶ್ವರಃ ಸರ್ವಪಾಲನಾದಪಿ ಸರ್ವತಃ ।
ವಿಶಿಷ್ಟತ್ವಾತ್ಪವಿಃ ಪ್ರೋಕ್ತಃ ಪ್ರಲೀನಾಖಿಲ ಕುತ್ಸಿತಃ ॥ ೭೫ ॥

ಕುಲೀತ್ಯುಕ್ತೋಹರಿಃ ಸಾಕ್ಷಾಸ್ತ್ರೀರೂಪೋ ಹಯಶೀರ್ಷಕಃ ।
ಯೋ ಹಯಾಸ್ಯಮುಪಾಸೀತ ತಸ್ಯ ವಿದ್ಯಾ ಫಲಿಷ್ಯತಿ ॥ ೭೬ ॥

ಅಲ್ಲಿ ವಾಕ್ಕಿಗೆಲ್ಲ ಪ್ರಭುವಾಗಿ ಸಕಲ ಕಡೆಗಳಿಂದಲೂ ಸರ್ವರನ್ನೂ ಪಾಲನೆ ಮಾಡೋಣದರಿಂದಲೂ, ಸರ್ವೋತ್ತಮನಾದುದರಿಂದಲೂ 'ಪವಿಃ' ಎಂದು ಹೇಳಲ್ಪಡುವವನು; ಸಕಲ ನೀಚ ವ್ಯಾಪಾರದ ದೆಸೆಯಿಂದ ರಹಿತ ನಾಗಿರೋಣದ್ದರಿಂದ 'ಕುಲೀ' ಎಂದು ಆತನ ನಾಮವು; ಇದು ಸ್ತ್ರ್ಯಾತ್ಮಕವಾದ ಹಯಗ್ರೀವ ರೂಪವು; ಈ ಹಯಮುಖನನ್ನು ಉಪಾಸನೆ ಮಾಡುವವರಿಗೆ ಸಕಲ ಮಂತ್ರಸಿದ್ಧಿಯೂ ಮತ್ತು ಸಕಲ ವಿದ್ಯೆಯ ಪ್ರಾಪ್ತಿಯೂ ಆಗುವುದು.

(ಇದು ಗಾಯತ್ರೀ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯರೂಪವು; ಗಾಯತ್ರಿಯು ವೇದ ಮಾತೆಯು; ಆದುದರಿಂದ ಗಾಯತ್ರೀ ಸಿದ್ಧಿಯುಳ್ಳವರಿಗೆ ಇತರ ಸಕಲ ಮಂತ್ರಗಳ ಸಿದ್ಧಿಯಾಗುವುದು ಎಂದು ನಿಶ್ಚಯವು).

ಪಾಣಿದ್ವಯಾಭಿಮಾನೀ ಚ ಜ್ಞೇಯೋ ದಕ್ಷಃ ಪ್ರಜಾಪತಿಃ ।
ಮಧುಘ್ನೋ ದಕ್ಷಿಣೆ ಹಸ್ತೇ ಕಪಿಲಾದ್ಯಾಶ್ಚ ಸಂಧಿಷು ॥ ೭೭ ॥

ಎರಡು ಕೈಗಳಿಗೂ ದಕ್ಷಪ್ರಜಾಪತಿಯು ಅಭಿಮಾನಿಯು; ಬಲದ ಹಸ್ತದಲ್ಲಿ ಮಧುಸೂದನನೂ ಸಂಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಪಿಲ, ಖಪತಿ, ಗರುಡಾಸನ, ಘರ್ಮ ಮತ್ತು ಜಸಾರ ಎಂಬ ಐದು ಮೂರ್ತಿಗಳಿರುವರು.

ಮೂರ್ತಯಃ ಪಂಚವಿಜ್ಞೇಯಾ
ಮಾತೃಕಾವರ್ಣದೇವತಾಃ ।
ದಕ್ಷಿಣಾಂಗುಷ್ಠ ಮೂಲೇತು
ತೀರ್ಥಂ ಬ್ರಾಹ್ಮಮುದಾಹೃತಮ್ ॥ ೭೮ ॥

ಹಿಂದೆ ಹೇಳಿದ ಐದುಮೂರ್ತಿಗಳು ಮಾತೃಕಾವರ್ಣನಿಯಾಮಕ ಮತ್ತು ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯ ಮೂರ್ತಿಗಳು; (ಕ ವರ್ಗದ ಐದು ಅಕ್ಷರಗಳು) ಬಲಗೈನ ಹೆಬ್ಬೆಟ್ಟಿನ ಮೂಲಭಾಗವು ಬ್ರಾಹ್ಮ (ಬ್ರಹ್ಮ ಸಂಬಂಧಿ) ತೀರ್ಥವೆಂದು ನಿಶ್ಚಯವು.

ಕನಿಷ್ಠಾಮೂಲಗಂ ಯತ್ತತ್ಪ್ರಾಜಾ-
ಪತ್ಯಂ ತದಾರ್ಷಕಮ್ ।
ತರ್ಜನೀ ಮೂಲದೇಶೇತು
ಪೈತೃಕಂ ತೀರ್ಥಮುತ್ತಮಮ್ ॥ ೭೯ ॥

ಕಿರುಬೆರಳಿನ ಮೂಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಜಾಪತ್ಯವೆಂಬ ಋಷಿತೀರ್ಥವಿರುವುದು ತರ್ಜನಿಯ (ಹೆಬ್ಬೆರಳಿನಿಂದ ಎರಡನೆಯದು) ಬೆರಳಿನ ಬುಡದಲ್ಲಿ ಪಿತೃತೀರ್ಥವಿರುವುದು.

ಅಂಗುಲ್ಯಗ್ರೇ ದೇವತೀರ್ಥ-
ಮಾಗ್ನೇಯಂ ಕರಮಧ್ಯಗಮ್ ।
ಜ್ಞಾತ್ವೈವಂ ಪಂಚತೀರ್ಥಾನಿ
ತದ್ದ್ವಾರಾ ಕೃತಮಕ್ಷಯಮ್ ॥ ೮೦ ॥

ಬೆರಳುಗಳ ತುದಿಯಲ್ಲಿ ದೇವತೀರ್ಥವು ಅಂಗೈಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಅಗ್ನಿತೀರ್ಥ ಇರುವುವು; ಹೀಗೆ ಐದು ತೀರ್ಥಗಳನ್ನು ತಿಳಿದು ಮಾಡಿದ ಸಕಲ ಸತ್ಕರ್ಮವು ನಾಶರಹಿತವಾದ ಫಲಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಗುವುದು.

ಶ್ರೀಧರೋ ವಾಮಹಸ್ತಸ್ಥ ಶ್ಚಾರ್ವಂಗಾದ್ಯಾಶ್ಚ ಸಂಧಿಗಾಃ ।
ವೇದ್ಯಸ್ತುಂದೇ ಮನುರ್ದೇವಃ ಪರೋ ದಕ್ಷಿಣಪಾರ್ಶ್ವಕೇ ॥ ೮೧ ॥

ಶ್ರೀಧರನು ಎಡದ ಹಸ್ತದ ನಿಯಾಮಕನು; ಚಾರ್ವಂಗ ಛಂದೋಗಮ್ಯ, ಜನಾರ್ದನ, ಝಾಟತಾರಿ ಮತ್ತು ಇಾಮ ಈ ಐದು ಭಗವದ್ರೂಪಗಳೂ ಎಡಗಡೆಯ ಬಾಹುಸಂಧಿಗಳಲ್ಲಿರುವವರು; ತುದಿಯಲ್ಲಿ ವೃಷಣಕ್ಕೂ ಆಸನಕ್ಕೂ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ಗಡ್ಡೆಮನುವೂ, ಮತ್ತು ದೇಹದ ಬಲಪಕ್ಕೆಯಲ್ಲಿ ಪರನೂ ಇರುವರು.

ವಾಮೇ ಜ್ಞೇಯಃ ಫಲೀ ಯಜ್ಞೋ
ಹೃದಿ ಪೃಷ್ಠೆ ಸ್ಥಿತೋ ಬಲೀ ।
ಕಟಿದೇಶೇಽನಿರುದ್ಧಶ್ಚ ಗುಹ್ಯೇ
ಸ್ವಾಯಂಭುವೋ ಮನುಃ ॥ ೮೨ ॥

ಎಡಪಕ್ಕೆಯಲ್ಲಿ ಫಲಿಯೂ, ಯಜ್ಞನು ಹೃದಯದಲ್ಲಿಯೂ ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ (ಬೆನ್ನು) ಬಲಿಯೂ, ಪಿರ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಅನಿರುದ್ಧನೂ ಇರುವರು; ಗುಹ್ಯೇಂದ್ರಿಯದಲ್ಲಿ ಸ್ವಾಯಂಭುವ ಮನುವು ಅಭಿಮಾನಿಯು.

ತಸ್ಮಿನ್ ಭಗೋ ಹರಿಶ್ಚಿಂತ್ಯಃಪ್ರಜಾಪತಿರಿತೀರಿತಃ ।
ರೇತೋಭಿಮಾನೀ ಚಾದಿತ್ಯಸ್ತಸ್ಮಾನ್ನಾದಿತ್ಯನಾಮಕಃ ॥ ೮೩ ॥

ಅಲ್ಲಿ ಭಗನೆಂಬ ಹರಿಯನ್ನು ತಿಳಿಯುವುದು; ಅವನನ್ನು 'ಪ್ರಜಾಪತಿ' ಎಂದು ಹೇಳುವರು; ರೇತಸ್ಸಿಗೆ ಅಭಿಮಾನಿಯು ಆದಿತ್ಯನು (ಸೂರ್ಯನು); ಆತನಲ್ಲಿ ಆದಿತ್ಯನೆಂಬ ಹರಿ ಇರುವನು.

ಪುಂರೂಪೇ ಭಗವಾನ್ವಿಷ್ಣುಃ ರೇತಸ್ಯಪಿ ಪುಮಾತ್ಮಕಃ ।
ತಸ್ಮಾಚ್ಛುಕ್ಲಾನ್ನಭೀಭತ್ಸೇ ತ್ಭಾರ್ಯಾ ಭರ್ತೃಗತಾದೃಶಮ್ ॥ ೮೪ ॥

ಪುರುಷನಲ್ಲಿಯೂ ಆತನ ರೇತಸ್ಸಿನಲ್ಲಿಯೂ ಹರಿಯು ಪುರುಷರೂಪದಿಂದಲೇ ಇರುವನು; ಆದುದರಿಂದ, ಗಂಡನಾದ ಪುರುಷನಲ್ಲಿರುವ, ರೇತಸ್ಸನ್ನು ಪತ್ನಿಯು ನಿರಾಕರಿಸಬಾರದು ಮತ್ತು ಅಸಹ್ಯಪಡಬಾರದು.

ಏವಂ ಸ್ತ್ರೀಲೋಹಿತೇ
ಪ್ಯಗ್ನಿಸ್ತದ್ಗತೋಽಪ್ಯಗ್ನಿನಾಮಕಃ ।
ಸ್ತ್ರೀರೂಪೀ ಸಂಸ್ಥಿತಂ ತಸ್ಮಾನ್ನ
ಭೀಭತ್ಸೇತ ಲೋಹಿತಮ್ ॥ ೮೫ ॥

ಹೀಗೆಯೇ ಹೆಂಗಸಿನ ಯೋನಿದ್ವಾರದಿಂದ ಬರುವ ರಕ್ತದಲ್ಲಿ ಅಗ್ನಿಯು ಅಭಿಮಾನಿಯು; ಅಲ್ಲಿ ಹೆಂಗಸಿನ ರೂಪದಿಂದಲೇ ಅಗ್ನಿ ಎಂಬ ಶ್ರೀಹರಿಯು ಇರುವನು; ಆದುದರಿಂದ ಅದನ್ನು ತಿರಸ್ಕರಿಸಬಾರದು.

ಪುಂಸ್ತ್ರೀ ರೂಪಾಭಿಯೋಗೇನ ಪಿತೃಸ್ಥಃ ಪುತ್ರತಾಮಿಯಾತ್ ।
ಅಂಶಾಂಶಿತ್ವೇಚ್ಛಯಾ ವಿಷ್ಣುರ್ನಚೇದಿಚ್ಛಾ ನ ಸಂತತಿಃ ॥ ೮೬ ॥

ಪುರುಷ ಮತ್ತು ಸ್ತ್ರೀಸಂಗಮದಿಂದ ಪುರುಷನಲ್ಲಿರುವ (ತಂದೆ) ವಿಷ್ಣುವು ಅಂಶಾಂಶಿಯಾಗಬೇಕೆಂಬ ಆಶೆಯಿಂದ ಪುತ್ರಭಾವವನ್ನು ಹೊಂದುವನು; ಹಾಗೆ ಶ್ರೀಹರಿಯ ಇಚ್ಚೆಯೇ ಇಲ್ಲದಿದ್ದರೆ ಮಕ್ಕಳಾಗುವುದಿಲ್ಲ.

ಶುಕ್ಲಾಧಿಕೇ ಪುಮಾನೇವ
ಕನ್ಯಾಸ್ಯಾ ಚ್ಛೋಣಿತೇಧಿಕೇ ।
ತಯೋಃ ಸಮೇತು ಷಂಢಃ
ಸ್ಯಾದೇತನ್ನ್ಯೂನಾಧಿಕಾಧಿಕಮ್ ॥ ೮೭ ॥

ಶುಕ್ಲವು ಹೆಚ್ಚಾಗಿದ್ದರೆ ಗಂಡೂ, ಶೋಣಿತವು ಅಧಿಕವಾದರೆ ಹೆಣ್ಣೂ ಎರಡೂ ಸಮವಾದರೆ ನಪುಂಸಕನೂ ಹುಟ್ಟುವರು; ಇದೇ ನಿರ್ಣಯವು.

ಆದಿತ್ಯಾಗ್ನಿ ನಿಯೋಗೇನ
ಭವೇತ್ಕರ್ಮ ಸ್ವಭಾವತಃ ।
ಆನಂದಾಖ್ಯೋರಮೇತ್ ಸ್ತ್ರೀ
ಪುಂಸ್ಥಿತಃ ಪುರುಷೋತ್ತಮಃ ॥ ೮೮ ॥

ಕರ್ಮಗಳ ಸ್ವಭಾವದ ದೆಸೆಯಿಂದ ಆದಿತ್ಯ ಮತ್ತು ಅಗ್ನಿಯು ಪರಸ್ಪರ ಸಂಬಂಧದಿಂದ ಆನಂದನೆಂಬ ಪುರುಷ ಮತ್ತು ಸ್ತ್ರೀಯರಲ್ಲಿರುವ ಶ್ರೀನಾರಾಯಣನು (ಪುರುಷೋತ್ತಮನು) ಇಬ್ಬರಿಗೂ ತನ್ನ ವಿಹಾರದಿಂದ ಆನಂದವನ್ನುಂಟುಮಾಡುವನು.

ದಂಪತ್ಯೋಃ ಪ್ರೀತಿಮುತ್ಪಾದ್ಯ
ಸ್ವೇಚ್ಛಯೈವ ನ ಚಾನ್ಯಥಾ ।
ತಯೋಶ್ಚ ಮಿಥುನೀಭಾವಂ
ಯಥೋ ನಯತಿ ಯದ್ಧರಿಃ ॥ ೮೯ ॥

ಗಂಡ ಹೆಂಡರಿಬ್ಬರಿಗೂ ಪರಸ್ಪರ ಪ್ರೀತಿಯನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸಿ ತನ್ನ ಇಚ್ಛೆಯಿಂದಲೇ ಅವರಿಬ್ಬರಿಗೂ ಒಂದೇ ಜಾಗದಲ್ಲಿದ್ದು ವಿಹರಿಸುವ ಭಾವವನ್ನು ಹೇಗೆ ಮಾಡುವನೋ ಅದನ್ನು ಹೇಳುವರು.

ತತ ಸ್ಸಮಿಥುನೋನಾಮ ಪಂಚಧಾತ್ರ ವ್ಯವಸ್ಥಿತಃ ।
ಕರೋತಿ ಋತುಸಂಕೇತಂ ತಸ್ಯಾಂ ಹಿಂಕಾರ ನಾಮಕಃ ॥ ೯೦ ॥

ಸುಖಂ ಚಾನುಭವತ್ಯೇಷಃ ತಸ್ಮಿನ್ ಪ್ರಸ್ತಾವನಾಮಕಃ ।
ಸಃಸ್ತ್ರೀಗತಯಾ ಶೇತೆ ರಮಯೇ ದುದ್ಗೀಥ ನಾಮಕಃ ॥ ೯೧ ॥

ಪ್ರತಿಃ ಸ್ತ್ರೀಸಹಿತಃ ಶೇತೆ ಪ್ರತಿಹಾರಾ ಭಿಧೋ ಹರಿಃ ।
ಕಾಲೋ ಗಚ್ಛತಿ ಯಃ ಪಾರಂ ತಸ್ಮಿನ್ಸಃ ನಿಧನಾಭಿಧಃ ॥ ೯೨ ॥

ಆ ಮಿಥುನೀಭಾವವು ಐದು ವಿಭಾಗವಾಗಿರುವುವು; ಋತುಕಾಲವುಂಟಾಗುವುದು; ಆಗ ಸ್ತ್ರೀಯರಲ್ಲಿ ಹಿಂಕಾರನಾಮಕನಾದ ಹರಿ ಇರುವನು; ಪುರುಷನು ಸುಖಾನುಭವ ಮಾಡುವನು; ಆಗ ಅಲ್ಲಿ ಪ್ರಸ್ತಾವ ನಾಮಕನು; ದಂಪತಿಗಳು ಒಂದೇ ಹಾಸಿಗೆಯಲ್ಲಿದ್ದು ವಿಹರಿಸುವರು; ಆಗ ಉದ್ಗೀಥ ನಾಮಕನು; ಆ ಸ್ತ್ರೀಯೊಡನೆ ಹಾಗೆಯೇ ಬಹುಕಾಲ ಇರುವಾಗ ಅಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಹಾರನು; ರೇತಸ್ಸಿನ ಸ್ಖಲನಾನಂತರ ನಿಧನನಾಮಕನು. ಹೀಗೆ ಐದು ಸಾಮಗಳು. ಹೀಗೆ ಈ ಐದು ಕಾಲಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಪುರುಷರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಣ, ಅಪಾನ, ವ್ಯಾನ, ಉದಾನ ಮತ್ತು ಸಮಾನಾಂತರ್ಗತ ಶ್ರೀ ಅನಿರುದ್ಧ, ಪ್ರದ್ಯುಮ್ನ, ಸಂಕರ್ಷಣ, ವಾಸುದೇವ ಮತ್ತು ನಾರಾಯಣನೆಂಬ ಪಂಚರೂಪದಿಂದಲೂ ಹಾಗೆಯೇ ಸ್ತ್ರೀಯರಲ್ಲಿ ಭಾರತೀ ಮತ್ತು ಲಕ್ಷ್ಮೀ ದೇವಿಯ ಅಂತರ್ಗತ ಐದುಸ್ತ್ರೀರೂಪದಿಂದಲೂ ಇರುವನು. ಆ ಸ್ತ್ರೀಪುರುಷರಿಂದ ಅನುಭವಿಸಲ್ಪಡುವ ಸುಖಾನುಭವವನ್ನು ತಾನೇ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಹೊಂದಿ ಇತರರಿಗೆ ಅವರವರ ಯೋಗ್ಯತಾನುಸಾರವಾಗಿ ಉಂಟುಮಾಡುತ್ತಾನೆ.

ಜ್ಞಾತ್ವೈವಂ ಪಂಚರೂಪಾಣಿ
ಮಿಥುನಸ್ಥಾನಿ ವೈ ಹರೇಃ ।
ಸ್ವಸ್ತ್ರೀ ಸಂಸರ್ಗತೋ ಯಾತಿ
ವಾಮದೇವಾಧ್ವರಂ ಫಲಮ್ ॥ ೯೩ ॥

ಹೀಗೆ ಮೈಥುನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಹರಿಯ ಈ ರೂಪಗಳನ್ನು ತಿಳಿದು ತನ್ನ ನಿಜಭಾರ್ಯೆಯ ಸಮಾಗಮವನ್ನು ಮಾಡಿದರೆ ವಾಮದೇವ ಎಂಬ ಯಜ್ಞ ಮಾಡಿದ ಫಲ ಬರುವುದು.

ತಸ್ಮಾದನೇಕಪತ್ನೀಕಃ ಪತ್ನೀಷ್ವೇಕಾಂ
ನ ಚ ತ್ಯಜೇತ್ ।

ಪತೀನಾಂ ತದ್ವ್ರತಂ ನೋ
ಚೇದ್ಭ್ರೂಣಹತ್ಯಾಂ ಚ ವಿಂದತಿ ॥ ೯೪ ॥

ಆದುದರಿಂದ ಅನೇಕ ಪತ್ನಿಯರುಳ್ಳ ಒಬ್ಬ ಪುರುಷನು ಋತುಕಾಲದಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬಳನ್ನಾದರೂ ನಿರಾಕರಿಸಬಾರದು; ಪತಿಯ ನಿಯಮವು ಒಂದು ವೇಳೆ ತಪ್ಪಿದರೆ ಶಿಶುಹತ್ಯ ಪಾಪ ಬರುವುದು.

ವಾಸುದೇವಾಭಿಧೋ ವಿಷ್ಣುಃ
ಯೋನೇಃ ಪ್ರಸವಶಕ್ತಿದಃ ।
ತಸ್ಯಾಂ ಗರ್ಭವಿಘಾತಾದಿ
ದೋಷಾನ್ ಸಂಶೋಧಯಿಷ್ಯತಿ ॥ ೯೫ ॥

ಶ್ರೀ ವಾಸುದೇವನೆಂಬ ವಿಷ್ಣುವು ಯೋನಿಗೆ ಪ್ರಸವ (ಹಡೆಯುವ ಶಕ್ತಿಯನ್ನೂ ಮತ್ತು ಅವಕಾಶವನ್ನೂ ಕೊಡುವನು; ಆಕೆಯಲ್ಲಿ ಗರ್ಭವಿಘ್ನವುಂಟುಮಾಡುವ ದೋಷಗಳನ್ನು ಕಳೆಯುವನು.

ಸಂಕರ್ಷಣಾಭಿಧಸ್ತ್ವಷ್ಟಾ ಗರ್ಭರೂಪ ವಿಧಾಯಕಃ ।
ರೇತಃ ಸೇಚಯತಿ ತಸ್ಯಾಂ ಪ್ರದ್ಯುಮ್ನಾಖ್ಯಃ ಪ್ರಜಾಪತಿಃ ॥ ೯೬ ॥

ಗರ್ಭಗತರೂಪದ ವಿಧಾನಮಾಡುವವನು ಸಂಕರ್ಷಣನೆಂಬ ಬಡಗಿಯ ರೂಪಿಯಾದ ಶ್ರೀಹರಿಯು; ಪ್ರದ್ಯುಮ್ನನೆಂಬ ಪ್ರಜಾಪತಿಯು ಆ ಯೋಗಿಯಲ್ಲಿ ಪುರುಷನ ರೇತಸ್ಸನ್ನು ಹಾಕುವನು.

ಅನಿರುದ್ಧಾಭಿಧೋ ಧಾತಾ ಗರ್ಭಾಧಾರಸ್ತದಾಜನಿಃ ।
ಶ್ವಾಸೋಚ್ಛ್ವಾಸನಿರುದ್ಧೋತ್ಥಕ್ಲೇಶನಾಶೋ ಭವತ್ಯತಃ ॥ ೯೭ ॥

ಅನಿರುದ್ಧನೆಂಬ ಧಾತೃವು ಗರ್ಭಾಧಾರಕನು; ನಂತರ ಜನನವು ; ಶ್ವಾಸೋಚ್ಛ್ವಾಸ ನಿರೋಧದಿಂದ ಆಗುವ ದುಃಖವನ್ನೂ ಅನಿರುದ್ಧನೆಂಬ ಶ್ರೀಹರಿಯು ಪರಿಹರಿಸುವನು.

ಅನಿರುದ್ಧ ಇತಿ ಪ್ರೋಕ್ತಃ ಸ ಗರ್ಭಂ ಧಾರಯಿಷ್ಯತಿ ।
ಸಂಗಕಾಲೇ ದ್ಯುಪರ್ಜನ್ಯ ಧರಾ ಪುಂಸ್ತ್ರೀ ಸ್ಥಿತಾನಿ ಚ ॥ ೯೮ ॥

ನಾರಾಯಣಾದಿ ರೂಪಾಣಿ ಧ್ಯಾಯನ್ ಸ್ವಸ್ತ್ರಿಯಮಶ್ನುತೇ ।
ತಸ್ಯ ಸ್ತ್ರೀ ಸಂಗದೋಷೋಽಪಿ ಲಿಪ್ಯತೇ ನ ಕದಾಚನ ॥ ೯೯ ॥

ಗರ್ಭವನ್ನು ಧಾರಣೆಮಾಡುವದರಿಂದ ಅನಿರುದ್ಧನೆಂಬ ನಾಮವು; ಸ್ತ್ರೀರಮಣಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆಕಾಶ, ಪರ್ಜನ್ಯ (ಮೇಘ ಮತ್ತು ತದಭಿಮಾನಿವತಾ) ಭೂಮಿ, ಪುರುಷ ಮತ್ತು ಸ್ತ್ರೀ ಈ ಐದು ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿರುವ (5+(5x5)25=30) ಶ್ರೀನಾರಾಯಣ, ವಾಸುದೇವ, ಸಂಕರ್ಷಣ, ಪ್ರದ್ಯುಮ್ನ ಮತ್ತು ಅನಿರುದ್ಧ ಎಂಬ ಪಂಚಾತ್ಮಕ ವ್ಯೂಹದ ಮೂವತ್ತು ರೂಪಗಳನ್ನು ತಿಳಿದು ಕ್ರೀಡಿಸಿದರೆ ಸ್ತ್ರೀಸಂಗದೋಷವೇ ಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಅದಕ್ಕೆ ಪಂಚಮಹಾಯಜ್ಞವೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಯು. ಈ ವಿಷಯವು ಛಾಂದೋಗ್ಯೋಪನಿಷತ್ತಿನಲ್ಲಿ ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿ ಹೇಳಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಇದನ್ನು ತಿಳಿದು ಇದರಂತೆ ಆಚರಿಸೋಣದರಿಂದ, ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬರೂ ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ಐದು ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿದ್ದು ಜಗತ್ತಿಗೆ ಬಂದಿರುವದರಿಂದ, ತನ್ನಿಮಿತ್ತವಾದ ಋಣಗಳ ಪರಿಹಾರವಾಗುವುದು.

ಮಿತ್ರಾಪಾನೌ ವಾಯುಸಂಸ್ಥೌ
ಪ್ರದ್ಯುಮ್ನಸ್ತತ್ರ ಸಂಸ್ಥಿತಃ ।
ದಕ್ಷೋರುಸಂಧಿಷು ಜ್ಞೇಯಂ
ಟಂಕ್ಯಾದೀನಾಂ ಚ ಪಂಚಕಮ್ ॥ ೧೦೦ ॥

ಮಿತ್ರನೆಂಬ ಸೂರ್ಯನು ಮತ್ತು ಅಪಾನನೆಂಬ ವಾಯುವು ಗುದದಲ್ಲಿರುವರು; ಅವರ ನಿಯಾಮಕನು ಪ್ರದ್ಯುಮ್ನನು; ಬಲದ ತೊಡೆಯಿಂದ ಕಾಲಿನವರಿಗಲಿನ ಐದು ಸಂದುಗಳಲ್ಲಿ ಟಂಕಿ, ಠಲಕ, ಡರಕ, ಢರಿಣ ಮತ್ತು ಣಾತ್ಮ ಎಂಬ ಐದು ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ತಿಳಿಯುವುದು.

ವಾಮೋರು ಸಂಧಿಷುಜ್ಞೇಯಾ
ಸ್ತಾರಾದ್ಯಾ ಪಂಚಮೂರ್ತಯಃ ।
ಜಯಂತಃ ಪಾದಯೋ ಸ್ತಸ್ಮಿನ್
ಯಜ್ಞೋ ನಾರಾಯಣಃ ಸ್ಥಿತಃ ॥ ೧೦೧ ॥

ಎಡಗಾಲಿನ ಐದುಸಂದುಗಳಲ್ಲಿ ತಾರ, ಥಬ, ದಂಡಿ, ಧನ್ವಿ ಮತ್ತು ನಮ್ಯ ಎಂಬ ಐದು ಮೂರ್ತಿಗಳಿರುವರು; ಹೆಜ್ಜೆಗಳೆರಡರಲ್ಲಿಯೂ ಜಯಂತನೂ, ತನ್ನಿಯಾಮಕನಾಗಿ, ಯಜ್ಞನೆಂಬ ನಾರಾಯಣನೂ ಇರುವರು.

ದಕ್ಷಿಣಾಂಗುಷ್ಠ ದೇಶೇತು ವಾಯ್ವಧಿಷ್ಠಾನಸಂಸ್ಥಿತಃ ।
ನಾರಾಯಣಸ್ತೀರ್ಥಪದೊ ದೇಹಾಧಾರತಯಾ ಸ್ಥಿತಃ ॥ ೧೦೨ ॥

ಬಲದ ಕಾಲಿನ ಹೆಬ್ಬೆರಳಿನಲ್ಲಿ ವಾಯುವನ್ನು ಅಧಿಷ್ಠಾನಮಾಡಿಕೊಂಡು ತೀರ್ಥನೆಂಬ ನಾರಾಯಣನು ದೇಹಕ್ಕೆ ಆಧಾರನಾಗಿ ಇರುವನು.

ತತ್ರಸರ್ವಾಣಿ ತೀರ್ಥಾನಿ ತಿಷ್ಠತ್ಯರಿಧರಾಜ್ಞಯಾ ।
ತಸ್ಮಾತ್ಸುಪಾವನಂ ವಿಪ್ರಪಾದಪ್ರಕ್ಷಾಲನೋದಕಮ್ ॥ ೧೦೩ ॥

ಅಲ್ಲಿ ಚಕ್ರಧಾರಿಯಾದ ಶ್ರೀನಾರಾಯಣನ ಆಜ್ಞೆಯಿಂದ ಸಕಲ ತೀರ್ಥಗಳೂ ಇರುವುವು; ಬ್ರಾಹ್ಮಣನ ಪಾದಗಳನ್ನು ತೊಳೆದ ನೀರು ಅತ್ಯಧಿಕ ಪವಿತ್ರವಾದುದು.

ವಾಕ್ಪಾಣಿಪಾದಶ್ರೋತ್ರ
ಮನೋ ಹೃದಯಸ್ಥಾನೇಷು ಚ ।
ಆಕಾಶಾಖ್ಯರಮಾರೂಪೇಷ್ವೇವಂ
ರೂಪಾಣಿ ಚಿಂತಯೇತ್ ॥ ೧೦೪ ॥

ವಾಕ್, ಕೈ, ಕಾಲು, ಕಿವಿ, ಮನಸ್ಸು, ಹೃದಯ ಈ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಆಕಾಶವಿರುವುದು; ಅಲ್ಲಿ ಶ್ರೀರಮಾದೇವಿಯ ರೂಪಗಳಿರುವುವು; ಅಲ್ಲಿ ಮುಂದೆ ಹೇಳುವ ಶ್ರೀಹರಿರೂಪಗಳನ್ನು ತಿಳಿಯುವುದು.

ವಿಷ್ಣೋಃ ಪ್ರಜ್ಞಾ ಪ್ರಿಯಾ ಸತ್ಯಾಽ ನಂತಾ ನಂದಾ ಸ್ಥಿತಿಃ ಕ್ರಮಾತ್ ।
ಏತಚ್ಛಡ್ರೂಪವಿಜ್ಞಾನೀ ಷಡರೀನ್ಸಜಯಿಷ್ಯತಿ ॥ ೧೦೫ ॥

ಶ್ರೀವಿಷ್ಣುವಿನ, ಪ್ರಜ್ಞಾ, ಪ್ರಿಯಾ, ಸತ್ಯಾ, ಅನಂತಾ, ನಂದಾ ಮತ್ತು ಸ್ಥಿತಿ ಎಂಬ ಆರು ರೂಪಗಳು ಕ್ರಮದಿಂದ ಇರುವುವು; ಇವುಗಳನ್ನು ಚೆನ್ನಾಗಿ ತಿಳಿದವನು ಕಾಮ, ಕ್ರೋಧ, ಲೋಭ, ಮೋಹ, ಮದ ಮತ್ತು ಮಾತ್ಸರ್ಯಗಳೆಂಬ ಆರು ಶತ್ರುಗಳನ್ನು ಗೆಲ್ಲುವನು.

ವ್ಯಾಪ್ತಶ್ಚ ಹೃದಯಾಕಾಶೇ ಪುರುಷಾಖ್ಯೋಽನಿರುದ್ಧಕಃ ।
ಪ್ರದ್ಯುಮ್ನಸ್ತಾಲುದೇಶಸ್ಥೋ ಇಂದ್ರಯೋನಿರಿತಿ ಸ್ಮೃತಃ॥ ೧೦೬ ॥

ಹೃದಯದ ಅವಕಾಶದಲ್ಲಿ ಪುರುಷನೆಂಬ ಅನಿರುದ್ಧನು ತುಂಬಿರುವನು; ದವಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರದ್ಯುಮ್ನನು ಇಂದ್ರಯೋನಿ ಎಂದು ಹೇಳಲ್ಪಡುವನು.

ಶೀರ್ಷಾಂತಃ ಕೇಶಮೂಲೇ ತು
ವೀತಃ ಸಂಕರ್ಷಣಃ ಸ್ಥಿತಃ ।
ಧ್ಯೇಯಃ ಶೀರ್ಷಕಪಾಲೋರ್ಧ್ವಂ
ವಾಸುದೇವೋಽವ್ಯಯೋ ಹರಿಃ॥ ೧೦೭ ॥

ತಲೆಯ ಮೇಲೆ ಕೂದಲುಗಳ ಮೂಲದಲ್ಲಿ ವೀತಿ ಎಂಬ ಸಂಕರ್ಷಣನಿರುವನು; ತಲೆಯ ಕಪಾಲಗಳ ಮೇಲೆ ನಾಶರಹಿತನಾದ ಹರಿಯ ವಾಸುದೇವರೂಪವನ್ನು ತಿಳಿಯುವುದು.

ಹೃದಯಾಂತಃ ಸ್ತಿತೋ ವಿಷ್ಣುರ್ವಿಜ್ಞೇಯೋ ವಾಮನಾಭಿಧಃ ।
ಉಪಾಸ್ಯಃ ಸರ್ವದೇವೈಶ್ಚ ಪ್ರಾಣಾಪಾನಾದಿ ಚೇಷ್ಟಕಃ ॥ ೧೦೮ ॥

ಹೃದಯದಲ್ಲಿ ವಾಮನರೂಪಿಯಾದ ವಿಷ್ಣುವಿರುವನು; ಈತನು ಸಕಲ ದೇವತೆಗಳಿಂದ ಉಪಾಸಿಸಲ್ಪಡುವನು; ಮತ್ತು ಪ್ರಾಣ, ಅಪಾನ, ವ್ಯಾನ, ಉದಾನ ಮತ್ತು ಸಮಾನರೆಂಬ ಐದು ಮಂದಿ ವಾಯುಗಳನ್ನು ಅವರವರ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ನಿಯಮನಮಾಡುವನು.

ಹೃತ್ಪದ್ಮಸಂಸ್ಥಿತೋಪಾಸ್ಯಾ
ಗಾಯತ್ರೀ ಬ್ರಹ್ಮಸಂಮಿತಾ ।
ಗಾಯತ್ರ್ಯಂತಸ್ಥಿತೋ ವಿಷ್ಣು
ರ್ಗಾಯತಿ ತ್ರಾಯತೇಯತಃ ॥ ೧೦೯ ॥

ಹೃದಯಕಮಲದಲ್ಲಿ ವೇದಸಾರವೆನಿಸಿದ (ವೇದಮಾತೆಯಾದ) ಗಾಯತ್ರಿಯನ್ನು ಉಪಾಸನೆಮಾಡಬೇಕು; ಆ ಗಾಯತ್ರಿಯಲ್ಲಿ ತನ್ನನ್ನು ಸ್ತುತಿಸುವವರನ್ನು ಸಂರಕ್ಷಿಸುವವನು ಎಂಬ ಕಾರಣದಿಂದ ಗಾಯತ್ರೀ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದಲೇ ಶ್ರೀಹರಿಯು ಇರುವನು.

ಗಾಯತ್ರೀ ನಾಮಕೋ ವಿಷ್ಣುಃ
ಸ ಪ್ರಾಣಃ ಸ ಉದಾಹೃತಃ ।
ಪ್ರಾಣಾರ್ಕದ್ವಾರಪೋಪಾಸ್ಯಃ
ಪ್ರಾಣಾಗ್ನಾವೇವ ಮೇವಹಿ ॥ ೧೧೦ ॥

ಈ ಗಾಯತ್ರೀ ಎಂಬ ವಿಷ್ಣುವು ಪ್ರಾಣನಿಂದ ಸಹಿತನಾಗಿದ್ದು ಪ್ರಾಣಾರ್ಕನೆಂಬ ದ್ವಾರಪಾಲಕನಿಂದ ಪ್ರಾಣಾಗ್ನಿ ಹೋತ್ರವೆಂಬ ಭೋಜನದಲ್ಲಿ ಉಪಾಸಿಸಲ್ಪಡುವನು.

ಮುಖಸ್ಥಾಹವನೀಯಾಗ್ನೌ ಹೋತಾ ಪ್ರಾಣೋ ಹೃದಿಸ್ಥಿತಃ ।
ಪ್ರಾಣಾಗ್ನಿಸ್ಥಹರೇಃ ಪೂರ್ವದ್ವಾರಪಃ ಪ್ರಾಣಭಾಸ್ಕರಃ ॥ ೧೧೧ ॥

ಮುಖದಲ್ಲಿ (ಬಾಯಿ) ಆಹವನೀಯವೆಂಬ ಅಗ್ನಿಯು ಅಲ್ಲಿ ಹೃದಯದಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರಾಣನು ಹೋತೃವು; ಈ ಪ್ರಾಣಾಗ್ನಿಯಲ್ಲಿರುವ ಶ್ರೀಹರಿಯ ಪೂರ್ವದ (ಮುಂದುಗಡೆಯ) ದ್ವಾರಪಾಲಕನು ಪ್ರಾಣನೆಂಬ ಸೂರ್ಯನು.

ಜ್ಞಾತ್ವಾ ಪ್ರಾಣಾದ್ಯಧಿಷ್ಠಾನಂ ಕ್ರಮೇಣಾಹುತಿ ದಾನತಃ ।
ಪ್ರಾಣನಾಮಾನಿರುದ್ಧಾತ್ಮಾ ತೃಪ್ತೋ ವೈಶ್ವಾನರೋ ಹರಿಃ ॥ ೧೧೨ ॥

ಪ್ರಾಣ, ಅಪಾನರೇ ಮುಂತಾದ ಐದು ಪ್ರಾಣರು ಇರುವ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ತಿಳಿದು ಕ್ರಮದಿಂದ ಆಹುತಿಗಳನ್ನು ಕೊಡುವುದರಿಂದ ಪ್ರಾಣನಾಮಕ ಅನಿರುದ್ಧನು ತೃಪ್ತನಾಗುವನು; ಆತನೇ ವೈಶ್ವಾನರನೆಂಬ ಹರಿಯು.

ನಾಭಿಸ್ಥ ದಕ್ಷಿಣಾಗ್ನೌತು ಬ್ರಹ್ಮವ್ಯಾನಃ ಶರೀರಗಃ ।
ಅಗ್ನ್ಯಂತಸ್ಥ ಹರೇರ್ದಕ್ಷ ದ್ವಾಸ್ಥೋವ್ಯಾನನಿಶಾಕರಃ ॥ ೧೧೩ ॥

ನಾಭಿಯಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣಾಗ್ನಿಯು, ಅಲ್ಲಿ ಬ್ರಹ್ಮನ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಸರ್ವಶರೀರಗತನಾದ ವ್ಯಾನನೆಂಬ ವಾಯುವಿರುವನು; ಅಗ್ನಿಯಲ್ಲಿರುವ ಶ್ರೀಹರಿಯ ದಕ್ಷಿಣ ದ್ವಾರಪಾಲಕನು ವ್ಯಾನಚಂದ್ರರು.

ವ್ಯಾನನಾಮೇಂದ್ವಧಿಷ್ಠಾನ
ಕ್ರಮೇಣಾಹುತಿ ದಾನತಃ ।
ಪ್ರದ್ಯುಮ್ನಾತ್ಮಾ ವ್ಯಾನನಾಮಾ
ತೃಪ್ತೋ ವೈಶ್ವಾನರೋ ಹರಿಃ ॥ ೧೧೪ ॥

ವ್ಯಾನನೆಂಬ ಚಂದ್ರನಲ್ಲಿರುವ ಶ್ರೀನಾರಾಯಣನಿಗೆ – ಕ್ರಮದಿಂದ ಆಹುತಿಯನ್ನು ಕೊಟ್ಟರೆ ವ್ಯಾನನೆಂಬ ಪ್ರದ್ಯುಮ್ನನು ತೃಪ್ತನಾಗುವನು. ಈತನೂ ವೈಶ್ವಾನರನೆಂಬ ಹರಿಯೇ.

ತತೋ ಹೃದಿಸ್ಥಿತೇ ವಹ್ನೌ
ಗಾರ್ಹಸ್ಪತ್ಯಾಭಿಧೇದೇ ಶುಭೌ ।
ಭವೇದಪಾನಶ್ಚೋದ್ಗಾತಾ
ಪಾಯುಸ್ಥೋಽಗ್ನಿ ಗತಸ್ಯ ಚ ॥ ೧೧೫ ॥

ಪ್ರತ್ಯಕ್ ದ್ವಾಸ್ಥೋ ಹ್ಯಪಾನಾಗ್ನಿ
ಸ್ತ ದ್ವಾರಾಹುತಿ ದಾನತಃ ।

ಸಂಕರ್ಷಣ ಸ್ತ್ವಪಾನಾಖ್ಯೋ
ತೃಪ್ತೋ ವೈಶ್ವಾನರೋ ಹರಿಃ ॥ ೧೧೬ ॥

ನಂತರ ಹೃದಯದಲ್ಲಿ ಗಾರ್ಹಸ್ಪತ್ಯನೆಂಬ ಅಗ್ನಿಯನ್ನು ತಿಳಿಯುವುದು; ಪಾಯುವೆಂಬ ಅಗ್ನಿಯಲ್ಲಿರುವ ಅಪಾನನೆಂಬ ವಾಯುವು ಉದ್ಗಾತನು; ಈ ಅಪಾನಾಗ್ನಿಯು ಪಶ್ಚಿಮ ದ್ವಾರಪಾಲಕನು; ಇವನ ಮುಖದಿಂದ ಆಹುತಿಯನ್ನು ಕೊಡೋಣದ್ದರಿಂದ ಅಪಾನನಲ್ಲಿರುವ ಅದೇ ಶಬ್ದವಾಚ್ಯನಾದ ಸಂಕರ್ಷಣನು ಸಂತುಷ್ಟನಾಗುವನು.

ನಾಭ್ಯುತ್ತರಸ್ಥಿತೇ ವಹ್ನಾವವ ಸಥ್ಯಾಭಿಧಃ ಸ್ಮೃತಃ ।
ಯಜಮಾನೊ ನಾಭಿಸಂಸ್ಥೋ ಸಮಾನಾಗ್ನಿ ಗತಸ್ಯ ಚ ॥ ೧೧೭ ॥

ಉದಗ್ದ್ವಾಸ್ಥಃ ಸಮಾನೇಂದ್ರಸ್ತತ್ಕ್ರಮಾಹುತಿ ದಾನತಃ ।
ವಾಸುದೇವಃ ಸಮಾನಾಖ್ಯ ಸ್ತೃಪ್ತೊ ವೈಶ್ವಾನರೋ ಹರಿಃ॥ ೧೧೮ ॥

ಹೊಕ್ಕಳಿನ ಎಡಗಡೆಯಲ್ಲಿ ಅವಸಥ್ಯವೆಂಬ ಅಗ್ನಿ ಇರುವುದು; ಅಲ್ಲಿ ಯಜಮಾನನಾಗಿ ನಾಭಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಸಮಾನನೆಂಬ ವಾಯುವಿರುವನು; ಆ ಅಗ್ನಿಯಲ್ಲಿರುವ ಈತನು ಉತ್ತರ ದ್ವಾರಪಾಲಕನು ಸಮಾನನೆಂಬ ಇಂದ್ರನು; ಈತನ ಕಡೆಯಿಂದ ಕ್ರಮವಾಗಿ ಆಹುತಿಯನ್ನು ಕೊಟ್ಟರೆ ಸಮಾನನೆಂಬ ವಾಸುದೇವನು ತೃಪ್ತನಾಗುವನು.

ನಾಭಿದಕ್ಷಸ್ಥ ಸಭ್ಯಾಗ್ನಾವ-
ಧ್ವರ್ಯುಃ ಕಂಠಗೋಽನಿಲಃ ।
ರಮಾವಿಷ್ಠಾಕಾಶನಾಮ
ಕೋದಾನೋ ವಾಯುರೂರ್ಧ್ವಗಃ ॥ ೧೧೯ ॥

ಉದಾನ ವಾಯ್ವಧಿಷ್ಠಾನ
ಕ್ರಮೇಣಾಹುತಿ ದಾನತಃ ।
ನಾರಾಯಣೋ ಉದಾನಾಖ್ಯ-
ಸ್ತೃಪ್ತೋವೈಶ್ವಾನರೋ ಹರಿಃ ॥ ೧೨೦ ॥

ನಾಭಿಯ ಬಲಗಡೆಯಲ್ಲಿ ಸಭ್ಯವೆಂಬ ಅಗ್ನಿಯು; ಅಲ್ಲಿ ಕಂಠಗತನಾದ ಸಮಾನನೆಂಬ ವಾಯುವು ಅಧ್ವರ್ಯುವಾಗಿ ಇರುವನು; ಅವನು ಊರ್ಧ್ವ ಗಮನವುಳ್ಳವನು; ರಮಾದೇವಿಯ ಅಧಿಷ್ಠಾನನಾದ ಆಕಾಶನೆಂಬ

ಉದಾನವಾಯುವು; ಇದನ್ನು ತಿಳಿದು ಆಹುತಿ ಕೊಡೋಣದ್ದರಿಂದ ನಾರಾಯಣನೆಂಬ ಉದಾನನು ತೃಪ್ತನಾಗುವನು.

ವಿಶ್ವೈರ್ಗುಣೈರುಪೇತತ್ವಾದ್ವೈಶ್ವೋ ನಂತತ್ವತೋ ನರಃ ।
ವೈಶ್ವಾನರ ಇತಿಪ್ರೋಕ್ತೋ ಸೋಗ್ರ್ಯ ಇತ್ಯಗ್ನಿ ರೀರಿತಃ ॥ ೧೨೧ ॥

ಅಸಂಖ್ಯ ಗುಣಗಳಿಂದ ಸಮೇತನಾದುದರಿಂದ 'ವೈಶ್ವ'ನೆಂದೂ ನಾಶ ರಹಿತನಾದುದರಿಂದ 'ನರ'ನೆಂದೂ ಎರಡು ಪದಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸಿದ್ದರಿಂದ 'ವೈಶ್ವಾನರ'ನೆಂದೂ ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಶ್ರೇಷ್ಠನಾದುದರಿಂದ ಅಗ್ನಿಯೆಂದೂ ಹೇಳಲ್ಪಡುವನು.

ಪಂಚಪ್ರಾಣಾತ್ಮಕೋ ವಾಯು
ರ್ಯಜ್ಞೇಸ್ಮಿನ್ ಸಂಪ್ರತಿಷ್ಠಿತಃ ।
ಅತೋ ವಾಯುರ್ಯಜ್ಞ
ನಾಮಾ ಯಜತ್ಯಗ್ನಿಗತಂ ಹರಿಮ್ ॥ ೧೨೨ ॥

ಪ್ರಾಣ, ಅಪಾನ, ವ್ಯಾನ, ಉದಾನ ಮತ್ತು ಸಮಾನನೆಂಬ ವಾಯುವು ಐದು ರೂಪದಿಂದ ಈ ಪ್ರಾಣಾಗ್ನಿಹೋತ್ರವೆಂಬ ಯಜ್ಞದಲ್ಲಿ ಚೆನ್ನಾಗಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾಗಿರುವನು; ಆದುದರಿಂದ ಈ ಯಜ್ಞನಾಮಕ ವಾಯುವು ಅಗ್ನಿಯಲ್ಲಿ ಸನ್ನಿಹಿತನಾಗಿರುವ ಶ್ರೀಹರಿಯನ್ನು ಆರಾಧಿಸುವನು.

ತಸ್ಮಾತ್ಪ್ರಾಣಾದಿಸಂಯುಕ್ತೊ
ಜೀವದತ್ತಾನ್ನಮುತ್ತಮಮ್ ।
ಪಚತ್ಯೇಷಃ ಶುಭಂ ಸಾರಂ
ಸ್ವೀಕರೋತಿ ನ ಚಾಪರಮ್ ॥ ೧೨೩ ॥

ಆದುದರಿಂದ ಪ್ರಾಣಾದಿಗಳಿಂದ ಸಹಿತನಾಗಿ ಜೀವನಿಂದ ಕೊಡಲ್ಪಡುವ ಅನ್ನವನ್ನು ಜೀರ್ಣಮಾಡುವನು; ಶುಭಸಾರವನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸುವನು; ಅಶುಭ ಅಸಾರವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಬಿಡುವನು.

ತಸ್ಮಾದ್ವೈಶ್ವಾನರಸ್ತೃಪ್ತಃ ತೃಪ್ತಾಶ್ಚದ್ವಾರದೇವತಾಃ ।
ಏತದ್ವಿದ್ಯಾ ಸಾಧಕಸ್ಯ ಪ್ರಯಚ್ಛತ್ಯಕ್ಷಯಂ ಪದಮ್ ॥ ೧೨೪ ॥

ಆದುದರಿಂದ ಈ ವೈಶ್ವಾನರನು ತೃಪ್ತನಾದರೆ ದ್ವಾರದಲ್ಲಿರುವ ಸಕಲ ದೇವತೆಗಳೂ ತೃಪ್ತರಾಗುವರು; ಈ ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಸಾಧಿಸುವವನಿಗೆ ನಾಶವಿಲ್ಲದ ಮುಕ್ತಿಯು ಸಿಗುವುದು.

ಕೇಚಿತ್ಪ್ರಾಣಾಗ್ನಿ ಖಂಡೋಕ್ತಾ
ಪ್ರಾಣಾಪಾನಾದ್ಯನುಕ್ರಮಾತ್ ।
ವ್ಯವಸ್ಥಾ ಭೇದಮಾಶ್ರಿತ್ಯ
ಜಯಂತಿ ಪ್ರಾಣಪಂಚಕಮ್ ॥ ೧೨೫ ॥

ಕೆಲವರು ಈ ಪ್ರಾಣಾಗ್ನಿ ಖಂಡದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದ ಕ್ರಮದಿಂದ ಪ್ರಾಣಾಪಾನಾದಿ ಪಂಚವಾಯುಗಳನ್ನು ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಭೇದಭಾವವನ್ನು ಆಶ್ರಯಿಸಿ ಆ ವಾಯುಗಳನ್ನು ಭಕ್ತಿಯಿಂದ ಗೆಲ್ಲುವರು.

ಜಠರಾಗ್ನಿ ಸ್ಥಿತಂಚಾಗ್ನಿ
ದೇವಂ ವೈಶ್ವಾನರಂ ಹರಿಮ್ ।
ಪಂಚಾತ್ಮಕೋ ಹರಿಃ
ಸಾಕ್ಷಾದ್ಭೋಕ್ತೄಣಾಂ ಹೃದಯೇ ಸ್ಥಿತಃ ॥ ೧೨೬ ॥

ಹಾಗೆಯೇ ಜಠರಾಗ್ನಿಯಲ್ಲಿರುವ ಅಗ್ನಿಯ ಚೇಷ್ಟಕನಾದ ವೈಶ್ವಾನರನೆಂಬ ಹರಿಯನ್ನು ಭಕ್ತಿಯಿಂದ ವಶಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವರು; ಅನಿರುದ್ಧಾದಿ ಐದು ರೂಪಿಯಾದ ಹರಿಯು ಭೋಜನಮಾಡುವ ಸಕಲರ ಹೃದಯದಲ್ಲಿರುವನು.

ಸಂಕರ್ಷಣಶ್ಚ ಪ್ರದ್ಯುಮ್ನೋ
ಭೋಕ್ತುರ್ಭೋಜನಶಕ್ತಿದೌ ।
ಭೋಕ್ತಾರೌ ಚ ವಿಶೇಷೇಣ
ವಾಸುದೇವೋಽವಕಾಶದಃ ॥ ೧೨೭ ॥

ನಾರಾಯಣಾನಿರುದ್ಧೌತು
ಭೋಜ್ಯವಸ್ತುಷು ಸಂಸ್ಥಿತೌ ।
ಏವಂ ಪಂಚಾತ್ಮಕಂ ಜ್ಞಾ ತ್ವಾ
ಸ ಭವೇದಮೃತಾಶನಃ ॥ ೧೨೮ ॥

ಶ್ರೀ ಸಂಕರ್ಷಣ ಮತ್ತು ಪ್ರದ್ಯುಮ್ನನು ಭೋಜನಮಾಡುವವರಿಗೆ ಆ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಕೊಡುವವರು ಮತ್ತು ಭೋಜನ ಮಾಡುವವರು; ವಾಸುದೇವನು ಅವಕಾಶವನ್ನು ಕೊಡುವವನು; ನಾರಾಯಣ ಮತ್ತು ಅನಿರುದ್ಧ ಈ ಈರ್ವರೂ ಭುಂಜಿಸುವ ಪದಾರ್ಥಗಳಲ್ಲಿರುವವರು; ಊಟಮಾಡುವಾಗ ಈ ಐದು ರೂಪಗಳನ್ನು ತಿಳಿದವರು ಅಮೃತವನ್ನೇ ಭುಂಜಿಸುವರು.

ಆತ್ಮಾಂತರಾತ್ಮಾ ಜ್ಞಾತ್ಮಾ ಚ ದ್ವಿಧಾ ಭೂತ್ವಾ ಹೃದಿ ಸ್ಥಿತಃ ।
ಜೀವಸತ್ಕರ್ಮಜನಿತಂ ರಸಮಶ್ನಾತಿ ನಿತ್ಯಶಃ ॥ ೧೨೯ ॥

ಸರ್ವಜ್ಞನಾದ ಶ್ರೀಹರಿಯು ಆತ್ಮ ಮತ್ತು ಅಂತರಾತ್ಮನೆಂಬ ಎರಡು ರೂಪದಿಂದ ಹೃದಯದಲ್ಲಿದ್ದು ಜೀವರ ಸತ್ಕರ್ಮದಿಂದ ಬರುವ ಶುಭಫಲವನ್ನು ನಿತ್ಯದಲ್ಲಿಯೂ ಚೆನ್ನಾಗಿ ಭುಂಜಿಸುವನು.

ವಾಯುಃ ಪ್ರಸ್ತೌತಿ ವಿಚ್ಛಿನ್ನ
ಘೋಷರೂಪೇಣ ಸರ್ವದಾ ।
ಕರ್ಣೌಪಿಧಾಯ ಸಾ ಸರ್ವೈಃ
ಶ್ರೂಯತೇ ಲೋಕಮಂಗಳಾ ॥ ೧೩೦ ॥

ವಾಯುವು ಯಾವಾಗಲೂ ಅವಿಚ್ಛಿನ್ನ ಧ್ವನಿರೂಪದಿಂದ ಸ್ತುತಿಸುತ್ತಲಿರುವನು; ಕಿವಿಗಳೆರಡನ್ನೂ ಮುಚ್ಚಿದರೆ ಆ ಲೋಕ ಮಂಗಳಧ್ವನಿಯು ಸಕಲರಿಂದಲೂ ಕೇಳಲ್ಪಡುವುದು.

ಘೋಷರೂಪಾಸ್ತುತಿರ್ನೈವಶ್ರೂಯತೇ ಯೇನಜಂತುನಾ ।
ಅಚಿರೇಣೈವ ಕಾಲೇನ ಸ ದೇಹಾದುತ್ಕ್ರಮಿಷ್ಯತಿ ॥ ೧೩೧ ॥

ಈ ಸ್ತುತಿರೂಪ ಧ್ವನಿಯು ಯಾವಾಗ ಯಾವನೊಬ್ಬ ಜೀವನಿಂದ ಕೇಳಲ್ಪಡುವುದಿಲ್ಲವೋ ಅವನು ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ಆ ದೇಹವನ್ನು ಬಿಡುತ್ತಾನೆಂದು ನಿಶ್ಚಯವು.

ಯ ಏವಂ ವೇದ ತೇನೈವ ಸ್ತುತ ಏವ ಭವೇದ್ಧರಿಃ ॥ ೧೩೨ ॥

ಹೀಗೆ ತಿಳಿಯುವ ಮಾತ್ರದಿಂದಲೇ ಶ್ರೀಹರಿಯನ್ನು ಸ್ತುತಿಸಿದಂತಾಗುವುದು.

ಅವ:- ಈಗ ದೇಹವೆಂಬುದು ವಿಷ್ಣುರಥವೆಂದು ಹೇಳುತ್ತಾ ತತ್ಕ್ರಮವನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತಾರೆ:-

ವಿಷ್ಣೋರಾಯತನಂ ದಿವ್ಯಂ
ದೇಹಾಖ್ಯಂ ವೈಷ್ಣವಂ ರಥಮ್ ।
ಸೂರ್ಯಶ್ಚ ಸೂರ್ಯಭಾರ್ಯಾ
ಚ ಚಕ್ಷುರ್ದ್ವಯಸಮಾಶ್ರಿತೌ ॥ ೧೩೩ ॥

ಶ್ರೀ ವಿಷ್ಣುವು ವಾಸವಾಗಿರುವ ಆ ದಿವ್ಯದೇಹವು ವೈಷ್ಣವ ರಥವು; ಸೂರ್ಯನು ಮತ್ತು ತತ್ಪತ್ನಿಯಾದ ಸಂಜ್ಞಾದೇವಿಯು ಎರಡು ಕಣ್ಣುಗಳಲ್ಲಿ ಕುದುರೆಗಳ ಆಕಾರದಿಂದಿರುವರು.

ವಾಜಿರೂಪೌ ತಥಾ ಸೋಮಸ್ತತ್ಪತ್ನೀ ಚ ಶ್ರುತಿಸ್ಥಿತೌ ।
ಹಯಾಕಾರಾವಹಂತ್ಯೇತೇ ತದ್ಬಂಧಪ್ರಗ್ರಹಾತ್ಮಿಕಾ ॥ ೧೩೪ ॥

ಉಮಾ ವಾಚಿ ಸ್ಥಿತಾ ಜ್ಞೇಯಾ ತತ್ಪತಿ ರ್ಮನಸಿ ಸ್ಥಿತಃ ।
ಸಂಪ್ರೋಕ್ತಸ್ಸಾರಥಿಸ್ತಸ್ಮಿನ್ ರಥೇ ಪ್ರಾಣಃ ಪ್ರತಿಷ್ಠಿತಃ ॥ ೧೩೫ ॥

ಹಾಗೆಯೇ ಕುದುರೆಯ ಆಕಾರದಿಂದಲೇ ಚಂದ್ರನು, ತತ್ಪತ್ನಿಯಾದ ರೋಹಿಣೀ ದೇವಿಯು ಕಿವಿಗಳೆರಡರಲ್ಲಿರುವರು; ಈ ನಾಲ್ಕು ಮಂದಿಗಳೂ ಈ ರಥವನ್ನು ಸೆಳೆಯುವ ಕುದುರೆಗಳು; ಇವುಗಳನ್ನು ಬಂಧಿಸುವ ಹಗ್ಗದಂತೆ ಉಮಾದೇವಿಯರು ವಾಕ್ಕಿನಲ್ಲಿರುವರು; ಈ ಹಗ್ಗವನ್ನು ಹಿಡಿದು ರಥದ ಸಾರಥಿ (ನಡೆಸುವವ)ಯಾಗಿ ಉಮಾಪತಿಯಾದ ಮಹಾರುದ್ರ ದೇವರು ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿರುತ್ತಾರೆ. ಈ ರಥದಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯಪ್ರಾಣದೇವನೇ ರಥಿಕನು.

ಪ್ರಕೃಷ್ಟಜ್ಞಾನರೂಪತ್ವಾತ್ಪ್ರಾಣೋ ವೈ ವಿಷ್ವನಾಮಕಃ ।
ಅಧಿತಿಷ್ಠತಿ ವೈ ವಿಷ್ಣುಸ್ತಸ್ಮಾದ್ದೇಹಮಲಂಚರೇತ್ ॥ ೧೩೬ ॥

ನಿರ್ದೋಷವಾದ ಉತ್ತಮ ಜ್ಞಾನಸ್ವರೂಪಿಯಾದ ವಿಶ್ವನೆಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಪ್ರಾಣನಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ವಿಷ್ಣುವೂ ಇರುವನು; ಆದುದರಿಂದ ಈ ದೇಹವನ್ನು ಆಭರಣ ವಸ್ತ್ರಾದಿಗಳಿಂದ ಅಲಂಕಾರಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವುದು.

ಏತಾದೃಶಸ್ಯ ದೇಹಸ್ಯ
ವೃಷಣಾಸನಯೋರಪಿ ।
ಮಧ್ಯೇ ಕಂದಂ ವಿಜಾನೀಯಾ
ದ್ವರ್ತುಲಂ ದ್ವ್ಯಂಗುಲೋಚ್ಛ್ರಿತಮ್ ॥ ೧೩೭ ॥

ಚತುರಂಗುಲವಿಸ್ತಾರಂ
ದೇಹಾಧಾರಂ ಮಹತ್ತರಮ್ ।
ಆಸ್ಥಾನಂ ಸರ್ವನಾಡೀನಾಂ
ಮೂಲಾಧಾರಂ ತದುಚ್ಯತೇ ॥ ೧೩೮ ॥

ಇಂತಹ ದೇಹದ ವೃಷಣ ಮತ್ತು ಆಸನಗಳ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ವರ್ತುಲಾಕಾರವಾದ ಎರಡಂಗುಲ ಎತ್ತರವಾದ ಮತ್ತು ಸಕಲ ನಾಡಿಗಳಿಗೆ ಆಶ್ರಯವಾದ ಒಂದು ಗಡ್ಡೆ ಇರುವುದು; ಅದನ್ನು ಮೂಲಾಧಾರವೆನ್ನುವರು.

ತನ್ಮಧ್ಯದೇಶಮಾರಭ್ಯ
ಆಮೂರ್ಧಾನಮೃಜುಸ್ಥಿತಾ ।

ಸೂಕ್ಷ್ಮಾ ಸುಷುಮ್ನಾ ವಿಜ್ಞೇಯಾ
ವೇಣುವದ್ವಿವರಾನ್ವಿತಾ ॥ ೧೩೯ ॥

ಅದರ ಮಧ್ಯದೇಶವನ್ನಾರಂಭಿಸಿ ಶಿರಸ್ಸಿನ ಬ್ರಹ್ಮರಂಧ್ರದವರೆವಿಗೂ ನೆಟ್ಟಗೆ ಅತಿಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ ಬಿದುರಿನ ಕೊಳವಿಯಂತೆ ಒಂದು ನಾಡಿ ಇರುವುದು; ಇದನ್ನು ಸುಷುಮ್ನಾ ಎಂದು ಹೇಳುವರು.

ಸೈವ ಪಂಚವಿಶೇಷಾಂಶ್ಚ
ವಜ್ರಿಕಾಯಾರ್ಪ್ರಕಾಶಿನೀ ।
ವೈದ್ಯುತಾ ಬ್ರಹ್ಮನಾಡೀತಿ
ವಿಜ್ಞೇಯಾ ಸಾಯಕಾದಿವತ್ ॥ ೧೪೦ ॥

ವಜ್ರಿಕಾ, ಆರ್ಯಕಾ, ಪ್ರಕಾಶಿನೀ, ವೈದ್ಯುತಾ ಮತ್ತು ಸುಷುಮ್ನಾ ಎಂದು ಐದು ಶಾಖೆಗಳುಳ್ಳದ್ದೆಂದು ತಿಳಿಯುವುದು; ಇದಕ್ಕೆ ಬ್ರಹ್ಮನಾಡಿ ಎಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಯು.

ಸುಷುಮ್ನಾ ಮೂಲಮಾರಭ್ಯ
ವಜ್ರಿಕಾದ್ಯಂಶಕೇಶುಚ ।
ಪಂಚಪಂಚಾರವಿಂದಾನಿ
ಹ್ಯಾಮೂರ್ಧಾನಂತು ಯೋಜಯೇತ್ ॥ ೧೪೧ ॥

ಸುಷುಮ್ನಾ ನಾಡಿಯ ಬುಡವನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿ ವಜ್ರಿಕಾದಿ ಅಂಶ ನಾಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಐದೈದು ಕಮಲಗಳನ್ನು ಶಿರಸ್ಸಿನವರೆವಿಗೂ ಯೋಜಿಸಬೇಕು.

ಪೃಷ್ಠಾಂಶ ವಜ್ರಿಕಾಸಂಸ್ಥಃ
ಪ್ರದ್ಯುಮ್ನಶ್ಚ ಹರಿತ್ಪ್ರಭಃ ।
ವಾಮಾಂಶಾರ್ಯಾ ಗತಶ್ಚಿಂತ್ಯೋ
ನೀಲವರ್ಣೋಽನಿರುದ್ಧಕಃ ॥ ೧೪೨ ॥

ತತ್ಪುರೋಂಶ ಪ್ರಕಾಶಿನ್ಯಾಂ
ವಾಸುದೇವಃ ಸಿತಪ್ರಭಃ ।
ದಕ್ಷಾಂಶಬ್ರಹ್ಮನಾಡ್ಯಾಂತು
ಧ್ಯೇಯೋ ನಾರಾಯಣೋಽರುಣಃ ॥ ೧೪೩ ॥

ಪೃಷ್ಠ (ಹಿಂದಿನ) ಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ವಜ್ರಿಕಾನಾಡಿಯಲ್ಲಿ ಹಳದೀ ಬಣ್ಣದಿಂದ ಪ್ರದ್ಯುಮ್ನನೂ, ಎಡಗಡೆಯ ಆರ್ಯಕಾನಾಡಿಯಲ್ಲಿ ನೀಲಬಣ್ಣದಿಂದ

ಅನಿರುದ್ಧನೂ, ಮುಂಭಾಗದ ಪ್ರಕಾಶಿನೀ ನಾಡಿಯಲ್ಲಿ ಬಿಳಿಯ ಬಣ್ಣದಿಂದ ವಾಸುದೇವನೂ, ಬಲಗಡೆಯ ವೈದ್ಯುತಾನಾಡಿಯಲ್ಲಿ ಪಿಂಗಳ (ಕಪಿಲ) ವರ್ಣದಿಂದ ಸಂಕರ್ಷಣನೂ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯದ ಬ್ರಹ್ಮನಾಡಿಯಲ್ಲಿ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದಿಂದಿರುವ ನಾರಾಯಣನೂ ಧ್ಯಾನಿಸಲ್ಪಡುವರು.

ಸುಷುಮ್ನಾ ಮೂಲದೇಶಸ್ಯ ಚತುರ್ದಿಕ್ಷು ಚ ಮಧ್ಯತಃ ।
ಚತುಷ್ಪತ್ರಾರುಣಾನಾಂ ಪಂಚಕಂ ತೇಷ್ವನುಕ್ರಮಾತ್ ॥ ೧೪೪ ॥

ಚಿಂತಯೇ ದನಿರುದ್ಧಾದಿ ಪಂಚರೂಪಾಣಿ ಸಾಧಕಃ ।

ಸುಷುಮ್ನಾ ನಾಡಿಯ ನಾಲ್ಕು ದಿಕ್ಕುಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿಯೂ ನಾಲ್ಕು ದಳಗಳಿಂದ ಕೂಡಿ ಕೆಂಪುವರ್ಣದ ಐದು ಕಮಲಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಅನಿರುದ್ಧ-ಪ್ರದ್ಯುಮ್ನ, ಸಂಕರ್ಷಣ, ವಾಸುದೇವ ಮತ್ತು ನಾರಾಯಣರೆಂಬ ಐದು ರೂಪಗಳನ್ನು ತಿಳಿಯುವುದು.

ತತಃ ಸುಷುಮ್ನಾಸಂಸಕ್ತ ನಾಭಿಸಂಸ್ಥೇಷು ಪಂಚಸು ।
ಷಡ್ದಲಾರುಣಪದ್ಮೇಷು ಹ್ಯನಿರುದ್ಧಾದಿಕಾನ್ ಸ್ಮರೇತ್ ॥ ೧೪೫ ॥

ನಂತರ ಸುಷುಮ್ನಾ ನಾಡಿಯಲ್ಲಿ ಸೇರಿದ ಹೊಕ್ಕಳಿನಲ್ಲಿರುವ ಐದು ನಾಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಂಪುವರ್ಣದ ಆರು ದಳಾತ್ಮಕವಾದ ಐದು ಕಮಲಗಳನ್ನೂ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಅನಿರುದ್ಧಾದಿ ಐದುರೂಪಗಳನ್ನೂ ಸ್ಮರಿಸಬೇಕು.

ಸುಷುಮ್ನಾ ಮಧ್ಯದೇಶಸ್ಥಂ
ಹೃತ್ಪದ್ಮಂ ಚಾಷ್ಟಪತ್ರಕಮ್ ।
ದ್ವಾತ್ರಿಂಶತ್ಕೇಸರೋಪೇತ
ಮಮಲಾರುಣ ಕಾಂತಿಮತ್ ॥ ೧೪೬ ॥

ಆ ಸುಷುಮ್ನಾ ನಾಡಿಯ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಎಂಟು ದಳಾತ್ಮಕವಾದ ಅದರೊಳಗಡೆಯಲ್ಲಿ ಮೂವತ್ತೆರಡು ಕೇಸರಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ನಿರ್ಮಲವಾದ ಕೆಂಪಿನಂತೆ ಪ್ರಕಾಶಿಸುವ ಹೃದಯಕಮಲವಿರುವುದು.

ಅಂತಃ ಕುಂಚಿತ ಪತ್ರತ್ವಾ
ದಧೋಮುಖಮಿತಿ ಸ್ಮೃತಮ್ ।
ತನ್ನಾಡ್ಯುದ್ಗತ ನಾಲತ್ವಾ
ದೂರ್ಧ್ವನಾಲ ಮಿತೀರಿತಮ್ ॥ ೧೪೭ ॥

ಅದರ ದಳಗಳೆಲ್ಲವೂ ಮುದುರಿಕೊಂಡಿರುವದರಿಂದ ಅಧೋಮುಖ ವಾಗಿರುವುದೆಂದೂ ಆ ನಾಡಿಯು ಮೇಲಕ್ಕೆ ಹೋಗಿರುವುದರಿಂದ ಊರ್ಧ್ವ ನಾಲವೆಂದು ಹೇಳಲ್ಪಡುವುದು.

ಏತತ್ಪದ್ಮೋದರಂ ದಿವ್ಯಂ
ಸಂಪುಟಂ ತತ್ಪ್ರಚಕ್ಷತೇ ।
ತತ್ಕರ್ಣಿಕಾಸ್ಥಿತಂ ಬಿಂಬಂ
ಧ್ಯಾಯೇನ್ನಾರಾಯಣಾಭಿಧಮ್ ॥ ೧೪೮ ॥

ಈ ಕಮಲದ ಮಧ್ಯ (ಹೊಟ್ಟೆಯ) ಭಾಗವು ಸಂಪುಟವೆಂದು ಹೇಳಲ್ಪಡುವುದು; ಅದರ ಕರ್ಣಿಕೆಯಲ್ಲಿ ನಾರಾಯಣನೆಂಬ ಬಿಂಬನನ್ನು ಧ್ಯಾನ ಮಾಡಬೇಕು.

ತಚ್ಚತುಷ್ಪಾರ್ಶ್ವಗೇಷ್ವಷ್ಟಪತ್ರಾಬ್ಜೇಷ್ವಪಿ ಚಿಂತಯೇತ್ ।
ಅನಿರುದ್ಧಾದಿ ಚತ್ವಾರಿ ರೂಪಾಣೀತ್ಯಬ್ಜಪಂಚಕಮ್ ॥ ೧೪೯ ॥

ಅದರ ನಾಲ್ಕು ದಿಕ್ಕುಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಇರುವ ನಾಲ್ಕು, ಎಂಟು ದಳಾತ್ಮಕ, ಕಮಲಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಅನಿರುದ್ಧ, ಪ್ರದ್ಯುಮ್ನ, ಸಂಕರ್ಷಣ ಮತ್ತು ವಾಸುದೇವ ಎಂಬ ನಾಲ್ಕು ರೂಪಗಳನ್ನು ಧ್ಯಾನಿಸಬೇಕು. ಹೀಗೆಯೇ ಇಲ್ಲಿಯೂ ಕಮಲಗಳು ಐದು.

ಹೃದಯೋರ್ಧ್ವಪ್ರದೇಶೇಽಪಿ
ದ್ವಿಷಟ್ಪತ್ರಾರುಣಾಂಬುಜಮ್ ।
ತಸ್ಮಿನ್ ಪಂಚಾತ್ಮಕೋ
ವಿಷ್ಣುರ್ಧ್ಯೇಯಃ ಸಿದ್ಧಿಮಭೀಪ್ಸಿತಾ ॥ ೧೫೦ ॥

ಹೃದಯದ ಮೇಲೆ ಉರಸ್ಸು ಎಂಬಲ್ಲಿ ಹನ್ನೆರಡು ದಳಾತ್ಮಕವಾದ ಕೆಂಪುವರ್ಣದ ಐದು ಕಮಲಗಳಿರುವುವು; ಸಿದ್ಧಿಯನ್ನು ಆಶಿಸುವವನು ಅಲ್ಲಿಯೂ ಅನಿರುದ್ಧಾದಿ ವಿಷ್ಣುವಿನ ಐದು ರೂಪಗಳನ್ನು ಧ್ಯಾನಮಾಡಬೇಕು.

ಕಂಠೇ ಸುಷುಮ್ನಾಸಂಸಕ್ತಾ ತಾಲುಮಧ್ಯೇಚ ದಿಕ್ಷ್ವಪಿ ।
ದ್ವಿದಲಃ ಶ್ವೇತಪತ್ರಾಬ್ಜೇಷ್ವನಿರುದ್ಧಾದಿಕಾನ್ ಸ್ಮರೇತ್ ॥ ೧೫೧ ॥

ಗಂಟಲಿನಲ್ಲಿ ಸುಷುಮ್ನಾ ನಾಡಿಗೆ ಸೇರಿದಂತೆ ದವಡೆಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿಯೂ ಬಿಳಿಯ ಬಣ್ಣದ ಎರಡು ದಳಗಳುಳ್ಳ ಐದು ಕಮಲಗಳನ್ನೂ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಅನಿರುದ್ಧಾದಿ ಪಂಚರೂಪಗಳನ್ನೂ ಧ್ಯಾನಮಾಡುವುದು.

ಭ್ರುವೋರಂತಃ ಸುಷುಮ್ನಾಯಾಃ ಪಾರ್ಶ್ವಮಧ್ಯಸ್ಥಿತೇಷು ಚ ।
ಚತುರ್ದಲಸಿತಾಬ್ಜೇಷು ಹ್ಯನಿರುದ್ಧಾದಿ ಪಂಚಕಮ್ ॥ ೧೫೨ ॥

ಹುಬ್ಬುಗಳ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಸುಷುಮ್ನಾನಾಡಿಯೂ ಅದರ ನಾಲ್ಕು ದಿಕ್ಕುಗಳಲ್ಲಿಯೂ ನಾಲ್ಕು ದಳಾತ್ಮಕವಾದ ಬಿಳಿಯಬಣ್ಣದ ಐದುಕಮಲಗಳಿರುವುವು; ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಅನಿರುದ್ಧಾದಿ ಐದು ರೂಪಗಳನ್ನು ಧ್ಯಾನಿಸಬೇಕು.

ಮೂರ್ಧ್ನ್ಯಂತಸ್ಥ ಸುಷುಮ್ನಾಯಾಶ್ಚತುರ್ಪಾರ್ಶ್ವಗತೇಷು ಚ ।
ದ್ವಾದಶಶ್ವೇತಪತ್ರಾಬ್ಜಪಂಚಕೇಷು ಯಥಾಕ್ರಮಮ್ ॥ ೧೫೩ ॥
ಚಿಂತಯೇದನಿರುದ್ಧಾದಿ ಪಂಚರೂಪಾಣಿ ವೈ ಹರೇಃ ।

ಶಿರಸ್ಸಿನ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ಸುಷುಮ್ನಾ ನಾಡಿಯ ನಾಲ್ಕು ಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿಯ ಹನ್ನೆರಡು ದಳಗಳುಳ್ಳ ಬಿಳಿಯ ಐದು ಕಮಲಗಳನ್ನೂ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಅನಿರುದ್ಧಾದಿ ಐದು ರೂಪಗಳನ್ನೂ ಧ್ಯಾನಿಸಬೇಕು.

ಏತನ್ಮೂರ್ಧಾನಮಾರಭ್ಯ
ದ್ವಾದಶಾಂಗುಲಿಕೋಽಪರಿ ।
ಸ ಛತ್ರವದ್ದ್ವಿಷಟ್‌ಶ್ವೇತ
ಪತ್ರಾಬ್ಜಂ ತತ್ರ ಚಿಂತಯೇತ್ ॥ ೧೫೪ ॥

ಈ ಮೂರ್ಧನಿಸ್ಥಾನ (ನಡುನೆತ್ತಿ) ವನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿಕೊಂಡು ಹನ್ನೆರಡಂಗುಲಗಳ ಮೇಲೆ ಛತ್ರಿಯಂತೆ ಬೆಳ್ಳಗಿರುವ ಹನ್ನೆರಡು ದಳದ ಕಮಲವನ್ನು ಧ್ಯಾನಮಾಡುವುದು.

ತುರೀಯಾಖ್ಯಂ ವಾಸುದೇವಂ
ಮೋಕ್ಷದಂ ಕರ್ಮಸಾಕ್ಷಿಗಮ್ ।
ಏವಂ ದ್ವಾತ್ರಿಂಶದಬ್ಜಸ್ಥ
ಮಚ್ಯುತಂ ಚಿಂತಯೇದ್ಧರಿಮ್ ॥ ೧೫೫ ॥

ಅಲ್ಲಿ ತುರೀಯನೆಂಬ ಮುಕ್ತಿದಾಯಕನಾದ ಮತ್ತು ಕರ್ಮಸಾಕ್ಷಿಯಾದ ಶ್ರೀವಾಸುದೇವನನ್ನು ತಿಳಿಯುವುದು; ಹೀಗೆ ಮೂವತ್ತೆರಡು ಕಮಲಗಳಲ್ಲಿ ಚ್ಯುತಿರಹಿತನಾದ ಶ್ರೀಹರಿಯನ್ನು ಧ್ಯಾನಮಾಡುವುದು.

ತದ್ ಜ್ಞಾನಧ್ಯಾನಸಾಮರ್ಥ್ಯಾದ್ಭವ-
ಬಂಧಾದ್ವಿಮುಚ್ಯತೇ ॥ ೧೫೫ ॥

ಹೀಗೆ ತಿಳಿದು ಧ್ಯಾನಮಾಡುವದರ ದೆಸೆಯಿಂದ ಸಂಸಾರ ಬಂಧನದಿಂದ ಬಿಡುಗಡೆಯಾಗುವುದು.

ಸುಷುಮ್ನಾಯಾ ಶ್ಚತುರ್ದಿಕ್ಷು
ಜ್ಞೇಯಾಃ ಪೂರ್ವಾದಿಷು ಕ್ರಮಾತ್ ।
ಧಾರಿಣೀ ಪಿಂಗಲಾ ಚೈವ
ವಜ್ರಿ ಕೇಲೇತಿ ನಾಡಿಕಾಃ ॥ ೧೫೬ ॥

ಈ ಸುಷುಮ್ನಾನಾಡಿಯ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಧಾರಿಣೀ ನಾಡಿಯೂ, ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಪಿಂಗಳಾ ನಾಡಿಯೂ, ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ವಜ್ರಿಕಾ ನಾಡಿಯೂ ಮತ್ತು ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಇಲಾ ನಾಡಿಯೂ ಇರುವುವು.

ಸುಷುಮ್ನಾ ಬ್ರಹ್ಮದೈವತ್ಯಾ
ಪಿಂಗಳಾ ಸೂರ್ಯದೈವಿಕಾ ।
ಇಲಾವೈ ಚಂದ್ರ ದೈವತ್ಯಾ
ವಿಜ್ಞೇಯಾಸ್ತಾ ಯಥಾಕ್ರಮಮ್ ॥ ೧೫೭ ॥

ಸುಷುಮ್ನಾನಾಡಿಯ ಅಭಿಮಾನಿಯು ಬ್ರಹ್ಮದೇವನು; ಪಿಂಗಳಾ ನಾಡಿಗೆ ಸೂರ್ಯದೇವನೂ, ಇಲಾನಾಡಿಗೆ ಚಂದ್ರದೇವನೂ ಅಭಿಮಾನಿಗಳೆಂದು ಕ್ರಮವಾಗಿ ತಿಳಿಯುವುದು.

ಧಾರಿಣ್ಯಾಂ ವಾಸುದೇವಾಖ್ಯ
ಸ್ಫಟಿಕಾಮಲಕಾಂತಿಮಾನ್ ।
ಪಿಂಗಳಾಯಾಂ ಪಿಂಗಳಾಭ
ಶ್ಚಿಂತ್ಯಃ ಸಂಕರ್ಷಣಾಭಿಧಃ ॥ ೧೫೮ ॥

ವಜ್ರಿಕಾಯಾಂ ಪೀತವರ್ಣೋ
ವೇದ್ಯಃ ಪ್ರದ್ಯುಮ್ನನಾಮಕಃ ।
ಇಲಾಯಾಮನಿರುದ್ಧಾಖ್ಯ
ಶ್ಚಿಂತ್ಯಃಶಾಮಲದೀಪ್ತಿಮಾನ್ ॥ ೧೫೯ ॥

ಸ್ಫಟಿಕದಂತೆ ನಿರ್ಮಲವಾದ ವಾಸುದೇವನನ್ನು ಧಾರಿಣೀ ಎಂಬ ಕಪಿಲವರ್ಣದ ಸಂಕರ್ಷಣನನ್ನು ಪಿಂಗಳಾ ನಾಡಿಯಲ್ಲಿಯೂ ವಜ್ರಿಕಾನಾಡಿಯಲ್ಲಿ ಹೊಂಬಣ್ಣದ ಪ್ರದ್ಯುಮ್ನನನ್ನೂ ಮತ್ತು ಇಲಾನಾಡಿಯಲ್ಲಿ ನೀಲ ವರ್ಣದ ಅನಿರುದ್ಧನನ್ನೂ ತಿಳಿಯುವುದು.

ಚತುರ್ವ್ಯಾಹೃತಿ ವಾಚ್ಯಾಸ್ತೇ
ಚತುರ್ನಾಡೀ ನಿಯಾಮಕಾಃ ।
ಮಧ್ಯೇ ನಾರಾಯಣೋ
ಧ್ಯೇಯಸ್ತರುಣಾರುಣಭಾಸ್ವರಃ ॥ ೧೬೦ ॥

ಭೂಃ, ಭುವಃ, ಸ್ವಃ, ಭೂರ್ಭುವಸ್ಸ್ವಃ ಎಂಬ ನಾಲ್ಕು ವ್ಯಾಹೃತಿಮಂತ್ರ ನಿಯಾಮಕರು ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ಅನಿರುದ್ಧಾದಿ ನಾಲ್ಕು ರೂಪಗಳು; ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ತರುಣನಾದ ಅರುಣನಂತೆ ಪ್ರಕಾಶಿಸುವ ನಾರಾಯಣನನ್ನು ಧ್ಯಾನಮಾಡುವುದು.

ಏತಾನ್ಯೇವ ಸ್ವರೂಪಾಣಿ
ಸೂರ್ಯಮಂಡಲಗಾನ್ಯಪಿ ।
ಪ್ರಾಚ್ಯಾಂ ದ್ವಿಶತ ರಕ್ತಾಂಶು
ಸಂಸ್ಥಿತೋ ಮಧುನಾಮಕಃ ॥ ೧೬೧ ॥

ಈ ಐದು ಭಗವದ್ರೂಪಗಳು ಸೂರ್ಯಮಂಡಲದಲ್ಲಿಯೂ ಇರುವ ಸ್ವರೂಪಗಳು; ಪೂರ್ವದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಇನ್ನೂರು ರಕ್ತ (ಕೆಂಪು) ಕಿರಣಗಳಲ್ಲಿರುವ 'ಮಧು' ಎಂಬ

ಋಗ್ವಾಚ್ಯೋ ವಾಸುದೇವೋಗ್ನಿದ್ಯುತಿರ್ವಸ್ವಗ್ನ್ಯುಪಾಸಿತಃ ।
ದಕ್ಷ ದ್ವಿಶತಗೌರಾಂಶು ಸಂಸ್ಥಿತೋ ಮಧುನಾಮಕಃ ॥ ೧೬೨ ॥

ಶುಕ್ಲವರ್ಣೋ ಯಜುರ್ವೇದ ವಾಚ್ಯಃ ಸಂಕರ್ಷಣಃ ಸ್ಮೃತಃ ।
ಮಧುವಿದ್ಯೋದಿತ್ಯೈಃ ಸೇವ್ಯೋರುದ್ರೈರ್ವಾಯುಪುರಸ್ಸರೈಃ॥ ೧೬೩ ॥

ಋಗ್ವೇದದಿಂದ ಹೇಳಲ್ಪಡುವ, ವಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿರುವ ಅಗ್ನಿಯಿಂದ ಉಪಾಸಿತನಾದ ಅಗ್ನಿಯಂತೆ ಪ್ರಕಾಶಿಸುವ ವಾಸುದೇವನಿರುವನು; ಹಾಗೆಯೇ ದಕ್ಷಿಣದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಇನ್ನೂರು ಗೌರಬಣ್ಣದ ಕಿರಣಗಳಲ್ಲಿ ಮಧುವೆಂಬ ಯಜುರ್ವೇದದಿಂದ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಲ್ಪಡುವ ಶ್ವೇತವರ್ಣದ ಸಂಕರ್ಷಣನಿರುವನು; ಈತನು ಮಧುವಿದ್ಯೆಯಲ್ಲಿ (ಮಂತ್ರಗಳಲ್ಲಿ) ಹೇಳಿರುವ ಕ್ರಮಗಳಿಂದ, ರುದ್ರ, ವಾಯು ಮುಂತಾದ ದೇವತೆಗಳಿಂದ ಉಪಾಸಿಸಲ್ಪಡುವನು.

ಪ್ರತ್ಯಕ್ಛತದ್ವಯಶ್ಯಾಮ
ರಶ್ಮಿಸ್ಥ ಶ್ಯಾಮವರ್ಣಕಃ ।
ಸಾಮವೇದಾದಿ ಸಂವಾಚ್ಯಃ
ಪ್ರದ್ಯುಮ್ನೋ ಮಧುನಾಮಕಃ ॥ ೧೬೪ ॥

ಪಶ್ಚಿಮ ದಿಕ್ಕಿನ ಕರಿಯಬಣ್ಣದ ಇನ್ನೂರು ಕಿರಣಗಳಲ್ಲಿ ಶ್ಯಾಮ ವರ್ಣದ ಸಾಮವೇದ ಮೊದಲಾದವುಗಳಿಂದ ವಾಚ್ಯನಾದ, ಮಧು ಎಂಬ ಪ್ರದ್ಯುಮ್ನನು ಸಾಮವೇದಾಭಿಮಾನಿಗಳಾದ ಸಾಮವೆಂಬ ಹೆಸರಿನ ಸೂರ್ಯರಿಂದ ಉಪಾಸಿಸಲ್ಪಡುವನು.

ಸಾಮಾಭಿಮಾನಿಭಿಃ ಸೂರ್ಯೈರುಪಾಸ್ಯಃ ಸಾಮನಾಮಕೈಃ ।
ಉದಗ್ದ್ವಿಶತನೀಲಾಂಶುಸಂಸ್ಥಿತೋ ನೀಲವರ್ಣಕಃ ॥ ೧೬೫ ॥

ಅಥರ್ವವೇದೇತಿಹಾಸಪುರಾಣಪ್ರತಿಪಾದಿತಃ ।
ಮಧುನಾಮಾನಿರುದ್ಧಶ್ಚ ಮರುದ್ಭಿಃ ಸೋಮಪೂರ್ವಕೈಃ ॥ ೧೬೬ ॥

ಉತ್ತರ ದಿಕ್ಕಿನ ನೀಲವರ್ಣದ ಇನ್ನೂರು ಕಿರಣಗಳಲ್ಲಿರುವ ಅಥರ್ವ ವೇದ, ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಪುರಾಣಗಳಿಂದ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಲ್ಪಡುವ ನೀಲಿಬಣ್ಣದ ಮಧು ಎಂಬ ಅನಿರುದ್ಧದೇವನು ಚಂದ್ರ ಮತ್ತು ಮರುದ್ಗಣಗಳಿಂದ ಉಪಾಸಿಸಲ್ಪಡುವನು.

ಉಪಾಸ್ಯಃ ಸೂರ್ಯಮಧ್ಯಸ್ಥ
ಪೀತೋರ್ಧ್ವ ದ್ವಿಶತಾಂಶುಗಃ ।
ಅನಂತವೇದವೇದ್ಯೋಽಸ
ಉಪಾಸ್ಯೋ ಮಧುನಾಮಕಃ ॥ ೧೬೭ ॥

ನಾರಾಯಣಃ ಪ್ರೋದ್ಯದರ್ಕದ್ಯುತಿರ್ವೇದಾಭಿಮಾನಿಭಿಃ ।
ಬ್ರಹ್ಮವಾಗ್ವಾರುಣೀಶೇಷಸೌಪರ್ಣೀಗರುಡಾದಿಭಿಃ ॥ ೧೬೮ ॥

ಸರ್ವದೋಪಾಸ್ಯತೇ ಸೂರ್ಯೇ ಪಂಚಧಾವಸ್ಥಿತೋ ಹರಿಃ ।

ಅನಂತ ವೇದವೇದ್ಯನಾದ ಮಧು ಎಂಬ ಉದಯಿಸುತ್ತಲಿರುವ ಸೂರ್ಯನಂತೆ ಪ್ರಕಾಶಿಸುವ ನಾರಾಯಣನು ಸೂರ್ಯನ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ಹಳದೀಬಣ್ಣದ ಇನ್ನೂರು ಕಿರಣಗಳಲ್ಲಿ ವೇದಾಭಿಮಾನಿಗಳಾದ, ಬ್ರಹ್ಮ ವಾಗ್ದೇವಿ (ಸರಸ್ವತಿ), ವಾರುಣೀ, ಸೌಪರ್ಣೀ, ಶೇಷ ಮತ್ತು ಗರುಡ ಮೊದಲಾದವರಿಂದ, ಸೂರ್ಯನಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ಐದು ರೂಪದಿಂದಿರುವ ಶ್ರೀಹರಿಯು ಉಪಾಸಿಸಲ್ಪಡುವನು.

ಪಿಂಗಳಾ ದಕ್ಷಿಣಾನಾಡೀ ಇಲಾ ವಾಮಾ ಪ್ರಚೋದಿತಾ ।
ಪಿಂಗಳಾಂಶಾಃ ಪಂಚಶತನಾಡ್ಯೋ ವೈ ದಕ್ಷಿಣಾಯನಃ ॥ ೧೬೯ ॥

ಪಿಂಗಳಾ ನಾಡಿಯು ಬಲಗಡೆಯಲ್ಲಿಯೂ, ಇಲಾನಾಡಿಯು ಎಡಭಾಗದಲ್ಲಿಯೂ ಇರುವುವು; ಈ ಪಿಂಗಳಾ ನಾಡಿಯಲ್ಲಿ ಐನೂರು ನಾಡಿಗಳು ಕಿರಣಗಳಂತೆ ಇರುವುವು; ಇವು ದಕ್ಷಿಣಾಯನವು.

ಏತಾಶ್ಚ ದಕ್ಷಿಣಾನಾಡ್ಯಃ ತಿರ್ಯಗ್ವಾಮೇ ಪ್ರಸಾರಿತಾಃ ।
ಆತತಾಶ್ಚಾಸು ಸೂರ್ಯಸ್ಯ ದಕ್ಷಿಣಾಯನರಶ್ಮಯಃ ॥ ೧೭೦ ॥

ಈ ಬಲಗಡೆಯ ನಾಡಿಗಳು (ಪುರುಷರಲ್ಲಿ) ಎಡಭಾಗಕ್ಕೆ ಬಂದಿರುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಸೂರ್ಯನ ದಕ್ಷಿಣಾಯನದ ಕಿರಣಗಳು ತುಂಬಿರುವುವು.

ದಕ್ಷಿಣಾಯನಮಾರ್ಗೋಽಯಂ ಧೂಮಾದಿರಿತಿವಿಶ್ರುತಃ ।
ಪಿತೃಯಾನಂ ತಮೇವಾಹುಃ ಸ್ಮೃತಿಸ್ಥಾನಂ ವಿಧೀಯತೇ॥ ೧೭೧ ॥

ಧೂಮಾದಿ ಮಾರ್ಗವೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ದಕ್ಷಿಣಾಯನದ ಪಿತೃಯಾನವೆಂದು ಹೇಳುವರು; ಈ ಹಾದಿಯಲ್ಲಿ ಹೋದವರು ಮತ್ತೆ ಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ಜನಿಸುವರು.

ಇಲಾಂಶಾಶ್ಚ ಶತಂ ಪಂಚ ನಾಡ್ಯಶ್ಚೈವೋತ್ತರಾಯಣಃ ।
ಉತ್ತರಾಯಣ ನಾಡ್ಯಸ್ತುತಿರ್ಯಗ್ದಕ್ಷಿಣಸಂಸ್ಥಿತಾಃ ॥ ೧೭೨ ॥

ತಾಸ್ವಾತತಾಶ್ಚ ಸೂರ್ಯಸ್ಯ
ರಶ್ಮಯ ಶ್ಚೋತ್ತರಾಯಣಃ ।
ಉತ್ತರಾಯಣ ಮಾರ್ಗೋಽಯ-
ಮರ್ಚಿರಾದಿರಿತಿ ಸ್ಮೃತಃ ॥ ೧೭೩ ॥

ದೇವಯಾನಂ ಬ್ರಹ್ಮಯಾನಂ ತಮೇವಾಹುರ್ಮನೀಷಿಣಃ ।

ಇಲಾನಾಡಿಯ ಶಾಖೆಗಳಾದ ಐನೂರು ನಾಡಿಗಳು ಎಡಭಾಗದಿಂದ ಹೊರಟು ಬಲಕ್ಕೆ ಬಂದಿರುವುವು; ಇವು ಉತ್ತರಾಯಣ ನಾಡಿಗಳು; ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಸೂರ್ಯನ ಉತ್ತರಾಯಣ ಕಿರಣಗಳು ಐನೂರು ತುಂಬಿರುವುವು; ಈ ಹಾದಿಯಲ್ಲಿ ಹೋಗುವುದು ಉತ್ತರಾಯಣ ಮಾರ್ಗವು; ಇದನ್ನು ಬ್ರಹ್ಮ ಲೋಕಕ್ಕೆ ಹೋಗುವ ದೇವಯಾನವೆಂದು ಜ್ಞಾನಿಗಳು ಹೇಳುವರು; ಇದಕ್ಕೆ ಅರ್ಚಿರಾದಿ ಮಾರ್ಗವೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಯು.

ಯೇ ಚ ಧೂಮಾದಿಮಾರ್ಗಸ್ಥಾಃ
ಯಾವದ್ದೇಹಸ್ಥಿತಾಂಶುಭಿಃ ।

ನಿರ್ಯಾಂತಿ ವಾಮಕರ್ಣಾಂತೇ
ತಮೋಗಾಃ ಪಿತೃಯಾನಗಾಃ ॥ ೧೭೪ ॥

ಯಾರಾದರೆ ಧೂಮಾದಿ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿರುವ ದೇಹದಲ್ಲಿನ ನಾಡಿಯ ಶಾಖೆಗಳಿಂದ ಹೊರಟು ಈ ದೇಹವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಕಿವಿಯ ಮೂಲಕ ಹೋಗುವರೋ, ಅವರು ನರಕಾದಿಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಹೋಗುವ ಪಿತೃಯಾನದವರು ಎಂದು ತಿಳಿಯುವುದು.

ಯೇಚಾರ್ಚಿರಾದಿಮಾರ್ಗಸ್ಥಾಃ
ಮುಕ್ತಿಯೋಗ್ಯಾಶ್ಚಮಾನುಷಾಃ ।
ತೇ ಯಾಂತಿ ದಕ್ಷಿಣಾತ್ಕರ್ಣಾ
ದ್ರಶ್ಮಿಭಿರ್ದೇವಯಾನಗಾಃ ॥ ೧೭೫ ॥

ಮುಕ್ತಿಯೋಗ್ಯರಾದ ಮನುಜರು, ಅರ್ಚಿರಾದಿ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿದ್ದವರು, ಬಲಗಿವಿಯ ದೆಸೆಯಿಂದ, ಕಿರಣಗಳಿಂದ, ದೇವಯಾನದಲ್ಲಿ ಹೋಗುವರು.

ಯೇತು ಸಾಧನಸಂಪನ್ನಾಃ ಪಕ್ವಾ ಪ್ರಾರಬ್ಧಭೋಗಿನಃ ।
ಅನಾದಿಲಿಂಗ ದೇಹಸ್ಯ ಭಂಗಕಾಲ ಉಪಸ್ಥಿತೇ ॥ ೧೭೬ ॥

ಯೋಗಪ್ರಭಾವಾದ್ದಿವ್ಯಸ್ಯ ಸ್ವಮನಃ ಪರಮಾತ್ಮನಿ ।
ಪೃಥಿವ್ಯಾದಿಕ್ರಮೇಣೈವಹ್ಯವ್ಯಕ್ತಾಂತಂ ನಿಯೋಜ್ಯ ಚ ॥ ೧೭೭ ॥

ತತ್ವಾಭಿಮಾನಿನೋ ದೇವಾನ್ ಕ್ರಮಾತ್ಸಂ ಯೋಜ್ಯ ತೈ ಸಹ ।
ಸ್ವಾಂತಸ್ಥ ಹರಿಣಾಸಾಕಂ ಜೀವಸ್ತೆ ಬ್ರಹ್ಮಯಾನಗಾಃ ॥ ೧೭೮ ॥

ಮುಕ್ತಿಗೆ ಹೋಗಲು ತಮ್ಮ ಸಾಧನಪೂರ್ಣರಾದವರು ಮತ್ತು ಪ್ರಾರಬ್ಧ ಕರ್ಮವನ್ನು ಅನುಭವಿಸಿ ಪಕ್ವಸ್ಥಿತಿಗೆ ಬಂದಿರುವವರು ಅನಾದಿಯಾದ ಲಿಂಗ ದೇಹದ ಬಿಡುಗಡೆಯ ಕಾಲವು ಸಿದ್ಧವಾಗಲು ಶ್ರೀಹರಿಯ ಉತ್ತಮ ಅನುಗ್ರದಿಂದ ದೊರೆತ ಯೋಗದ ಮಹಿಮೆಯ ದೆಸೆಯಿಂದ ತಮ್ಮ ಮನಸ್ಸನ್ನು ಶ್ರೀಹರಿಯಲ್ಲಿ, ಪೃಥ್ವೀ, ಅಪ್ಪು ಮೊದಲು ಮಾಡಿ ಅವ್ಯಕ್ತತತ್ವದವರೆಗೆ ಒಂದರೊಳಗೊಂದರ ಪ್ರವೇಶವನ್ನು ತಿಳಿದು, ತತ್ವಗಳಿಗೆ ಅಭಿಮಾನಿಗಳಾದ ದೇವತೆಗಳನ್ನು ತಾರತಮ್ಯಕ್ರಮದಿಂದ ಒಬ್ಬರೊಳಗೆ ಮತ್ತೊಬ್ಬರ ಪ್ರವೇಶವನ್ನು ತಿಳಿದು ಅವರೊಡನೆ ತಮ್ಮ ಹೃದಯದಲ್ಲಿರುವ ಶ್ರೀಹರಿಯಿಂದ ಸಹಿತರಾಗಿ ಆ ಜೀವರು ಬ್ರಹ್ಮಯಾನದಲ್ಲಿ ಹೋಗುವರು.

ಸುಷುಮ್ನಾಮಾರ್ಗತೋ
ಬ್ರಹ್ಮರಂಧ್ರಾದುತ್ಕ್ರಮ್ಯ ವಾಯುನಾ ।
ಸಾರ್ಧಂ ಬ್ರಹ್ಮಪದಂ ಪ್ರಾಪ್ಯ
ತೇನ ಯಾಂತಿ ಪರಂ ಪದಮ್ ॥ ೧೭೯ ॥

ಏತನ್ಮಾರ್ಗತ್ರಯಂ ಜ್ಞಾತ್ವಾ ಸಮ್ಯಕ್ ಮುಕ್ತಿಪಥಂ ವಿಶೇತ್ ।

ಸುಷುಮ್ನಾ ನಾಡಿಯಿಂದ ಹೊರಟು ಬ್ರಹ್ಮರಂಧ್ರದ ದೆಸೆಯಿಂದ ವಾಯುದೇವರಿಂದ ಸಹಿತವಾಗಿ ಹೊರಹೊರಟು ಬ್ರಹ್ಮಲೋಕವನ್ನು ಕುರಿತು ಹೋಗಿ ಆತನಿಂದ ಸಹಿತರಾಗಿ ಪರಮಪದವಿ ಎಂಬ ಮುಕ್ತಸ್ಥಾನವನ್ನು ಹೊಂದುವರು; ಹೀಗೆ ಅರ್ಚಿರಾದಿ, ಧೂಮಾದಿ ಮತ್ತು ಬ್ರಹ್ಮಮಾರ್ಗವೆಂಬ ಮೂರು ಹಾದಿಗಳನ್ನು ಚೆನ್ನಾಗಿ ತಿಳಿದುಕೊಂಡು ಅವುಗಳೊಳಗೆ ಮುಕ್ತಿಯ ಹಾದಿಯನ್ನು ಸಜ್ಜನರು ಆಶ್ರಯಿಸಬೇಕು.

ದೇವಾನಾಂ ಲಯಮಾರ್ಗೌ ದ್ವೌ
ಪ್ರೋಕ್ತೌ ಶೇಷಗಾರುಡೌ ॥ ೧೮೦ ॥

ದೇವತೆಗಳು ಮುಕ್ತಿಗಾಗಿ ಶ್ರೀಹರಿಯನ್ನು ಕುರಿತು ಹೋಗಲು ಶೇಷ ಮತ್ತು ಗರುಡ ಎಂಬ ಎರಡು ಮಾರ್ಗಗಳಿರುವುವು.

ಗಂಧರ್ವ ಪ್ರಮುಖಾಃ ಸರ್ವೇ ಯೇ ಚ ದೇವಾನುಗಾಶ್ಚತೇ ।
ಪ್ರವಿಶಂತಿ ಕುಬೇರಂ ವೈ ಕುಬೇರೋಽಪ್ರತಿನಾ ಸಹ ॥ ೧೮೧ ॥

ಸೋಮಂ ವಿಶತಿ ವೈ ಸೋಮೋ ವಿಶ್ವಕ್ಸೇನಾದಿಕೈಃ ಸಹ ।
ಪಾರ್ಷದೈರನಿರುದ್ಧಂ ಚ ಹ್ಯನಿರುದ್ಧೋಽಪಿ ಯೋಗಿಭಿಃ ॥ ೧೮೨ ॥

ಸನಕಾದ್ಯೈಸ್ತತಃ ಕಾಮಂ ಕಾಮದೇವಸ್ತು ವಾರುಣೀಮ್ ।
ವಾರುಣೀ ಸ್ವಪತಿಂ ಶೇಷಂ ಶೇಷದೇವಃ ಸರಸ್ವತೀಮ್॥ ೧೮೩ ॥

ಪ್ರವಿಶ್ಯತ್ಯಬ್ಜಜಂ ವಾಣೀ ಬ್ರಹ್ಮಾ ತೇಜೋಽಭಿಧಾಂ ಶ್ರಿಯಮ್ ।
ಶ್ರೀದೇವೀ ವಿಷ್ಣುಸಾಮೀಪ್ಯಲಕ್ಷಣಂ ಸಂಗಮೇಷ್ಯತಿ ॥ ೧೮೪ ॥

ಶೇಷಮಾರ್ಗೋಽಯ ಮುದ್ದಿಷ್ಟಃ.............. ॥

ಗಂಧರ್ವರೇ ಮೊದಲಾದ ಸಕಲ ದೇವತಾನುಚರರು ಕುಬೇರನನ್ನು ಹೊಂದುವರು; ಆತನು ಇವರಿಂದ ಸಹಿತನಾಗಿ ಚಂದ್ರದೇವನನ್ನೂ ಪ್ರವೇಶಿಸುವರು; ಆತನು ವಿಶ್ವಕ್ಸೇನನೇ ಮೊದಲಾದ ಶ್ರೀವಿಷ್ಣುವಿನ

ಸಾಕ್ಷಾತ್ಸೇವಕರಿಂದ ಸಮೇತನಾಗಿ ಅನಿರುದ್ಧನೆಂಬಾ (ಕಾಮನಪುತ್ರ, ಶಂಖಾಭಿಮಾನಿ ದೇವತಾ) ತನನ್ನೂ, ಆತನು ಸನಕ, ಸನಂದನಾದಿ ಯೋಗಿಗಳಿಂದ ಸಹಿತನಾಗಿ ಮನ್ಮಥನನ್ನೂ ಪ್ರವೇಶಿಸುವನು; ಆತನು ವಾರುಣೀದೇವಿಯನ್ನೂ ಆಕೆಯು ತನ್ನ ಪತಿಯಾದ ಶೇಷದೇವರನ್ನೂ, ಆತನು ಸರಸ್ವತೀದೇವಿಯವರನ್ನೂ, ಆಕೆಯು ತನ್ನ ಪತಿಯಾದ ಚತುರ್ಮುಖ ಬ್ರಹ್ಮದೇವನನ್ನೂ, ಆತನು ತೇಜಶ್ಯಬ್ದವಾಚ್ಯಳಾದ ಶ್ರೀಲಕ್ಷ್ಮೀದೇವಿಯನ್ನೂ ಆಕೆಯು ಶ್ರೀವಿಷ್ಣು ಸಾಮೀಪ್ಯ ಲಕ್ಷಣವಾದ ಸಂಗವನ್ನು ಹೊಂದುವಳು; ಇದು ಶೇಷ ಮಾರ್ಗವು.

...........ತದತೋ ಗಾರುಡ ಉಚ್ಯತೇ ।
ವರ್ಣಾಶ್ರಮಾಚರಾ ರತಾಯೇ
ಪ್ರೋಕ್ತಾ ಮಾನುಷೋತ್ತಮಾಃ ॥ ೧೮೫ ॥

ನಿರಋತಿಃ ಪಿತರಃ ಸರ್ವೇ ತಥಾ ವೈವಸ್ವತಾದಯಃ ।
ಮನವಶ್ಚ ಪೃಥ್ವಾದ್ಯಾಽಯೇ ಪ್ರೋಕ್ತಾ ರಾಜಸತ್ತಮಾಃ ॥ ೧೮೬ ॥

ಧರ್ಮಂ ವಿಶಂತಿ ತೇ ಸರ್ವೇ
ಧರ್ಮಃ ಸ್ವಾಯಂಭುವಂ ಮನುಮ್ ।
ಸ್ವಾಯಂಭುವಮನುಃ ಶಕ್ರಂ
ಸಮಾವಿಶತಿ ವೈ ತಥಾ ॥ ೧೮೭ ॥

ಶಕ್ರಮೇವ ವಿಶಂತ್ಯೇತೇ ಪ್ರವಹಾದ್ಯಾಮರುದ್ಗಣಾಃ ।
ವಿನಾಯಕಾ ಸಾಧ್ಯಗಮಾಶ್ಚಾಕಾಶಂ ಪ್ರವಿಶಂತಿ ತೇ ॥ ೧೮೮ ॥

ಮೃತ್ಯವೋ ಋಭವಃ ಸರ್ವೇ ವಿಶಂತಿ ಪೃಥಿವೀಂ ಕ್ರಮಾತ್ ।
ಅಗ್ನಿಪುತ್ರಾಶ್ಚ ಸರ್ವೇಽಪಿ ದೇವಾಶ್ಚೋಕ್ತೇತರೇ ಚ ಯೇ ॥ ೧೮೯ ॥

ತೇ ಸರ್ವೇ ಪ್ರವಿಶಂತ್ಯಗ್ನಿಮಗ್ನಿ
ರಾದಿತ್ಯಮಾವಿಶೇತ್ ।
ಸಚಾಕಾಶಃ ಸಾ ಚ ಪೃಥ್ವೀ ಸ
ಚಾ ದಿತ್ಯೋ ಗುರುಂ ವಿಶೇತ್॥ ೧೯೦ ॥

ಗುರುರ್ವಿಶತಿ ವೈ ಶಕ್ರಮಪಿ
ದೇವರ್ಷಿರ್ನಾರದಃ ।

ಭೃಗುರ್ವಿಧಿ ಸುತಾಃ ಸರ್ವೇ
ವಸಿಷ್ಠಾತ್ರಿ ಪುರೋಗಮಾಃ ॥ ೧೯೧ ॥

ದಕ್ಷಂ ವಿಶತಿ ದಕ್ಷೋಪಿ
ಶಕ್ರಂ ಪ್ರವಿಶತಿ ಪ್ರಭುಮ್ ।
ಶಕ್ರೋ ವಿಶತಿ ಸೌಪರ್ಣೀಂ
ಸೌಪರ್ಣೀ ಸ್ವಪತಿಂ ಖಗಮ್ ॥ ೧೯೨ ॥

ಗರುತ್ಮಾನ್ ಪ್ರವಿಶೇದ್ವಾಣೀಂ
ವಾಣೀಬ್ರಹ್ಮಾಣಮೀಶ್ವರಮ್ ।
ಬ್ರಹ್ಮಾ ತೇಜೋಽಭಿಧಾಂ ಲಕ್ಷ್ಮೀಂ
ಸಮಾಯಾತಿ ಸ್ವಮಾತರಮ್ ॥ ೧೯೩ ॥

ರಮಾ ಯಾತ್ಯತಿ ಸಾಮೀಪ್ಯಂ
ವಿಷ್ಣೋರ್ನಿತ್ಯಾನಪಾಯಿನೀ ।
ಇತ್ಯುಕ್ತೋ ಗಾರುಡೋ ಮಾರ್ಗೋ
ಮುಕ್ತ್ಯರ್ಥಂ ಚ ದಿವೌಕಸಾಮ್॥ ೧೯೪ ॥

ತದನಂತರ ಗಾರುಡಮಾರ್ಗವು ಹೇಳಲ್ಪಡುವುದು; ವರ್ಣಾಶ್ರಮ ಧರ್ಮನಿರತರಾದ ಮುಕ್ತಿಯೋಗ್ಯರಾದ ಮಾನುಷೋತ್ತಮರು, ನಿರಋತಿಯು ಪಿತೃಗಳು, ವೈವಸ್ವತ (ಶ್ರಾದ್ಧದೇವ)ನೇ ಮೊದಲಾದ ೧೧ ಮನುಗಳು, ಪೃಥು, ಜನಕ, ಭರತ ಮೊದಲಾದ ಶ್ರೇಷ್ಠ ರಾಜರು ಧರ್ಮನೆಂಬ ಪ್ರಜಾಪತಿಯನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸುವರು; ಈತನು ಸ್ವಾಯಂಭುವ ಮನುವನ್ನೂ, ಈತನು ಪುರಂದರನೆಂಬ ದೇವೇಂದ್ರನನ್ನೂ ಪ್ರವೇಶಿಸುವರು; ಪ್ರವಹ, ವಿವಹ ಮೊದಲಾದ ನಲ್ವತ್ತೊಂಭತ್ತು ಮರುದ್ಗಣಗಳು ದೇವೇಂದ್ರನಲ್ಲಿಯೇ ಪ್ರವೇಶಿಸುತ್ತಾರೆ; ವಿನಾಯಕನು, ಸಾಧ್ಯಗಣದವರು ಆಕಾಶವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸುವರು; ಮೃತ್ಯುದೇವತೆಗಳು ಮತ್ತು ಋಭುದೇವತೆಗಳು ಸಕಲರೂ ಕ್ರಮದಿಂದ ಪೃಥ್ವಿಯನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸುವರು; ಸರ್ವ ಅಗ್ನಿತನಯರೂ, ಇಲ್ಲಿ ಹೇಳದಿರುವ ದೇವತೆಗಳೂ, ಅಗ್ನಿಯನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸುವರು; ಅಗ್ನಿಯು ಸೂರ್ಯನಲ್ಲಿ ಪ್ರವೇಶಿಸುತ್ತಾನೆ; ಆಕಾಶ, ಪೃಥ್ವೀ ಮತ್ತು ಸೂರ್ಯ ತಮ್ಮವರಿಂದ ಸಹಿತವಾಗಿ ಬೃಹಸ್ಪತಿಯನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸುವರು; ಆತನು ದೇವೇಂದ್ರನನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸುವನು; ಆ ಇಂದ್ರನು ಸೌಪರ್ಣೀ ದೇವಿಯನ್ನೂ ಆಕೆಯು ತನ್ನ ಪತಿಯಾದ ಗರುಡದೇವನನ್ನೂ, ಆತನು ವಾಣೀ ಎಂಬ

ಸರಸ್ವತೀ ದೇವಿಯನ್ನೂ, ಆಕೆಯು ತನ್ನ ಪತಿಯಾದ ಚತುರ್ಮುಖ ಬ್ರಹ್ಮನನ್ನೂ ಪ್ರವೇಶಿಸುವಳು; ಇವರೆಲ್ಲರೊಡನೆ ಆ ಬ್ರಹ್ಮದೇವನು ತನ್ನ ತಾಯಿಯಾದ ತೇಜೋ ನಾಮಕಳಾದ ಲಕ್ಷ್ಮೀದೇವಿಯನ್ನೂ ಪ್ರವೇಶಿಸುವನು; ಯಾವಾಗಲೂ ಪತಿಯನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಆಗಲದಿರುವ ಆ ರಮಾದೇವಿಯು ಶ್ರೀವಿಷ್ಣುವಿನ ಅತಿ ಸಾಮೀಪ್ಯವನ್ನು ಹೊಂದುವಳು. ಇದೇ ಗಾರುಡ ಮಾರ್ಗವು. ಇದನ್ನು ದೇವತೆಗಳು ಮುಕ್ತಿಗೆ ಹೋಗುವ ಹಾದಿಯೆಂದು ತಿಳಿಯುವುದು.

ನೈತನ್ಮಾರ್ಗದ್ವಯಜ್ಞಾನೀ ಯಾಮಿನೀಂ ಪದವೀಂ
ವ್ರಜೇತ್॥ ೧೯೫ ॥

ಈ ಶೇಷ ಗರುಡಮಾರ್ಗಗಳೆರಡನ್ನೂ ತಿಳಿದವರು ನರಕ ದುಃಖಾತ್ಮಕವಾದ ಯಮಲೋಕಕ್ಕೆ ಹೋಗುವುದಿಲ್ಲ.

ಈ ಎರಡು ಮಾರ್ಗಗಳನ್ನೂ ಕಡೆಯಲ್ಲಿ ತೋರಿಸಿರುವ ಪಟದಿಂದ ಚೆನ್ನಾಗಿ ತಿಳಿಯಬಹುದು.

ಅವ :- ನಾಡಿಗಳ ವಿಷಯವನ್ನು ಹೇಳುವರು :-

ಇತಃ ಪರಂ ಸುಷುಮ್ನಾದಿನಾಡೀ ದಕ್ಷಿಣಪಾರ್ಶ್ವಕೇ ।
ಸ ಷಟ್ತ್ರಿಶತಿ ಸಾಹಸ್ರ ನಾಡ್ಯಃ ಸಂತಿ ಹಿ ತಾಸು ಚ ॥ ೧೯೬ ॥

ಇಲ್ಲಿಂದ ಮುಂದೆ ಸುಷುಮ್ನಾದಿ ನಾಡಿಗಳ ಬಲಭಾಗದಲ್ಲಿ (೩೬,೦೦೦) ಮೂವತ್ತಾರು ಸಾವಿರ ಶಾಖಾನಾಡಿಗಳಿರುವುವು.

ಷಟ್ತ್ರಿಂಶ ತ್ಸಹಸ್ರಾಣಿ ಪುಂರೂಪಾಣಿ ವಿಚಿಂತಯೇತ್ ।
ಏತಾನಿ ಪುರುಷಾಯುಷ್ಯ ದಿನಾಹ್ನಾಂ ದೈವತಾನಿ ಚ ॥ ೧೯೭ ॥

ಮೂವತ್ತಾರು ಸಾವಿರ ಪರಮಾತ್ಮನ ಪುರುಷರೂಪಗಳನ್ನು ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ತಿಳಿಯುವುದು; ಈ ರೂಪಗಳು ಜೀವರ ಆಯುಷ್ಯಕಾಲವಾದ ೧೦೦ (ನೂರು) ವರ್ಷಗಳಿಗೆ ಆಗುವ ಹಗಲುಗಳಿಗೆ ನಿಯಾಮಕವಾದವು.

ಸುಷುಮ್ನಾ ವಾಮ
ಪಾರ್ಶ್ವೇಽಪಿ ಶಟ್ತ್ರಿಂಶತಿ ಸಹಸ್ರಕಾಃ ।
ನಾಡ್ಯಃ ಸಂತ್ಯತ್ರ ತಾವಂತಿ
ಸ್ತ್ರೀರೂಪಾಣಿ ವಿಚಿಂತಯೇತ್ ॥ ೧೯೮ ॥

ಸುಷುಮ್ನಾ ನಾಡಿಯ ಎಡಭಾಗದಲ್ಲಿಯೂ ಮೂವತ್ತಾರು ಸಾವಿರ ಸ್ತ್ರೀನಾಡಿಗಳಿರುವುವು; ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟೇ ಪರಮಾತ್ಮನ ಸ್ತ್ರೀರೂಪಗಳಿವೆ.

ಏತಾನಿ ಮಾನುಷಾದೀನಾಂ ರಾತ್ರ್ಯಾಯುರ್ದೇವತಾನಿ ಚ ।
ಏತಾನಿ ಪುಂ ಸ್ತ್ರೀರೂಪಾಣಿ ಬೃಹತೀಸ್ತುತಿಗಾನಿ ಚ ॥ ೧೯೯ ॥

ಇವು ಮನುಜಾದಿಗಳ ಆಯುಷ್ಯಕಾಲದ ರಾತ್ರಿಗಳಿಗೆ ನಿಯಾಮಕವಾದ ರೂಪಗಳು; ಈ ಪುರುಷ ಮತ್ತು ಸ್ತ್ರೀರೂಪಗಳು ಬೃಹತೀ ಸ್ತುತಿಯಲ್ಲಿ ಹೇಳಲ್ಪಟ್ಟಿರುವುವು.

ಬೃಹತೀಸಹಸ್ರಾಖ್ಯ ಶ್ರುತೌ ಸ್ವರವ್ಯಂಜನಭೇದತಃ ।
ದ್ವಾಸಪ್ತತಿಸಹಸ್ರಾಣಿ ವರ್ಣಾನ್ಯೇವ ಭವಂತಿ ಹಿ ॥ ೨೦೦ ॥

ಬೃಹತೀ ಛಂದಸಾತ್ಮಕವಾದ ಸಾವಿರ ಋಕ್ಕುಗಳುಳ್ಳ, ಭಾಗವಿಶೇಷಕ್ಕೆ ಬೃಹತೀ ಸಹಸ್ರವೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಯು; ಒಂದೊಂದು ಋಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಮೂವತ್ತಾರು ಅಕ್ಷರಗಳು ಸ್ವರ ಮತ್ತು ವ್ಯಂಜನ ಮಿಶ್ರವಾಗಿರುವುವು; ಈ ಗಣನೆಯಂತೆ (೩೬ ಸ್ವರಗಳು + ೩೬ ವ್ಯಂಜನಗಳು) ೭೨ (ಎಪ್ಪತ್ತೆರಡು) ಒಂದೊಂದು ಋಕ್ಕಿನಲ್ಲಿಯೇ ಆಗುವುವು; ಹೀಗೆ - ಒಂದು ಸಾವಿರ; ಒಟ್ಟು ಎಪ್ಪತ್ತೆರಡು ಸಾವಿರವಾದವು.

ಸ್ವರಾರ್ಣ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯಾನಿ ಪುಂರೂಪಾಣಿ ರಮಾಪತೇಃ ।
ಷಟ್ತ್ರಿಂಶತಿ ಸಹಸ್ರಾಣಿ ವ್ಯಂಜನಾರ್ಣೋದಿತಾನಿ ಚ ॥ ೨೦೧ ॥

ಷಟ್ತ್ರಿಂಶತಿ ಸಹಸ್ರಾಣಿ
ಸ್ತ್ರೀರೂಪಾಣಿ ವಿಚಿಂತಯೇತ್ ।
ಜ್ಞಾತ್ವೈವಂ ತಾನಿ ನರೋಭಕ್ತ್ಯಾ
ಪೂರ್ಣಾಯುಶ್ಯಮವಾಪ್ನುಯಾತ್ ॥ ೨೦೨ ॥

ಸ್ವರಗಳಿಂದ ಪ್ರತಿಪಾದಿತವಾದ ಲಕ್ಷ್ಮೀಪತಿಯಾದ ನಾರಾಯಣನ ಮೂವತ್ತಾರು ಸಾವಿರ ಪುರುಷ ರೂಪಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ವ್ಯಂಜನಾಕ್ಷರ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯವಾದ ಮೂವತ್ತಾರು ಸಾವಿರ ಸ್ತ್ರೀರೂಪಗಳನ್ನೂ ತಿಳಿಯುವುದು. ಈ ರೂಪಗಳನ್ನು ಭಕ್ತಿಯಿಂದ ತಿಳಿದವನು ಪೂರ್ಣಾಯುಷ್ಯವುಳ್ಳವನಾಗುವನು.

ವಿಹಿತಾ ಮೂರ್ತಯಶ್ಚಿತ್ರಾ ಯತ್ರನಾಡೀಷು ವೈ ಹರೇಃ ।
ಹಿತಾಃ ನಾಡ್ಯಃ ಸಮುದ್ದಿಷ್ಟಾ ಸ್ತನ್ನಿವಿಷ್ಟೋ ರಮಾಪತಿಃ ॥ ೨೦೩ ॥

ಈ ನಾಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಹರಿಯ ವಿಚಿತ್ರವಾದ ರೂಪಗಳಿರುವುವು; ಆ ನಾಡಿಗಳು ಹಿತವಾಗಿರುವುವು; ಮತ್ತು ಅವುಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲ ಶ್ರೀಲಕ್ಷ್ಮೀಪತಿಯಾದ ನಾರಾಯಣನೇ ಇರುವನು.

ಇಂದುನಾಮಾ ಸರ್ವನಾಡೀ ಸಾರಾನ್ಭುಂಕ್ತೇಽಖಿಲಾನ್ವಿಭುಃ ।
ಏತನ್ನಾಮಸ್ವರೂಪಾಣಿ ನಾಗಮ್ಯಾನ್ಯ ಶಕ್ಯತಃ ॥ ೨೦೪ ॥

ಇಂದು ಎಂಬ ನಾಮದಿಂದ ಶ್ರೀನಾರಾಯಣನು ಈ ನಾಡಿಗಳ ಸಕಲ ಸಾರವನ್ನು ಅನುಭವಿಸುವವನು; ಅಶಕ್ಯವಾದುದರಿಂದ ಈ ರೂಪಗಳ ನಾಮಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಸ್ವರೂಪ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನೂ ತಿಳಿಯಲಾಗುವುದಿಲ್ಲ.

ಅವ:- ಈಗ ಮಾನಸಿಕ ಪೂಜಾವಿಧಿಯನ್ನು ಹೇಳುವರು:-

ಹೃದಯಾಖ್ಯಂ ಪರಂಬ್ರಹ್ಮಪುರಂ
ದ್ವಾರವಿರಾಜಿತಮ್ ।
ತತ್ಪ್ರಾಗ್ದ್ವಾರಾಣಿ ಚ ತ್ರೀಣಿ
ಚಿಂತಯೇತ್ಪ್ರಥಮೇ ಶ್ರಿಯಮ್ ॥ ೨೦೫ ॥

ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬರ ಹೃದಯವು ಬಾಗಿಲುಗಳಿಂದ ಪ್ರಕಾಶಮಾನವಾದ ಪರಬ್ರಹ್ಮನ ಪಟ್ಟಣವು; ಅಥವಾ ಆತನ ಮನೆಯು; ಅದರ ಪೂರ್ವದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಮೂರು ಬಾಗಿಲುಗಳಿರುವುವು; ಮೊದಲನೆಯ ಬಾಗಿಲಿನಲ್ಲಿ ಶ್ರೀದೇವಿ ಇರುವಳು.

ದ್ವಿತೀಯೇ ಚಿಂತಯೇತ್ಪ್ರಾಣಂ
ಚಕ್ಷುರಾದಿತ್ಯನಾಮಕಮ್ ।
ದ್ಯುನಾಮಿಕಾಂ ಭಾರತೀಂ ಚ
ತೃತೀಯೇ ಚ ಜಯಾದಿಕೌ ॥ ೨೦೬ ॥

ಎರಡನೆಯದರಲ್ಲಿ ಆದಿತ್ಯನೆಂಬ ನೇತ್ರಪ್ರಾಣನನ್ನೂ ದ್ಯು ಎಂಬ ಭಾರತೀ ದೇವಿಯನ್ನೂ ಮೂರನೆಯದರಲ್ಲಿ ಜಯವಿಜಯರನ್ನೂ ತಿಳಿಯುವುದು.

ದಕ್ಷದ್ವಾರಾಣ್ಯಪಿ ತ್ರೀಣಿ
ತತ್ರಾದ್ಯೇ ಚಿಂತಯೇಚ್ಛ್ರಿಯಮ್ ।
ದ್ವಿತಯೇ ಚಿಂತಯೇದ್ವ್ಯಾನಂ
ಸೋಮಂ ಶ್ರೋತ್ರಾಭಿಧಂ ತಥಾ ॥ ೨೦೭ ॥

ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿಯೂ ಮೂರು ಬಾಗಿಲುಗಳು; ಪ್ರಥಮ ದ್ವಾರದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀದೇವಿಯೂ ಎರಡನೆಯದರಲ್ಲಿ ವ್ಯಾನನಾಮಕ ವಾಯುವು ಶ್ರೋತ್ರೇಂದ್ರಿಯ ತನ್ನಾಮಕನಾದ ಚಂದ್ರನನ್ನೂ ತಿಳಿಯುವುದು.

ದಿಜ್ಞ ನಾಮಿಕಾಂ ಭಾರತೀಂಚ
ವಾಮ ಪಾರ್ಶ್ವೇ ವಿಚಿಂತಯೇತ್।
ತೃತೀಯೇ ದ್ವಾರಿ ವಿಜ್ಞೇಯೌ
ಬಲಪ್ರಬಲನಾಮಕೌ ॥ ೨೦೮ ॥

ಎಡಭಾಗದಲ್ಲಿ ದಿಜ್ಞ ಎಂಬ ಭಾರತೀದೇವಿಯನ್ನೂ ಮೂರನೇ ಬಾಗಿಲಿನಲ್ಲಿ ಬಲ ಮತ್ತು ಪ್ರಬಲರನ್ನೂ ತಿಳಿಯುವುದು.

ಪ್ರತ್ಯಗ್ದ್ವಾರಾಣಿ ಚ ತ್ರೀಣಿ ಶ್ರಿಯಮಾದ್ಯೇ ವಿಚಿಂತಯೇತ್ ।
ದ್ವಿತೀಯೇಗ್ನಿಂ ವಾಗಪಾನ ನಾಮಕಂ ಚಿಂತಯೇತ್ತತಃ ॥ ೨೦೯ ॥

ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿಯೂ ಮೂರು ಬಾಗಿಲುಗಳು; ಪ್ರಥಮ ದ್ವಾರದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀದೇವಿಯನ್ನೂ ಎರಡನೆಯದರಲ್ಲಿ ಅಗ್ನಿ, ವಾಕ್ ಅಪಾನನೆಂಬ ವಾಯುವನ್ನೂ ತಿಳಿಯುವುದು.

ಪೃಥ್ವೀನಾಮ್ನೀಂ ಭಾರತೀಂಚ
ತೃತೀಯೇ ಕುಮುದಾದಿಕೌ ।
ಉದಗ್ದ್ವಾರಾಣಿ ಚ ತ್ರೀಣಿ
ಪ್ರಥಮೇ ಚ ಶ್ರಿಯಂ ಸ್ಮರೇತ್ ॥ ೨೧೦ ॥

ಪೃಥ್ವೀ ಎಂಬ ಭಾರತೀದೇವಿಯನ್ನೂ, ಮೂರನೆಯ ಬಾಗಿಲಿನಲ್ಲಿ ಕುಮುದ ಮತ್ತು ಕುಮುದೇಕ್ಷಣರನ್ನೂ ತಿಳಿಯುವುದು; ಉತ್ತರದಲ್ಲಿಯೂ ಮೂರು ಬಾಗಿಲುಗಳು; ಪ್ರಥಮ ದ್ವಾರದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀದೇವಿಯನ್ನು ಸ್ಮರಿಸುವುದು.

ಇಂದ್ರಂ ಮನಃ ಸಮಾನಾಖ್ಯಂ
ದ್ವಿತೀಯೇ ದ್ವಾರಿ ಚಿಂತಯೇತ್ ।
ವಿದ್ಯುನ್ನಾಮ್ನೀಂ ಭಾರತೀಂ ಚ
ತೃತೀಯೇ ನಂದ ಸುನಂದನೌ ॥ ೨೧೧ ॥

ಇಂದ್ರನನ್ನೂ, ಮನಸ್ಸು, ಸಮಾನನೆಂಬ ವಾಯು ಮತ್ತು 'ವಿದ್ಯುತ್' ಎಂಬ ಭಾರತೀದೇವಿಯನ್ನೂ ಎರಡನೆಯ ಬಾಗಿಲಿನಲ್ಲಿಯೂ, ಮೂರನೆಯದರಲ್ಲಿ ನಂದ, ಸುನಂದರೆಂಬ ದ್ವಾರಪಾಲಕರನ್ನೂ ಭಾವಿಸುವುದು.

ಊರ್ಧ್ವದೇಶೇ ದ್ವಾರಮೇಕಂ
ತಸ್ಮಿನ್ನಾಕಾಶನಾಮಿಕಾಮ್ ।
ರಮಾಮುದಾನ ವಾಯುಂಚ
ವಾಙ್ನಾಮ್ನೀಂಚ ಭಾರತೀಮ್ ॥ ೨೧೨ ॥

ಏವಂ ಸಂಚಿಂತಯೇದ್ವಿದ್ವಾನ್ ದ್ವಾರೇಷೂಕ್ತ ಪ್ರಕಾರತಃ ।
ಏವಮೇವ ವಿಚಿಂತ್ಯಾಶ್ಚ ದ್ವಾರಪಾಲಾಸ್ತ್ರಿಧಾಮಸು ॥ ೨೧೩ ॥

ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಒಂದೇ ದ್ವಾರವಿರುವುದು; ಅಲ್ಲಿ ಆಕಾಶವೆಂಬ ರಮಾ ದೇವಿಯನ್ನೂ, ಉದಾನವಾಯುವನ್ನೂ ಮತ್ತು 'ವಾಕ್' ಎಂಬ ಭಾರತೀ ದೇವಿಯನ್ನೂ ತಿಳಿಯುವುದು; ಜ್ಞಾನಿಯು ಹೇಳಿದ ಕ್ರಮದಿಂದ, ಬಾಗಿಲುಗಳಲ್ಲಿ ದ್ವಾರಪಾಲಕರನ್ನು ತಿಳಿಯುವುದು. ಇದರಂತೆಯೇ ಅನಂತಾಸನ, ಶ್ವೇತದ್ವೀಪ, ಮತ್ತು ವೈಕುಂಠ ಎಂಬ ಮೂರು ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿಯೂ (ಹೃದಯ, ಕಂಠ ಮತ್ತು ಶಿರಸ್ಸು) ದ್ವಾರಪಾಲಕರನ್ನು ತಿಳಿಯುವುದು; ಮತ್ತು ಈ ಮೂರು ಲೋಕಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಇರುವ ಶ್ರೀ, ಭೂ ಮತ್ತು ದುರ್ಗಾಭಾಗ ಗಳಲ್ಲಿಯೂ ತಿಳಿಯುವುದು.

ಏತಾದೃಶಪುರೀ ಮಧ್ಯೇ ಪರಂ
ಬ್ರಹ್ಮೋಪಬೃಂಹಿತಮ್ ।
ಸುಷುಮ್ನಾಖ್ಯಮಹಾರಾಜ
ರಮ್ಯಸೌಧಾಂತರಸ್ಥಿತಮ್ ॥ ೨೧೪ ॥

ಇಂತಹ ನಗರದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಪರಬ್ರಹ್ಮನಿಂದ ವಾಸಿಸಲ್ಪಡುವ ಸುಷುಮ್ನೆ ಎಂಬ ಮನೋಹರವಾದ ರಾಜನ ಉಪ್ಪರಿಗೆಯ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿರುವ;

ದಹರಾಖ್ಯಾತ್ಮ ಹೃತ್ಪದ್ಮ
ವಿಲಸತ್ಕರ್ಣಿಕಾಲಯೇ ।
ಚಿಂತಯೇಚ್ಚ ಶ್ರಿಯಂ ಪದ್ಮೇ
ಭೂದುರ್ಗೇ ನಾಲ ಕಂದಯೋಃ ॥ ೨೧೫ ॥

ದಹರವೆಂಬ ಹೃದಯ ಕಮಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಾಶಿಸುವ ಕರ್ಣಿಕೆ ಎಂಬ ಜಾಗವಿರುವುದು; ಕಮಲದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀದೇವಿಯನ್ನು ನಾಲ ಮತ್ತು ಕಂದ (ಗಡ್ಡೆ) ದಲ್ಲಿ ಭೂ ಮತ್ತು ದುರ್ಗಾದೇವಿಯರನ್ನು ತಿಳಿಯುವುದು.

ಅಷ್ಟಪತ್ರೇಷು ಶಕ್ತ್ಯಾದ್ಯಾ ವಿಜ್ಞೇಯಾ ಹರಿಮೂರ್ತಯಃ ।
ವಿದಿಗ್ದಲೇಷು ಚೈಕೈಕಾ ದ್ವೇದ್ವೇ ವೈ ದಿಗ್ದಲೇಷ್ವಪಿ ॥ ೨೧೬ ॥

ಪದ್ಮದ ಎಂಟು ದಳಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಶಕ್ತಿಯೇ ಮೊದಲಾದ ಶ್ರೀಹರಿಯ ಹನ್ನೆರಡು ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ತಿಳಿಯುವುದು; ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಶಕ್ತಿ, ಪ್ರತಿಷ್ಠಾ, ಆಗ್ನೇಯದಲ್ಲಿ ಸಂವಿತ್, ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ, ಸ್ಫೂರ್ತಿ, ಪ್ರಕೃತಿ, ನೈಋತ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಲಾ, ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯಾ, ಮತಿ, ವಾಯವ್ಯದಲ್ಲಿ ನಿಯತಿ, ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಮಾಯಾ, ಕಾಲ, ಈಶಾನ್ಯದಲ್ಲಿ - ಪುರುಷ - ಹೀಗೆ ಭಾವಿಸುವುದು.

ವಸವೋಽಪ್ಯಷ್ಟಸಂಖ್ಯಾಕಾಃ ಪದ್ಮಪತ್ರಾಭಿಮಾನಿನಃ ।
ಸರಸ್ವತೀ ಭಾರತೀ ಚ ಹೃತ್ಪದ್ಮ ಸ್ವಾಭಿಮಾನಿನೀ ॥ ೨೧೭ ॥

ಆ ಕಮಲದ ಎಂಟು ದಳಗಳಿಗೆ ದ್ರೋಣ, ಪ್ರಾಣ, ಧ್ರುವ, ಅರ್ಕ, ಅಗ್ನಿ, ದೋಷ, ವಸು, ವಿಭಾವಸು ಮತ್ತು ದ್ಯು ಎಂಬ ಎಂಟು ವಸುಗಳೂ ಅಭಿಮಾನಿಗಳು; ಸರಸ್ವತೀ ಮತ್ತು ಭಾರತೀದೇವಿಯರಿಬ್ಬರೂ ಹೃದಯದಲ್ಲಿರುವ ಕಮಲದ ಅಭಿಮಾನಿಗಳು.

ಹೃತ್ಪದ್ಮಕರ್ಣಿಕಾಗ್ರಸ್ಥಃ
ಸರ್ವಾಂಗುಷ್ಠಪ್ರಮಾಣಕಃ ।
ಅಗ್ರೇಶಃ ಪ್ರಾಜ್ಞ ನಾಮಾಸೌ
ಜೀವಾನಾಂ ಚ ಸುಷುಪ್ತಿದಃ ॥ ೨೧೮ ॥

ಹೃದಯ ಕಮಲದ ಕರ್ಣಿಕೆಯ ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಸಕಲರ ಕೈ ಹೆಬ್ಬೆರಳಿನ ಒಂದು ಪರ್ವದಷ್ಟು ಉದ್ದವಾಗಿ, ಪ್ರಾಜ್ಞನೆಂಬ ಅಗ್ರೇಶನು ಜೀವರಿಗೆ ಸುಖನಿದ್ರೆಯನ್ನುಕೊಡುವವನು.

ಸರ್ವತೋ ಹೃದಯಾಕಾಶೇ ವ್ಯಾಪ್ತಃ ಪ್ರಾದೇಶಸಂಮಿತಃ ।
ಜೀವಾಧಾರಃ ಸವಿಜ್ಞೇಯಃ ಪರಃ ಪುರುಷನಾಮಕಃ ॥ ೨೧೯ ॥

ಸಕಲ ಕಡೆಯಿಂದಲೂ ಹೃದಯದ ಅವಕಾಶದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾದೇಶ ಪರಿಮಿತಿಯುಳ್ಳ (ಒಂದು ಚೋಟು) ಜೀವನಿಗೆ ಆಧಾರನಾದ ಪುರುಷ ನಾಮಕನಾದ ಗುಣಪೂರ್ಣನಾದ ಶ್ರೀಹರಿಯನ್ನು ತಿಳಿಯುವುದು.

ಕರ್ಣಿಕಾ ಮೂಲಗೋವಿಷ್ಣು
ರಂಗುಷ್ಠಾಗ್ರ ಪ್ರಮಾಣಕಃ ।

ಮೂಲೇಶಶ್ಚಿಂತನೀಯೋ ಯಂ
ವಿಜ್ಞಾನಾತ್ಮೇತಿ ಯಂ ವಿದುಃ ॥ ೨೨೦ ॥

ಕರ್ಣಿಕೆಯ ಮೂಲದಲ್ಲಿ ಅಂಗುಷ್ಠದ ತುದಿಯಭಾಗದಷ್ಟು ಗಾತ್ರನಾಗಿ ಮೂಲೇಶನು ಇರುವನು; ಆತನನ್ನು ವಿಜ್ಞಾನಾತ್ಮನೆಂದು ಹೇಳುವರು.

ಏತದ್ರೂಪತ್ರಯಂ ವಿಷ್ಣೋಃ
ದಹರಾಖ್ಯಂ ಪ್ರಕೀರ್ತಿತಮ್ ।
ಮೂಲೇಶಪಾದಮಾಶ್ರಿತ್ಯ
ಮುಖ್ಯಪ್ರಾಣೋಽಸ್ಯ ಸನ್ಮುಖಃ ॥ ೨೨೧ ॥

ಶ್ರೀವಿಷ್ಣುವಿನ ಈ ಮೂರು ರೂಪಗಳು ದಹರವೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿರುವುದು; ಮೂಲೇಶನ ಪಾದವನ್ನು ಆಶ್ರಯಿಸಿ ಆತನಿಗೆ ಅಭಿಮುಖನಾಗಿ ಮುಖ್ಯ ಪ್ರಾಣನಿರುವನು.

ಕೃತಾಂಜಲಿಪುಟಃ ಪ್ರಾಚೀಮುಖಸ್ತಿಷ್ಠತಿ ನಿತ್ಯಶಃ ।
ತಸ್ಮಿಂಶ್ಚ ಶುಚಿಷದ್ವಿಷ್ಣುಃ ಪ್ರಾಣಶ್ಚಿಂತ್ಯಶ್ಚ ಲಾಲುಕಃ ॥ ೨೨೨ ॥

ಕೈಜೋಡಿಸಿಕೊಂಡು ಪೂರ್ವಾಭಿಮುಖನಾಗಿ ಯಾವಾಗಲೂ ಇರುವನು; ಆ ಮುಖ್ಯ ಪ್ರಾಣನಲ್ಲಿ ಶುಚಿಷತ್ ಎಂಬ ವಿಷ್ಣುವು ಇರುವನು; ಮತ್ತು ಲಾಲುಕನೆಂಬ ಪ್ರಾಣನನ್ನು ಅಲ್ಲಿ ಧ್ಯಾನಿಸಬೇಕು.

ಅಪರಾಜಿತರೂಪತ್ವಾದಪರಾಜಿತಸೇನಕಃ ।
ಇಂದ್ರೋ ವೈಕುಂಠ ಇತ್ಯೇತೇ ವಿಜ್ಞೇಯಾಸ್ತದುಪಾಸಕೈಃ॥ ೨೨೩ ॥

ಎಂದಿಗೂ ಪರಾಜಯ (unconquerable) ರಹಿತವಾದ ರೂಪವುಳ್ಳವನಾದುದರಿಂದ ಅಪರಾಜಿತರಾದ ಅನುಯಾಯಿಗಳಿಂದ ಸಹಿತನಾದವನು; ಆತನನ್ನು ಉಪಾಸಕರು ಇಂದ್ರ, ವೈಕುಂಠ ಮೊದಲಾದ ನಾಮ ಮತ್ತು ರೂಪಗಳಿಂದ ಧ್ಯಾನಿಸುವರು.

ಮುಖ್ಯಪ್ರಾಣೋ ಶ್ವಾಸರೂಪಹಂಸಮಂತ್ರಂ ಜಪೇತ್ಸದಾ ।
ಜೀವೇನ ಕಾರಯತ್ಯೇವ ತಜ್ಜಪಂ ಹರಿತುಷ್ಟಯೇ ॥ ೨೨೪ ॥

ಮುಖ್ಯ ಪ್ರಾಣನು ಶ್ವಾಸಾತ್ಮಕವಾದ, ಸರ್ವದಾ ಹಂಸಮಂತ್ರವನ್ನು ಜಪಿಸುವನು; ಜೀವನಿಂದಲೂ ಆ ಮಂತ್ರಜಪವನ್ನು ಶ್ರೀಹರಿಯ ಪ್ರಸನ್ನತೆಗಾಗಿ ಮಾಡಿಸುವನು.

ಏಕವಿಂಶತಿಸಹಸ್ರಾಣಿ
ಶ್ವಾಸನಂ ಷಟ್ಶತಾನಿ ಚ ।
ಭವಂತ್ಯೇತಚ್ಚ ವಿಜ್ಞಾಯ
ಭಕ್ತ್ಯಾ ವಿಷ್ಣೌ ಸಮರ್ಪಯೇತ್ ॥ ೨೨೫ ॥

(೨೧,೬೦೦) ಇಪ್ಪತ್ತೊಂದು ಸಾವಿರದ ಆರುನೂರು ಸಂಖ್ಯೆಯ ಮಂತ್ರ ಜಪವು ಒಂದು ದಿನದಲ್ಲಿ ಆಗುವುದು; ಇದನ್ನು ಚೆನ್ನಾಗಿ ತಿಳಿದು ಭಕ್ತಿಯಿಂದ ಶ್ರೀವಿಷ್ಣುವಿನಲ್ಲಿ ಸಮರ್ಪಿಸುವುದು.

ಸಹಸ್ರಧಾ ವಿಭಿನ್ನಂ ಬಾಲಾಗ ಮವಶಿಷ್ಯತೇ ।
ತಾವತ್ಪರಿಮಿತೋ ಜೀವಃ ಶಾಶ್ವತಃ ಸ್ವಪ್ರಕಾಶಕಃ ॥ ೨೨೬ ॥

(ಕುದುರೆಯ) ಬಾಲದ ಕೊನೆಯ ತುದಿಯನ್ನು ಒಂದು ಸಾವಿರ ಭಾಗ ಮಾಡಿದರೆ ಒಂದು ಭಾಗವೆಷ್ಟಿರುವುದೊ ಅಷ್ಟೆ ಜೀವನ ಸ್ವರೂಪದ ಪರಿಮಿತಿಯು; ಈ ಜೀವನು ನಿತ್ಯನು, ಮತ್ತು ಶ್ರೀಹರಿಯ ಅನುಗ್ರಹದಿಂದ ಜ್ಞಾನ ಪ್ರಕಾಶವುಳ್ಳವನು.

ಪ್ರಾಣೋಪಪಾದಮಾಶ್ರಿತ್ಯ ನಿತ್ಯಸ್ತಿಷ್ಠತಿ ಕರ್ಮಕೃತ್ ।
ವಿಷ್ಣೋರಂಗಾನಿ ಜೀವಾಂಗೇಷ್ವವ ಚ್ಛಿನ್ನಾನಿ ನಿತ್ಯಶಃ ॥ ೨೨೭ ॥

ಮುಖ್ಯಪ್ರಾಣನ ಪಾದದ್ವಯಗಳನ್ನು ಆಶ್ರಯಿಸಿ ಯಾವಾಗಲೂ ಈ ಜೀವನು ಕರ್ಮಮಾಡುವ ಯೋಗ್ಯತೆ ಉಳ್ಳವನಾಗಿ ಇರುತ್ತಾನೆ; ಯಾವಾಗಲೂ ಶ್ರೀವಿಷ್ಣುವಿನ ಅವಯವಗಳು ಜೀವನ ಅಂಗಾಂಗಗಳಲ್ಲಿರುವುವು.

ವಾಸುದೇವೋ ಹರೇಃ ಶೀರ್ಷಂ
ಜೀವಶೀರ್ಷೇ ವ್ಯವಸ್ಥಿತಃ ।
ನಾರಾಯಣೋ ಹರೇರ್ಮಧ್ಯಃ
ಜೀವಸಂದೋಹಸಂಸ್ಥಿತಃ ॥ ೨೨೮ ॥

ಪಂಚನಾರೀ ತುರಗ ಅಥವಾ ನವನಾರೀ ಕುಂಜರದಂತೆ ಶ್ರೀಹರಿಯ ಒಂದೊಂದು ಅವಯವಗಳೂ ಆತನ ಅನೇಕ ವಾಸುದೇವಾದಿ ರೂಪಗಳೇ ಆಗಿರುವುವು; ತತ್ಕ್ರಮವನ್ನು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ; ವಾಸುದೇವನು ಹರಿಯ ತಲೆಯು; ಜೀವನ ಶಿರಸ್ಸಿನಲ್ಲಿರುವನು; ನಾರಾಯಣನು ಆತನ ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶವು; ಜೀವನ ಅದೇ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿರುವನು.

ವಿಷ್ಣೋಶ್ಚದಕ್ಷಿಣಃ ಪಕ್ಷಃ ಪ್ರದ್ಯುಮ್ನೋಜೀವಪಕ್ಷಗಃ ।
ವಾಮಪಕ್ಷೋಽನಿರುದ್ಧಶ್ಚ ಜೀವವಾಮೇ ಚ ಸಂಸ್ಥಿತಃ ॥ ೨೨೯ ॥

ವಿಷ್ಣುವಿನ ಬಲಭಾಗವು ಪ್ರದ್ಯುಮ್ನನು; ಜೀವನ ಬಲಭಾಗದಲ್ಲಿರುವನು; ಎಡಭಾಗವು ಅನಿರುದ್ಧನು; ಜೀವನ ಎಡಗಡೆಯ ಪಕ್ಕೆಯಲ್ಲಿರುವನು.

ಸಂಕರ್ಷಣೋ ಹರೇರಂಘ್ರಿ-
ರ್ಜೀವಪಾದೇ ಚ ಸಂಸ್ಥಿತಃ ।
ವಿಷ್ಣೋರ್ವಾಗ್ಭಾರ್ಗವೋರಾಮೋ
ಜೀವವಾಚಿ ಪ್ರತಿಷ್ಠಿತಃ ॥ ೨೩೦ ॥

ಸಂಕರ್ಷಣನು ಹರಿಯ ಪಾದಗಳು; ಆತನೇ ಜೀವನ ಕಾಲುಗಳಲ್ಲಿರುವನು; ವಿಷ್ಣುವಿನ ವಾಕ್ ಪರಶುರಾಮನು; ಜೀವನ ವಾಗಿಂದ್ರಿಯದಲ್ಲಿರುವನು.

ನೃಸಿಂಹಶ್ಚ ಹರೇಃ ಪ್ರಾಣಃ ಜೀವಪ್ರಾಣೇ ಚ ಸಂಸ್ಥಿತಃ ।
ಹರೇಶ್ಚಕ್ಷುಶ್ಚ ಕಪಿಲೋ ಜೀವಚಕ್ಷುಸ್ಥಿತೋ ಹರಿಃ ॥ ೨೩೧ ॥

ಹರಿಯ ಪ್ರಾಣನು ನರಸಿಂಹನು; ಜೀವನ ಪ್ರಾಣನಲ್ಲಿರುವನು; ಹರಿಯ ನೇತ್ರವು ಕಪಿಲನು; ಜೀವನ ಕಣ್ಣುಗಳಲ್ಲಿರುವನು.

ಜೀವಾಭಿಮಾನೀ ಶೇಷಶ್ಚ ತಸ್ಮಿನ್ ಸಂಕರ್ಷಣಃ ಸ್ಥಿತಃ ।
ಅನಿರುದ್ಧಾದಿಭಿಃ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಸೃಷ್ಟೌದೇಹಾ ವಿನಿರ್ಮಿತಾ ॥ ೨೩೨ ॥

ಜೀವರ ಅಭಿಮಾನಿಯು ಶೇಷದೇವರು; ಅವನಲ್ಲಿ ಸಂಕರ್ಷಣನಿರುವನು; ಅನಿರುದ್ಧಾದಿಗಳಿಂದ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಸೃಷ್ಟಿಕಾಲದಲ್ಲಿ ಜೀವನ ಸೂಕ್ಷ್ಮಾದಿ ದೇಹಗಳು ನಿರ್ಮಿಸಲ್ಪಟ್ಟವು.

ಕೋಶರೂಪಾಶ್ಚತುರ್ಷ್ವೇಷು ಹ್ಯನಿರುದ್ಧಾದಯಃ ಸ್ಥಿತಾಃ ।
ತೈರಾವೃತೋ ಲಿಂಗದೇಹ ಸ್ತ್ವಾಷೋಡಶಕಲಾತ್ಮಕಃ ॥ ೨೩೩ ॥

ಅವು, ಅನ್ನಮಯ, ಪ್ರಾಣಮಯ, ಮನೋಮಯ, ಆನಂದಮಯ ಮತ್ತು ವಿಜ್ಞಾನಮಯ ಎಂಬ ಐದು ಕೋಶರೂಪಗಳು; ಐದು ಕರ್ಮೇಂದ್ರಿಯಗಳು, ಐದು ಜ್ಞಾನೇಂದ್ರಿಯಗಳು, ಶಬ್ದ, ಸ್ಪರ್ಶ, ರೂಪ, ರಸ ಮತ್ತು ಗಂಧವೆಂಬ ಪಂಚ ತನ್ಮಾತ್ರಗಳು, ಮನಸ್ಸು ಹೀಗೆ ಹದಿನಾರು ಕಲೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಲಿಂಗದೇಹವನ್ನು ಆ ಸೂಕ್ಷ್ಮದೇಹಗಳು ಆವರಿಸಿಕೊಂಡಿವೆ.

ಜೀವಾವರಣಭೂತೋಽಸ್ಯ ವಾಸುದೇವೋ ನಿಯಾಮಕಃ ।
ಅನಾದಿಲಿಂಗದೇಹೇಸ್ಮಿನ್ ಜೀವಸ್ತಿಷ್ಠತ್ಯಶಾಶ್ವತೇ ॥ ೨೩೪ ॥

ಜೀವನ ಆವರಣರೂಪವಾದ ಈ ಲಿಂಗದೇಹದ ನಿಯಾಮಕನು ವಾಸುದೇವನು; ಈ ಅನಾದಿಯಾದ ಆದರೆ ನಿತ್ಯವಲ್ಲದ (to be removed) ಲಿಂಗದೇಹದಲ್ಲಿ ಜೀವನು ಅಡಗಿರುವನು.

ದೇವಾನಾಮಂಶತೋ ವ್ಯಾಪ್ತಿರ್ದೇಹೇ
ನೃಣಾಂ ಪ್ರಕಾಶಿತಃ ।
ಸ್ವೇಂದ್ರಿಯೈರ್ಬಾಹ್ಯಸಂಬಂಧಾತ್
ವಿಷಯ ಜ್ಞಾನವಾನ್ ಭವೇತ್ ॥ ೨೩೫ ॥

ದೇವತೆಗಳ ಅಂಶದ ದೆಸೆಯಿಂದ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯು ಮನುಜರ ದೇಹದಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಾಶಮಾನವಾಗುವುದು; ಸ್ವರೂಪೇಂದ್ರಿಯಗಳಿಂದ ಸ್ಥೂಲದೇಹದ ಇಂದ್ರಿಯಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧವಿರುವುದರ ದೆಸೆಯಿಂದ ಈತನು ವಿಷಯಗಳ ಜ್ಞಾನಿಯಾಗುತ್ತಾನೆ.

ಚರಾಮ್ಯಹಂ ಕರೋಮೀದಂ ಮಮೇತ್ಯಜ್ಞಾನ ಮೋಹಿತಃ ।
ಲಿಪ್ಯತೇಽತಃ ಕರ್ಮಬಂಧೈಸ್ತದಪಾಯಾದ್ವಿಮುಚ್ಯತೇ ॥ ೨೩೬ ॥

ನಾನು ಭೋಜನ ಮಾಡುವೆನು; ಇದನ್ನು ಮಾಡುವೆನು; ಇದು ನನ್ನದು; ನನ್ನ ಅಧೀನವಾದುದು; ಇಂತಹ ಅಜ್ಞಾನದಿಂದ ಭ್ರಾಂತನಾಗಿ ಪಾಪ ಪುಣ್ಯಾದಿಕರ್ಮ ಬಂಧನಕ್ಕೊಳಗಾಗುವನು; ಈ ಅಹಂಕಾರ ಮಮಕಾರಗಳೆರಡೂ ನಾಶವಾದರೆ ಮುಕ್ತನಾಗುವನು.

ಜೀವಹೃತ್ಕಮಲಂ ಶ್ವೇತಮಷ್ಟ-
ಪತ್ರಂ ಸಕರ್ಣಿಕಮ್ ।
ಧ್ಯೇಯಸ್ತತ್ಕರ್ಣಿಕಾವಿಷ್ಣೋ
ಹ್ಯಾತ್ಮಾನಾರಾಯಣಃ ಪರಃ ॥ ೨೩೭ ॥

ಜೀವ ಸ್ವರೂಪದ ಹೃದಯದಲ್ಲಿ ಬಿಳಿಯ ಬಣ್ಣದ, ಕರ್ಣಿಕೆಯಿಂದ ಸಹಿತವಾದ, ಎಂಟು ದಳದ ಕಮಲವಿರುವುದು; ಆ ಕರ್ಣಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಆತ್ಮನೆಂಬ ಗುಣಪೂರ್ಣನೂ ಲೋಕ ಮತ್ತು ಜೀವವಿಲಕ್ಷಣನೂ ಆದ ನಾರಾಯಣನು ಇರುವನು; ಆತನನ್ನು ಧ್ಯಾನಮಾಡಬೇಕು.

ಜೀವಹೃನ್ಮಂಡಲಾವಿಷ್ಟಃ ಶ್ಯಾಮೋ ಹೃದಯನಾಮಕಃ ।
ನಾರಸಿಂಹಃ ಸದಾಜೀವಸಂಸ್ಥಿತೋ ಜೀವನಾಮಕಃ ॥ ೨೩೮ ॥

ಜೀವನ ಹೃದಯದ ಅವ್ಯಾಕೃತಾಕಾಶದಲ್ಲಿ ಶ್ಯಾಮವರ್ಣದ ಹೃದಯನೆಂಬ ನರಸಿಂಹನು ಸದಾ ಜೀವನಾಮದಿಂದಲೇ ಜೀವನಲ್ಲಿರುವನು.

ಅನಿರುದ್ಧೋಽಪಿ ಜೀವಾಂತಃ ಶರೀರೇ ವ್ಯಾಪ್ಯ ತಿಷ್ಠತಿ ।
ಸ ಸಾಕ್ಷಾಚ್ಛುಬಲೋ ವಿಷ್ಣುಃ ಶರೀರ ಇತಿ ನಾಮಕಃ ॥ ೨೩೯ ॥

ಜೀವನ ಒಳಶರೀರದಲ್ಲಿ ಅನಿರುದ್ಧನು ತುಂಬಿರುವನು; ಆತನು ಬಿಳಿಯ ಬಣ್ಣದಿಂದಿರುವನು; ಶರೀರ ಎಂದು ಹೇಳಲ್ಪಡುವನು; ಇದೇ ಅನಿರುದ್ಧ ಶರೀರವು.

ಜೀವಾಂತಃ ಪ್ರೇರಕೋ
ವಿಷ್ಣುರಂತರಾತ್ಮೇತಿ ಯಂ ವಿದುಃ ।
ಸ ಚೋಪಾಸ್ಯಃ ಸದೈವೇಷ್ಟಃ
ಸದಾ ಜೀವಚರೋ ಹರಿಃ ॥ ೨೪೦ ॥

ಜೀವನ ಅಂತರಂಗದಲ್ಲಿ ಪ್ರೇರಣೆಮಾಡುವ ವಿಷ್ಣುವು ಅಂತರಾತ್ಮನೆಂಬ ನಾಮವುಳ್ಳವನು; ಆತನು ಯಾವಾಗಲೂ ಜೀವರ ಕರ್ಮಫಲ ಭೋಜಕನಾಗಿ ಸಕಲರಿಗೂ ಅಪೇಕ್ಷಿತನಾದುದರಿಂದ ಸರ್ವರಿಂದಲೂ ಉಪಾಸ್ಯನು.

ಸೋಹಂಕಾರ ಇತಿ ಪ್ರೋಕ್ತಃ ಸರ್ವಾಹಂಕಾರ ಭಂಜಕಃ ।
ಮತ್ಸ್ಯಾದ್ಯಾಪಿ ವೈ ವಿಷ್ಣೋ ರವತಾರಾಶ್ಚ ಸರ್ವಶಃ ॥ ೨೪೧ ॥
ಜೀವಾಂತಃ ಸಂಸ್ಥಿತಾ ನಿತ್ಯಮುಪಾಸ್ಯಾಃ ಶಕ್ತಿಸಂಯುತಾಃ ।

ಅಂತರಾತ್ಮನಿಗೆ ಅಹಂಕಾರನೆಂದು ನಾಮ; ಆತನು ಸಕಲ ಅಹಂಕಾರವನ್ನು ನಾಶಮಾಡುವವನು; ವಿಷ್ಣುವಿನ ಮತ್ಸ್ಯ, ಕೂರ್ಮ, ವರಾಹ, ಮೊದಲಾದ ಅವತಾರಗಳು ಸಕಲವೂ ಜೀವರಲ್ಲಿ ಒಳಗೆ ಇರುತ್ತವೆ; ಶಕ್ತಿ ಸಮೇತವಾದ ಆ ರೂಪಗಳನ್ನೂ ಶಕ್ತಿಯನ್ನನುಸರಿಸಿ ನಿತ್ಯವೂ ಉಪಾಸನೆ ಮಾಡಬೇಕು.

ಏವಂ ವಿದ್ವಾನತೋ ಬಾಹ್ಯಹೃದಯಾಂಬುಜ
ಮಂದಿರೇ ॥ ೨೪೨ ॥

ನಾನಾರತ್ನೋಜ್ಜ್ವಲದ್ಧೇಮಮಂಟಪಂ ತದ್ರಮಾತ್ಮಕಮ್ ।
ಚಿಂತಯೇದ್ಮೌಕ್ತಿಕಾಭಾಸಂ ತಸ್ಮಿನ್ ತತ್ಕರ್ಣಿಕಾತಲೇ ॥ ೨೪೩ ॥

ದ್ವಿಷಟ್ಕೋಣಾದಿತ್ಯಬಿಂಬಂ
ತತ್ರವೃತ್ತೇಂದು ಮಂಡಲಮ್ ।
ತಸ್ಮಿನ್ ತ್ರಿಕೋಣಮಾಗ್ನೇಯೀ
ಮಂಡಲಂ ಸುವಿರಾಜಿತಮ್ ॥ ೨೪೪ ॥

ಹೀಗೆ ತಿಳಿದಿರುವ ಜ್ಞಾನಿಯು ನಂತರ ಹೊರಗಿನ ಸ್ಥೂಲ ದೇಹದ ಹೃದಯ ಕಮಲದ ಮನೆಯಲ್ಲಿ ನಾನಾಬಗೆಯ ರತ್ನಗಳಿಂದ ಪ್ರಕಾಶಿಸುವ ಭಂಗಾರದ ಮಂಟಪವನ್ನು ಚಿಂತಿಸುವುದು; ಇದು ಸಾಕ್ಷಾಲ್ಲಕ್ಷ್ಮ್ಯಾತ್ಮಕವಾದುದು; ಮುತ್ತಿನಂತೆ ಪ್ರಕಾಶಿಸುವುದು; ಅದರ ಕರ್ಣಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಹನ್ನೆರಡು ಕೋಣಾತ್ಮಕವಾದ ಸೂರ್ಯಬಿಂಬವೂ ತನ್ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ವರ್ತುಳಾಕಾರವಾದ ಚಂದ್ರಮಂಡಲವೂ ಅದರಲ್ಲಿ ತ್ರಿಕೋಣಾತ್ಮಕವಾದ ಅಗ್ನಿಮಂಡಲವೂ ಪ್ರಕಾಶಿಸುತ್ತಿರುವುದು.

ತಸ್ಮಿನ್ ಲಕ್ಷ್ಮ್ಯಾತ್ಮಕಂ ತಲ್ಪಂ
ಶೇಷಪರ್ಯಂಕಶೋಭಿತಮ್ ।
ಚಿತ್ರರತ್ನಾಸನಾಕೀರ್ಣಂ
ಚಿಂತಯೇತ್ಸೋಪಬರ್ಹಣಮ್ ॥ ೧೪೫ ॥

ಅಲ್ಲಿ ಶೇಷನೆಂಬ ಮಂಚವು, ಲಕ್ಷ್ಮ್ಯಾತ್ಮಕವಾದ ಹಾಸಿಗೆಯೂ, ವಿಚಿತ್ರ ರತ್ನಮಯವಾದ ಆಸನವು ಮತ್ತು ಅಲ್ಲಿ ಓರಗದಿಂಬು ಇರುವುದು.

ತತ್ರಸ್ಥೋ ಭಗವಾನ್ವಿಷ್ಣುಃ ಪರಮಾತ್ಮೇತ್ಯುದಾಹೃತಃ ।
ಸಾಕ್ಷಾನ್ನಾರಾಯಣಃ ಸರ್ವೈರುಪಾಸ್ಯೋ ಬಿಂಬನಾಮಕಃ॥ ೨೪೬ ॥

ಅಲ್ಲಿರುವ ಗುಣಪೂರ್ಣನಾದ ಶ್ರೀವಿಷ್ಣುವು ಪರಮಾತ್ಮನೆಂದು ಹೇಳಲ್ಪಡುವನು; ಆತನೇ ಸಾಕ್ಷಾನ್ನಾರಾಯಣನು, ಬಿಂಬನೆಂದು ಆತನು ಸಕಲರಿಂದಲೂ ಉಪಾಸಿಸಲ್ಪಡುವನು.

ಶ್ವೇತದ್ವೀಪಗತೋ ವಿಷ್ಣುಃ ಪರ್ಯಂಕಬ್ರಹ್ಮನಾಮಕಃ ।
ನಾರಾಯಣೋ ಹಿ ಭಗವಾನನಾದಿಸ್ಸೃತಿಸಂಸ್ಥಿತಾನ್ ॥ ೨೪೭ ॥

ಶ್ವೇತದ್ವೀಪದಲ್ಲಿರುವ ಶ್ರೀವಿಷ್ಣುವು ಬ್ರಹ್ಮನೆಂಬ ಮಂಚದಲ್ಲಿರುವನು; ಆತನೇ ನಾರಾಯಣನು; ಅನಾದಿಕಾಲದಿಂದ ಸಂಸೃತಿಯಲ್ಲಿರುವ (ಸಂಸಾರ - ಜನಿಸುವ ಮತ್ತು ಮೃತವಾಗುವ ದೇಹವನ್ನು ಹೊಂದುವ ಯೋಗ್ಯತೆ) ಜೀವರನ್ನು,

ಅವೇಕ್ಷ್ಯಲೋಕಾನ್ ಕೃಪಯಾ
ತಸ್ಮಾನ್ ಮೋಚಯಿತುಂ ಪ್ರಭುಃ ।
ತದ್ಯೋಗ್ಯಪದದಾನಾಯತೇಷಾ
ಮಾವಿಶ್ಯ ಹೃದ್ಗುಹಾಮ್ ॥ ೨೪೮ ॥

ದಯೆಯಿಂದ ಇವರನ್ನು ನೋಡಿ ಆ ಸಂಸಾರದ ದೆಸೆಯಿಂದ ಬಿಡುಗಡೆ ಮಾಡಲು ಮತ್ತು ಅವರವರ ಯೋಗ್ಯತೆಗೆ ತಕ್ಕ, ಇಂದ್ರ, ರುದ್ರ, ಬ್ರಹ್ಮ ಮೊದಲಾದ ಪದವಿಯನ್ನು ಕೊಡಲು ಸಮರ್ಥನಾದ ಶ್ರೀಹರಿಯು ಅವರ ಹೃದಯವೆಂಬ ಅಂತರ್ಗೃಹವನ್ನು ಹೊಕ್ಕು.

ತದ್ಯೋಗ್ಯತಾನುಸಾರೇಣ
ಸಾಧನೈಃ ಸಮುಪಾಸಿತಃ ।
ನಿರಸ್ಯ ಸ್ವಾಪರೋಕ್ಷ್ಯೇಣ ಕೃತಂ
ಕರ್ಮ ಶುಭಾಶುಭಮ್ ॥ ೨೪೯ ॥

ಅವರವರ ಯೋಗ್ಯತೆಯನ್ನನುಸರಿಸಿ ಸಾಧನಗಳಿಂದ ಚೆನ್ನಾಗಿ ಶ್ರವಣ, ಮನನ, ನಿಧಿಧ್ಯಾಸನರೂಪವಾದ ಉಪಾಸನೆಮಾಡಲ್ಪಡುವವನಾಗಿ ತನ್ನ ಅಪರೋಕ್ಷ ದರ್ಶನವಿತ್ತು ಅವರು ಮಾಡಿದ್ದ ಪುಣ್ಯ ಪಾಪಕರ್ಮಗಳನ್ನೆಲ್ಲಾ ಕಳೆದು,

ಮೋಚಯಿತ್ವಾ ಭೂತಬಂಧಾಜ್ಜೀವಸ್ವಾನಂದದಾಯಕಃ ।
ಶ್ವೇತದ್ವೀಪಗತೋ ಯಶ್ಚ ಬಾಹ್ಯಹೃತ್ಪದ್ಮಗಶ್ಚ ಯಃ ॥ ೨೫೦ ॥

ಸಂಸಾರ ಕಾರಣವಾದ ಭೂತಬಂಧನದ ದೆಸೆಯಿಂದ ಬಿಡಿಸಿ ಅವರವರ ಸ್ವರೂಪಾನಂದವನ್ನು ಕೊಡುವನು; ಶ್ವೇತದ್ವೀಪದಲ್ಲಿರುವ, ಶ್ರೀನಾರಾಯಣನು, ಜೀವರ, ಸ್ಥೂಲಶರೀರದ ಹೃದಯಕಮಲದಲ್ಲಿರುವನು.

ತಯೋರೈಕ್ಯಂ ವಿಜಾನೀಯಾ ಜ್ಜೀವ ಹೃತ್ಪದ್ಮಗಸ್ಯ ಚ ।
ಶರೀರಸರ್ವನಾಡೀಷು ನಿವಿಷ್ಟಾನಾಂ ಚೈವ ಹರೇಃ ॥ ೨೫೧ ॥

ಬ್ರಹ್ಮಾಂಡಾಂತರ್ಬಹಿಸ್ಥಾನಾಂ ರೂಪಾಣಾಮಪಿ ಸರ್ವಶಃ ।
ಆತ್ಮ ಹೃತ್ಪದ್ಮಗೇನೈಕ್ಯಂ ಚಿಂತನಂ ಪರಮಾರ್ಚನಮ್ ॥ ೨೫೨ ॥

ಹಿಂದಿನ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದ ಎರಡು ರೂಪಗಳೂ ಒಂದೇ ಎಂದು ತಿಳಿಯುವುದು; ದೇಹದ ಸಕಲ ನಾಡಿಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಸನ್ನಿಹಿತವಾದ ಭಗವದ್ರೂಪಗಳಿಗೂ, ಬ್ರಹ್ಮಾಂಡದ ಒಳಹೊರಗೆ ಇರುವ ಸಕಲ

ರೂಪಗಳಿಗೂ, ತನ್ನ ದೇಹದ ಹೃದಯಕಮಲದಲ್ಲಿರುವ ರೂಪಕ್ಕೂ ಏಕೀಭಾವವನ್ನು ತಿಳಿಯುವುದೇ ಪರಮಪುರುಷನ ಉತ್ತಮವಾದ ಆರಾಧನೆಯು.

ಹೃತ್ಪದ್ಮ ಕರ್ಣಿಕಾವಿಷ್ಟಂ ಬಿಂಬನಾಮಾನಮೀಶ್ವರಮ್ ।
ಉದ್ಯದಾದಿತ್ಯಸಂಕಾಶಂ ಸಚ್ಚಿದಾನಂದ ವಿಗ್ರಹಮ್ ॥ ೨೫೩ ॥

ಪೀತಾಂಬರಧರಂ ದೇವಂ
ಶಂಖಚಕ್ರಗದಾಧರಮ್ ।
ಹೇಮಹಂಸಕಮಂಜೀರ
ಕಿಂಕಿಣೀಕಾಂಘ್ರಿ ಪಂಕಜಮ್ ॥ ೨೫೪ ॥

ಸ್ವರ್ಣಾಂಬರಲಸತ್ಕಾಂಚೀ
ಭಾಸ್ವತ್ಕಟಿತಟೋದರಮ್ ।
ಹೆಮಕಂಕಣ ಕೇಯೂರ
ಮುದ್ರಿಕಾಬಾಹುಭೂಷಣಮ್ ॥ ೨೫೫ ॥

ಮುಕ್ತಾರತ್ನಪ್ರವಾಲಾಭಂ
ಸ್ವರ್ಣಗ್ರೈವೇಯವಕ್ಷಸಮ್ ।
ಶ್ರೀವತ್ಸಕೌಸ್ತುಭೋರಸ್ಕಂ
ನಾನಾ ಭೂಷಣ ಭೂಷಿತಮ್ ॥ ೨೫೬ ॥

ಮಂದಸ್ಮಿತ ಮುಖಾಂಭೋಜ
ಮರವಿಂದಾಯತೇಕ್ಷಣಮ್ ।
ನೀಲಾಲಕಲಸತ್ಸ್ವರ್ಣ
ಮುಕುಟಶ್ರುತಿಭೂಷಣಮ್ ॥ ೨೫೭ ॥

ಬ್ರಹ್ಮೇಶಾನಾದಿಭಿಃ ಸೇವ್ಯಂ
ಸ್ವರೂಪಗಣಮಧ್ಯಗಮ್ ।
ಆಪಾದಮೌಳಿಪರ್ಯಂತಂ
ಧ್ಯಾಯೇನ್ನಾರಾಯಣಂ ಪರಮ್ ॥ ೨೫೮ ॥

ಉದಯಿಸುತ್ತಲಿರುವ ಸೂರ್ಯನಂತೆ ಪ್ರಕಾಶಮಾನನಾದ ನಿರ್ದುಷ್ಟವಾದ ಜ್ಞಾನಾನಂದಾತ್ಮನಾದ, ಪೀತಾಂಬರವನ್ನು ಉಟ್ಟಿರುವ, ಕ್ರೀಡಾದಿ ಗುಣವಿಶಿಷ್ಟನಾದ, ಶಂಖಚಕ್ರ ಗದಾಪದ್ಮಧಾರಿಯಾದ, ಹಂಸಪಕ್ಷಿಯ

ಧ್ವನಿಯಂತೆ ಮಂಜುಳನಾದಮಾಡುವ ಗೆಜ್ಜೆಗಳಿಂದ ಸಹಿತವಾದ ಪಾದಕಮಲದ್ವಯಗಳುಳ್ಳ, ಪೀತಾಂಬರದಮೇಲೆ ಟೊಂಕದಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಾಶಿಸುವ ರತ್ನಖಚಿತವಾದ ಒಡ್ಯಾಣದಿಂದ ಬೆಳಗುವ ಕಟಿಭಾಗಗಳುಳ್ಳ ಮುತ್ತು, ರತ್ನ, ಹವಳದಂತೆ ಹೊಳೆಯುವ ಭಂಗಾರದ ಕಂಠಹಾರದಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾದ ವಕ್ಷಸ್ಥಳವುಳ್ಳ - ಭಂಗಾರದ ಬಾಹುಪುರಿ, ಕಡಗ, ಉಂಗುರಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾದ ಬೆರಳುಗಳು, ಬಾಹುಗಳು ಉಳ್ಳ, ಶ್ರೀವತ್ಸ ಮತ್ತು ಕೌಸ್ತುಭರತ್ನಗಳೆರಡರಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾದ ಉರಸ್ಸುಳ್ಳ, ಇತರ ಅನೇಕ ಆಭರಣಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತನಾದ, ಮಂದಹಾಸದಿಂದ ಕೂಡಿದ, ಅರಳಿದ ಕಮಲದಂತಿರುವ ಕಣ್ಣುಗಳ ದೃಷ್ಟಿಯುಳ್ಳ ಮುಖಕಮಲವುಳ್ಳ, ಪ್ರಕಾಶಿಸುವ ರತ್ನಖಚಿತವಾದ ಭಂಗಾರದ ಕಿರೀಟದಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾದ ನೀಲವರ್ಣದ ಉಂಗುರುಂಗರದಂತಿರುವ ಕೂದಲುಗಳಿಂದ ತುಂಬಿರುವ ಶಿರಸ್ಸುಳ್ಳ, ಮಕರಾಕಾರವಾದ ರತ್ನದ ಕುಂಡಲಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಕಿವಿಗಳುಳ್ಳ, ಬ್ರಹ್ಮರುದ್ರಾದಿ ದೇವತೆಗಳಿಂದ ಸೇವಿಸಲ್ಪಡುತ್ತಿರುವ, ತನ್ನ ಅನಂತಸ್ವರೂಪಗಳ ಸಮೂಹಮಧ್ಯದಲ್ಲಿರುವ, ಬಿಂಬನೆಂಬ ಶ್ರೀಹರಿಯನ್ನು ಪಾದದಿಂದ ಶಿರಸ್ಸಿನವರಿಗೂ ಧ್ಯಾನಮಾಡುವುದು.

ಧ್ಯಾನಂ ಚ ದ್ವಿವಿಧಂ ಪ್ರೋಕ್ತಂ ಖಂಡಾಖಂಡವಿಭೇದತಃ ।
ಏಕೈಕಶೋಂಗಾನಿ ಧಿಯಾ ಧಾರಣಂ ಖಂಡಮುಚ್ಯತೇ ॥ ೨೫೯ ॥

ಖಂಡ ಮತ್ತು ಅಖಂಡವೆಂಬ ಭೇದದಿಂದ ಧ್ಯಾನವು ಎರಡು ವಿಧವಾದುದು; ಬುದ್ಧಿಯಿಂದ ಒಂದೊಂದೇ ಅಂಗವನ್ನು ಧ್ಯಾನಿಸುವುದು ಖಂಡವೆಂದು ಹೇಳಲ್ಪಡುವುದು.

ಸರ್ವಾಂಗ ಸಂಸ್ಮೃತಿರ್ವಿಷ್ಣೋರ-
ಖಂಡಧ್ಯಾನಮೀರಿತಮ್ ।
ಸಂತತಂ ಧ್ಯಾನಯೋಗೇನ
ನಿಷ್ಪ್ರಯತ್ನಸಮಾಧಿಮಾನ್ ॥ ೨೬೦ ॥

ಶ್ರೀ ವಿಷ್ಣುವಿನ ಸಕಲ ಅವಯವಗಳನ್ನೂ ಒಂದೇ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಚೆನ್ನಾಗಿ ಸ್ಮರಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದು ಅಖಂಡ ಧ್ಯಾನವು; ನಿರಂತರ ಧ್ಯಾನವೆಂಬ ಉಪಾಯದಿಂದ ಪ್ರಯತ್ನವಿಲ್ಲದೆ ಸಮಾಧಿಯುಳ್ಳವನಾಗುವನು.

ಅಸಮಾಧಿರಪಿಜ್ಞಾನೀ ತದ್ಗತ್ಯೈಕಾಗ್ರಮಾನಸಃ ।
ಉಪಚಾರೈಃ ಷೋಡಶಭಿಸ್ತ್ವಾವಾಹನ ಮುಖೈರಪಿ ॥ ೨೬೧ ॥

ಪ್ರಾಕೃತಾ ಪ್ರಾಕೃತೈರ್ವಾಪಿ ವಿಷ್ಣುರೂಪಾತ್ಮಕೈರಪಿ ।
ಮಾನಸೈ ರಮಲೈರ್ದಿವ್ಯೈರ್ಮಹಾರಾಜೋಪಚಾರಕೈ ॥ ೧೬೨ ॥

ಹೃತ್ಪದ್ಮಕರ್ಣಿಕಾವಿಷ್ಟಂ
ಯೋಗಿಧ್ಯೇಯಾಂಘ್ರಿ ಪಂಕಜಮ್ ।
ಭಕ್ತ್ಯೈವಾನನ್ಯಮನಸಾ
ಬಾಹ್ಯಾರ್ಚನಮಿವಾರ್ಚಯೇತ್ ॥ ೧೬೩ ॥

ಸಮಾಧಿಯಿಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಜ್ಞಾನಿಯಾದವನು, ಆ ನಾರಾಯಣನಲ್ಲಿಯೇ ಏಕಾಗ್ರಮನಸ್ಸುಳ್ಳವನಾಗಿ, ಆವಾಹನವೇ ಮೊದಲಾದ ಹದಿನಾರು ಬಗೆಯಾದ ಉಪಚಾರ ಪೂಜೆಗಳಿಂದ, ಪ್ರಾಕೃತ ಮತ್ತು ಅಪ್ರಾಕೃತವಾದ ಅಥವಾ ಶ್ರೀವಿಷ್ಣುರೂಪಗಳೇ ಆದ, ಮಾನಸಿಕವಾದ, ನಿರ್ಮಲವಾದ, ಮನೋಹರವಾದ, ಮಹಾರಾಜನಿಂದ ಪೂಜಿಸಲ್ಪಡಲು ಯೋಗ್ಯವಾದ ಉತ್ತಮ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳಿಗೆ ಸದೃಶವಾದ ಪದಾರ್ಥಗಳಿಂದ ಅಥವಾ ಮಹಾರಾಜನನ್ನು ಪೂಜಿಸುವಂತೆ, ಹೃದಯಕಮಲದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ಯೋಗಿಗಳಿಂದ ಧ್ಯಾನಿಸಲ್ಪಡುವ ಪಾದಕಮಲಗಳುಳ್ಳ ಶ್ರೀನಾರಾಯಣನನ್ನು ಹೊರಗೆ ಪ್ರತಿಮಾದಿಗಳನ್ನು ಪೂಜಿಸುವಂತೆ, ಅನನ್ಯಮನಸ್ಸಿನಿಂದ ಮತ್ತು ಭಕ್ತಿಯಿಂದ ಪೂಜಿಸುವುದು.

ಮನಃ ಪೂಜಾವಸಾನೇತು ಕಾಯಕೈರ್ವಾಚಕೈರಪಿ ।
ಪ್ರಣಮೇತ್ಪುಂಡರೀಕಾಕ್ಷಂ ಯಥಾಶಕ್ತಿ ಯಥಾಮತಿ ॥ ೧೬೪ ॥

ಹೀಗೆ ಮಾನಸಿಕಪೂಜೆಯನ್ನು ಮಾಡಿದಮೇಲೆ, ದೇಹದಿಂದ ವಾಕ್ಯಗಳಿಂದ, ತನ್ನ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಮತ್ತು ಬುದ್ಧಿಯನ್ನು ಅತಿಕ್ರಮಿಸದಂತೆ ಪುಂಡರೀಕಾಕ್ಷನನ್ನು ನಮಸ್ಕರಿಸಬೇಕು.

ಯಾತ್ರಾ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಂ ವಿಷ್ಣೋಃ ಪ್ರಣಾಮಂ ಶಯನಂ ಹರೇಃ ।
ವಾಕ್ಯವೃತ್ತಿ ಸ್ತುತಿರ್ಭೂಯಾನ್ಮನೋವೃತ್ತಿರನುಸ್ಮೃತಿಃ ॥ ೧೬೫ ॥

ನಡೆಯುವದೇ ಶ್ರೀಹರಿಯ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣೆಯು; ಮಲಗುವುದೇ ಶ್ರೀಹರಿಗೆ ನಮಸ್ಕಾರವು; ಮಾತನಾಡುವುದೇ ಸ್ತುತಿಯು; ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಕ್ಷಣದಲ್ಲಿಯೂ ಉಂಟಾಗುವ ತರಂಗತರಂಗವಾದ ವಿಷಯಚಿಂತನೆಗಳೇ ಆತನ ಅನುಸರಿಸಿದ ಸ್ಮೃತಿಯು ಆಗುವುದು.

ಸಮರ್ಪಯಿತ್ವಾ ಬಿಂಬೇಸ್ಮಿನ್
ಮಾನಸೇಪೂಜನಂ ಪುನಃ ।
ತತ್ತತ್ಸ್ಥಾನೇಷು ನಾಡೀಷು
ತತ್ತದ್ರೂಪಾಣಿ ಭಾವಯೇತ್ ॥ ೧೬೬ ॥

ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿರುವ ಈ ಬಿಂಬರೂಪೀ ಹರಿಯಲ್ಲಿ, ಈ ಪೂಜಾದಿಗಳನ್ನು ಸಮರ್ಪಿಸಿ ಮತ್ತು ಆಯಾಯ ಶ್ರೀಹರಿಯ ರೂಪಗಳನ್ನು ನಾಡಿಗಳೇ ಮೊದಲಾದ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಮೊದಲಿದ್ದಂತೆಯೇ ಭಾವಿಸುವುದು.

ಏವಂ ಯಃ ಕುರುತೇ
ನಿತ್ಯಮಪ್ರಮತ್ತಶ್ರಿಯಃಪತೇಃ ।
ಭಕ್ತ್ಯಾತು ಮಾನಸೀಮರ್ಚಾಂ
ಜೀವನ್ಮುಕ್ತೋ ನ ಸಂಶಯಃ ॥ ೧೬೭ ॥

ಅಪ್ರಮತ್ತನಾಗಿ ಯಾರು ಹೀಗೆ ತಿಳಿದು ಯಾವಾಗಲೂ ಲಕ್ಷ್ಮೀ ಪತಿಯ ಮಾನಸಪೂಜೆಯನ್ನು ಭಕ್ತಿಯಿಂದ ಮಾಡುವರೋ ಅವರು ನಿಸ್ಸಂಶಯವಾಗಿ ಜೀವನ್ಮುಕ್ತರೇ.

ಗ್ರಂಥೋಯಂ ಪಾಠಮಾತ್ರೇಣ ಭಕ್ತಿಜ್ಞಾನಾದಿಸಿದ್ಧಿದಃ ।
ಜ್ಞಾನೇನ ತದನುಷ್ಠಾನಾದ್ವಿಮುಕ್ತಿಃ ಶಾಶ್ವತೀಭವೇತ್ ॥ ೧೬೮ ॥

ಈ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಪಾರಾಯಣಮಾಡುವ ಮಾತ್ರದಿಂದಲೇ ಭಕ್ತಿ, ಜ್ಞಾನ, ವಿರಕ್ತಿಗಳು ಉಂಟಾಗುವುವು; ಜ್ಞಾನದಿಂದ ಇದರಂತೆ ಅನುಷ್ಠಾನ ಮಾಡುವದ ದೆಸೆಯಿಂದ ಶಾಶ್ವತವಾದ ಮುಕ್ತಿಸುಖವೇ ಆಗುವುದು.

ಅನಂತೋಪಿ ಪ್ರಮೇಯಾನಾಂ ಗ್ರಂಥಗೌರವ ಭೀತಿತಃ ।
ಸಂತತಧ್ಯಾನಸಿಧ್ಯರ್ಥಂ ಸಮಾಸಾತ್ಸಂಗ್ರಹಃ ಕೃತಃ ॥ ೧೬೯ ॥

ಪ್ರಮೇಯಗಳು ಅಸಂಖ್ಯಾಕವು; ಗ್ರಂಥವು ದೊಡ್ಡದಾಗುವುದೆಂಬ ಭೀತಿಯಿಂದಲೂ, ನಿರಂತರ ಧ್ಯಾನಮಾಡಲು ಅನುಕೂಲವಾಗಬೇಕೆಂಬ ಉದ್ದೇಶದಿಂದಲೂ ಸಂಕೋಚವಾಗಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿರುವುದು.

ಅಜ್ಞಾನಾದ್ ಜ್ಞಾನತೋವಾಪಿ
ವದನ್ ಕಿಮಪಿ ಭಾಷಿತಮ್ ।
ಯುಕ್ತಾ ಯುಕ್ತ ವಿಚಾರಜ್ಞೈ
ಸದ್ಭಿಃ ಸಂಗೃಹ್ಯತಾಮಿದಮ್ ॥ ೧೭೦॥

ಅಜ್ಞಾನದ ದೆಸೆಯಿಂದಲೋ, ಜ್ಞಾನದ ದೆಸೆಯಿಂದಲೋ ಹೇಳುವಾಗ ಏನೋ ಹೇಳಲ್ಪಟ್ಟಿರುವುದು; ಯುಕ್ತಾ ಯುಕ್ತ ವಿಚಾರಮಾಡುವ ಜ್ಞಾನಿಗಳಾದ ಸತ್ಪುರುಷರಿಂದ ಇದು ಸಂಗ್ರಹಿಸಲ್ಪಡಲಿ.

ಶ್ರೀವ್ಯಾಸತತ್ವಜ್ಞ ತೀರ್ಥಾಖ್ಯಂ ಗುರುಂ ಯತಿವರಂ ಧೃಢಮ್ ।
ನೃಸಿಂಹಭಜಕಂ ನಿತ್ಯಂ ಭಜಮ್ಯಾನಂದದಾಯಕಮ್ ।

ಶ್ರೀರಾಘವೇಂದ್ರಾರ್ಯ ಶಿಷ್ಯೇಣ ಶೇಷಗಿರ್ಯಾಭಿದಾಯುಜಾ ।
ಕೃತಾಮಾನಸ ಸ್ಮೃತೇ ರ್ವ್ಯಾಖ್ಯಾ ಪ್ರೀತ್ಯೈಮಾಧವ ಮದ್ವಯೋಃ ।

ಹೀಗೆ ಶ್ರೀ ಐಜೀ ವೆಂಕಟರಾಮಾರ್ಯ (ವ್ಯಾಸತತ್ವಜ್ಞ) ವಿರಚಿತ ಕರ್ಣಾಟಕಾರ್ಥ ಸಮೇತವಾದ ಮಾನಸ ಸ್ಮೃತಿಯು ಮುಗಿದುದು.

ಶ್ರೀ ಭಾರತಿರಮಣ ಮುಖ್ಯ ಪ್ರಾಣಾಂತರ್ಗತ ಶ್ರೀಗೋಪಾಲ
ಕೃಷ್ಣಾರ್ಪಣಮಸ್ತು.

★ ★ ★

ಗಾಯತ್ರೀ

ಓಮ್
ಭೂರ್ಭುವಃಸ್ವಃ
ತತ್ಸವಿತುರ್ವರೇಣ್ಯಮ್
ಭರ್ಗೋ ದೇವಸ್ಯ ಧೀಮಹಿ
ಧಿಯೋ ಯೋ ನಃ ಪ್ರಚೋದಯಾತ್ ॥

ಋುಗ್ಭಾಷ್ಯ :

ಓಮಶೇಷ ಗುಣಾಧಾರ ಇತಿ ನಾರಾಯಣೋಽಪ್ಯಸೌ ।
ಪೂರ್ಣೋ ಭೂತಿವರೋಽನಂತಸುಖೋ
ಯದ್ವಾ ವ್ಯಾಹೃತೀರಿತಃ ।
ಗುಣೈಸ್ತತಃ ಪ್ರಸವಿತಾ ವರಣೀಯೋ ಗುಣೋನ್ನತೇಃ ।
ಭಾರತಿಜ್ಞಾನರೂಪತ್ವಾದ್ ಭರ್ಗೋ ಧ್ಯೇಯೋಽಖಿಲೈರ್ಜನೈಃ ।
ಪ್ರೇರಕೋಽಶೇಷಬುದ್ಧೀನಾಂ ಸ ಗಾಯತ್ರ್ಯರ್ಥ ಈರಿತಃ ॥

ಅನಂತಸದ್ಗುಣಗಳಿಗೆ ಆಶ್ರಯನು, ಗುಣಪರಿಪೂರ್ಣನು, ನಿರಧಿಕ ಐಶ್ವರ್ಯವಂತನು, ತನ್ನ ಸ್ವರೂಪಭೂತವಾದ ಅನಂತಸುಖವುಳ್ಳವನು, ಸದ್ಗುಣಗಳಿಂದ ವ್ಯಾಪ್ತನು, ಜಗತ್ಸೃಷ್ಟಿಕರ್ತನು, ಗುಣಪೂರ್ಣನಾದ್ದರಿಂದ ಸರ್ವರಿಂದಲೂ ಭಜನೀಯನು (ಭಜಿಸಲು ಯೋಗ್ಯನು), ದೀಪ್ತನು (ಅನಂತ ಪ್ರಕಾಶಮಾನನು), ಮಹಾ ಆನಂದಿಯು, ಪೂರ್ಣಜ್ಞಾನರೂಪನು, ಸರ್ವರಿಗೂ ಧ್ಯಾನಕ್ಕೆ ವಿಷಯನು, ಸರ್ವರ ಬುದ್ಧಿಗಳಿಗೆಲ್ಲಾ ಪ್ರೇರಕನು, ಗಾಯತ್ರೀ ಮಂತ್ರದಿಂದ ಪರಮಮುಖ್ಯ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯನಾದ ಶ್ರೀಮನ್ನಾರಾಯಣನನ್ನು ಧ್ಯಾನಿಸುತ್ತೇವೆ.

ಗಾಯತ್ರೀಸಾರಸಂಗ್ರಹ

ಪ್ರಣಮ್ಯ ಜಗತಾಮೀಶಂ ಶ್ರೀನಿವಾಸಂ ಸದಾಶ್ರಯಮ್ ।
ಗಾಯತ್ರೀಪ್ರತಿಪಾದ್ಯಾರ್ಥಸಾರಂ ಕಿಂಚಿದುದೀರಯೇ ॥ ೧ ॥

ಸಮಸ್ತ ಜಗತ್ತಿಗೆ ಸ್ವಾಮಿಯಾದ, ಸಕಲ ಸಜ್ಜನರಿಗೆ ಆಶ್ರಯನಾದ, ಗಾಯತ್ರೀ ಮಹಾಮಂತ್ರದಿಂದ ಪರಮಮುಖ್ಯ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯನಾದ ಭಗವಂತನನ್ನು ನಮಸ್ಕರಿಸುತ್ತಾ, ಗಾಯತ್ರಿಯಿಂದ ಪ್ರತಿಪಾದಿತವಾದ ಅರ್ಥದ ಸಾರವನ್ನು ನಮಗೆ ತಿಳಿದಷ್ಟು ಕಿಂಚಿತ್ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಮಾಡುತ್ತೇವೆ.

ಗಾಯತ್ರೀ ಛಂದಸಾಮಾದಿಃ
ಜನಿತ್ರೀ ಸರ್ವಸಂಪದಾಮ್ ।
ದಾತ್ರೀ ಸರ್ವಾಂಹಸಾಂ ಹಂತ್ರೀ
ಗಾಯತ್ರೀ ಜಪತಾಂ ಸತಾಮ್ ॥ ೨ ॥

ಸಕಲ ಛಂದಸ್ಸುಗಳಿಗೆ ಮೊದಲನೆಯದು, ಸಕಲ ಪಾಪಗಳ ಹಾರಕ, ಸರ್ವ ಸಂಪತ್ಕಾರಕ ಹಾಗೂ ಸಕಲ ಸಜ್ಜನರುಗಳಿಂದ ಜಪಕ್ಕೆ ಯೋಗ್ಯವಾದ ಈ ಗಾಯತ್ರಿಯು ಮಾತೃಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿರುವುದು.

ಗಾಯತ್ರೀ ಚೈವ ಸಾವಿತ್ರೀ ತ್ರಿರೂಪೈವಂ ಸರಸ್ವತೀ ।
ಕಾಲತ್ರಯೇಽಪ್ಯುಪಾಸ್ಯಾ ಸಾ ಸಂಧ್ಯೇತ್ಯಪರನಾಮಿಕಾ ॥ ೩ ॥

ಉಪಾಸನೆಗೆ ಯೋಗ್ಯವಾದ ಈ ಮಂತ್ರವು ಕಾಲತ್ರಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾದ ನಾಮಗಳಿಂದ ಪ್ರತಿಪಾದಿತವಾಗಿದೆ.

ಪ್ರಾತಃ ಸಂಧ್ಯಾವಂದನೆಗೆ - ಗಾಯತ್ರೀ

ಮಾಧ್ಯಾಹ್ನಿಕ ಸಂಧ್ಯಾವಂದನೆಗೆ - ಸಾವಿತ್ರೀ

ಸಾಯಂ ಸಂಧ್ಯಾವಂದನೆಗೆ - ಸರಸ್ವತೀ

ಹೀಗೆ ನಾಮತ್ರಯದಿಂದ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದ್ದು, 'ಸಂಧ್ಯಾ' ಎಂಬುದಾಗಿ ಮತ್ತೊಂದು ಹೆಸರಿನಿಂದ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ.

ಗಾಯತ್ರ್ಯುಷ್ಣಿಗನುಷ್ಟುಪ್ ಚ ಬೃಹತೀ ಪಂಕ್ತಿತ್ರಿಷ್ಟುಭೌ ।
ಜಗತೀ ಚಾತಿಜಗತೀ ಶಕ್ವರೀ ತ್ವತಿಶಕ್ವರೀ ॥ ೪ ॥

ಅಷ್ಟ್ಯತ್ಯಷ್ಟಿ ಧೃತಿಶ್ಚಾತಿಧೃತಿಶ್ಚೈವ ಕೃತಿಸ್ತಥಾ ।
ಪ್ರಕೃತಿಶ್ಚಾಕೃತಿಶ್ಚೈವ ವಿಕೃತಿಃ ಸಂಕೃತಿಸ್ತಥಾ ॥ ೫ ॥

ಅತಿಪೂರ್ವಕೃತಿಶ್ಚಾಪಿ
ಹ್ಯುತ್ಕೃತೀತ್ಯಾದಿಕಾನಿ ಚ ।
ಏತೇಷಾಂ ಛಂದಸಾಂ ವರ್ಣ
ಸಂಖ್ಯಾ ಲಕ್ಷಣ ಸಂಸ್ಮೃತಮ್ ॥ ೬ ॥

ಈ ಪ್ರಕಾರ ಛಂದಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ವಿಧಗಳು :

ಗಾಯತ್ರೀ, ಉಷ್ಣಿಕ್, ಅನುಷ್ಟುಪ್, ಬೃಹತೀ, ಪಂಕ್ತಿ, ತ್ರಿಷ್ಟುಪ್, ಜಗತೀ, ಅತಿಜಗತೀ, ಶಕ್ವರೀ, ಅತಿಶಕ್ವರೀ, ಅಷ್ಟೀ, ಅತ್ಯಷ್ಟೀ, ಧೃತಿ, ಅತಿಧೃತಿ, ಕೃತಿ, ಪ್ರಕೃತಿ, ಆಕೃತಿ, ವಿಕೃತಿ, ಸಂಕೃತಿ, ಅತಿಪೂರ್ವಕೃತಿ, ಉತ್ಕೃತಿ.

ವರ್ಣಗಳನ್ನು ಎಣಿಸುವ ಮೂಲಕ ಈ ಛಂದಸ್ಸುಗಳನ್ನು ತಿಳಿಯಬೇಕೆಂಬುದು ಇಲ್ಲಿ ಹೇಳಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ.

ಚತುರ್ವಿಂಶತ್ಯಕ್ಷರೇತಿ ಗಾಯತ್ರೀ ಸಮುದೀರಿತಾ ।
ತದೂರ್ಧ್ವಮುಷ್ಣಿಗಾದೀನಿ ಚತುರ್ವರ್ಣೋತ್ತರಾಣಿ ಚ ॥ ೭ ॥

ಇಪ್ಪತ್ತನಾಲ್ಕು (೨೪) ಅಕ್ಷರವುಳ್ಳದ್ದು ಗಾಯತ್ರೀ ಛಂದಸ್ಸು ಹಾಗೂ ಇದರ ಮುಂದಿನ ಛಂದಸ್ಸುಗಳಿಗೆಲ್ಲಾ ನಾಲ್ಕು ಅಕ್ಷರಗಳನ್ನು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಸೇರಿಸಿ ಆ ಆ ಛಂದಸ್ಸಿನ ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಪೂರ್ವಸ್ಮಾದುತ್ತರಾಧಿಕ್ಯಂ ಚತುರ್ವರ್ಣೈರ್ಯಥಾಕ್ರಮಮ್ ।
ಸರ್ವೇಷಾಂ ಛಂದಸಾಮೇವ ಲಕ್ಷಣಂ ಪರಿಕೀರ್ತಿತಮ್ ॥ ೮ ॥

ಮೊದಲು ಹೇಳಿರುವ ಛಂದಸ್ಸಿಗೆ ಯಥಾಕ್ರಮವಾಗಿ ನಾಲ್ಕು ವರ್ಣಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸಿ, ಮುಂದಿನ ಛಂದಸ್ಸಿನ ಹೆಸರನ್ನು ತಿಳಿಯಬೇಕು. ಹೀಗೆ ಎಲ್ಲಾ ಮುಂದಿನ ಛಂದಸ್ಸುಗಳನ್ನು ಹೀಗೆಯೇ ನಾಲ್ಕು ನಾಲ್ಕು ವರ್ಣಗಳನ್ನು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಸೇರಿಸಿ ತಿಳಿಯುವುದಾಗಿ ಹೇಳಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ.

ಏತೇಷಾಂ ಛಂದಸಾಮೇವ ಪಾದಪಾದಾರ್ಧಭೇದತಃ ।
ಮಂತ್ರೇಷ್ವಷ್ಟಷಡಾರ್ಣೇಷ್ವಪಿ ಛಂದಸ್ತದೀರಿತಮ್ ॥ ೯ ॥

ಈ ಹಿಂದೆ ಹೇಳಿದ ಛಂದಸ್ಸುಗಳು, ಪಾದ, ಅರ್ಧಪಾದಗಳೆಂಬ ಭೇದದಿಂದ, ಮಂತ್ರಗಳಲ್ಲಿರುವ ಆರು ವರ್ಣಗಳು (೬) ಹಾಗು ಎಂಟು (೮) ವರ್ಣಗಳಿಂದಲೂ ಛಂದಸ್ಸುಗಳು ಹೇಳಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ.

ಗಾಯತ್ರೀ ಕೇವಲಾ ಬ್ರಾಹ್ಮೀ
ದೈವೀ ಗಾಯತ್ರಿಕಾ ಸ್ಮೃತಾ ।
ಬ್ರಹ್ಮರ್ಷಿಕಾ ಚ ವಿಜ್ಞೇಯಾ
ಯಾ ಚ ವ್ಯಾಹೃತಿ ಸಂಯುತಾ ॥ ೧೦ ॥

ವಿಶ್ವಾಮಿತ್ರರ್ಷಿಕಾ ಪ್ರೋಕ್ತಾ
ಗಾಯತ್ರೀ ಛಂದಸಾಽನ್ವಿತಾ ।
ನಾರಾಯಣೋಽರ್ಕಮಧ್ಯಸ್ಥೋ
ದೇವತೋದಿತನಾಮಕಃ ॥ ೧೧ ॥

ವ್ಯಾಹೃತಿಯನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಹೇಳುವ ಕೇವಲ ಗಾಯತ್ರೀ ಮಂತ್ರಕ್ಕೆ ಬ್ರಹ್ಮಗಾಯತ್ರೀ ಎನ್ನುವರು. ಇದಕ್ಕೆ ಬ್ರಹ್ಮದೇವರು ಋಷಿಗಳು.

ಬ್ರಹ್ಮಗಾಯತ್ರೀ :- ಓಂ ತತ್ಸವಿತುರ್ವರೇಣ್ಯಂ ಭರ್ಗೋದೇವಸ್ಯ ಧೀಮಹಿ ಧಿಯೋ ಯೋ ನಃ ಪ್ರಚೋದಯಾತ್ ಹಾಗು ವ್ಯಾಹೃತಿಸಹಿತವಾಗಿ ಹೇಳುವ ಮಂತ್ರಕ್ಕೆ ವಿಶ್ವಾಮಿತ್ರ ಗಾಯತ್ರೀ ಎನ್ನುವರು. ಇದಕ್ಕೆ ವಿಶ್ವಾಮಿತ್ರರು ಋಷಿಗಳು. ವಿಶ್ವಾಮಿತ್ರ ಗಾಯತ್ರೀ:- ಓಂ ಭೂರ್ಭುವಃಸ್ವಃ ತತ್ಸವಿತುರ್ವರೇಣ್ಯಂ ಭರ್ಗೋದೇವಸ್ಯ ಧೀಮಹಿ ಧಿಯೋ ಯೋ ನಃ ಪ್ರಚೋದಯಾತ್ ಹಾಗೂ ಸೂರ್ಯಮಂಡಲ ಮಧ್ಯವರ್ತಿಯಾಗಿ (ಸೂರ್ಯಾಂತರ್ಯಾಮಿ) ಶ್ರೀಮನ್ನಾರಾಯಣನು 'ಉದಿತ' ನಾಮಕನಾಗಿ ನಿಯಾಮಕನಾಗಿರುವನು.

ಗಾಯತ್ರೀ ತ್ರಿಪದಾ ಜ್ಞೇಯಾ ಪ್ರಣವೇನ ಚತುಷ್ಪದಾ ।
ಪದಚ್ಛೇದೇ ದಶಪದಾ ಷಟ್ಕುಕ್ಷಿಶ್ಚತುರರ್ಣಕೈಃ ॥ ೧೨ ॥

ಗಾಯತ್ರೀ ಮಹಾಮಂತ್ರಕ್ಕೆ ಮೂರು ಪಾದಗಳು (ಒಂದೊಂದು ಪಾದಕ್ಕೂ ಎಂಟು ವರ್ಣಗಳು).

೧. ತತ್ಸವಿತುರ್ವರೇಣ್ಯಂ (ವರೇಣಿಯಂ)

೨. ಭರ್ಗೋದೇವಸ್ಯ ಧೀಮಹಿ

೩. ಧಿಯೋ ಯೋನಃ ಪ್ರಚೋದಯಾತ್

ಹಾಗೂ ಪ್ರಣವ (ಓಂಕಾರ) ಸೇರಿ ನಾಲ್ಕು ಪಾದಗಳು. ಓಂಕಾರದಲ್ಲಿ ಎಂಟು ವರ್ಣಗಳು ಇರುತ್ತವೆ. (ಅಕಾರ, ಉಕಾರ, ಮಕಾರ, ನಾದ, ಬಿಂದು, ಘೋಷ, ಶಾಂತಾ ಮತ್ತು ಅತಿಶಾಂತಾ)

ಗಾಯತ್ರೀ ಮೂರು ಪಾದಗಳು - 8 X 3 = 24

ಓಂಕಾರದಲ್ಲಿ ಎಂಟು ವರ್ಣಗಳು - = 08

= 32 ವರ್ಣಗಳು

ಈ ಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಗಾಯತ್ರೀ ಮಂತ್ರವು ನಾಲ್ಕು ಪಾದವುಳ್ಳದ್ದಾಗಿದೆ. ಹಾಗೂ ಗಾಯತ್ರೀ ಮಂತ್ರವನ್ನು ಪದಚ್ಛೇದ ಮಾಡಿದರೆ ದಶಪದ ಗಾಯತ್ರೀ ಆಗುವುದು.

ಆದ್ಯೋಂಕಾರಸ್ತಥೈವಾಪೌ ಜ್ಯೋತೀರಸ ಇತಿ ದ್ವಯಮ್ ।
ವ್ಯಾಹೃತಿತ್ರಯಮಿತ್ಯೇತದ್ಗಾಯತ್ರೀ ಶೀರ್ಷಪಂಚಕಮ್ ॥ ೧೩ ॥

ಆದಿಯಲ್ಲಿ ಓಂಕಾರವು ಹಾಗು ಆಪಃ, ಜ್ಯೋತಿ ರಸಗಳು, ಹಾಗೂ ವ್ಯಾಹೃತೀತ್ರಯಗಳು, ಭೂಃ, ಭುವಃ, ಸ್ವಃ ಇವುಗಳನ್ನು ಗಾಯತ್ರಿಯ ಪಂಚಶೀರ್ಷಕೆಗಳು ಎನ್ನುವರು.

ಓಂ, ಆಪಃ = ೨

ಜ್ಯೋತೀ, ರಸ = ೨

ಭೂಃ, ಭುವಃ, ಸ್ವಃ = ೧

= ೫

ಗಾಯತ್ರ್ಯಾದಿಮವರ್ಣಂ ತು ಮುಖಮಾಹುರ್ಮನೀಷಿಣಃ ।
ಮುಖೇತ್ವಗ್ನಿಸ್ತದಂತಸ್ಥೋ ರಾಮೋ ಧೃತಪರಶ್ವಧಃ ॥ ೧೪ ॥

ಧ್ಯೇಯಃ ಸ ಸರ್ವದೋಷಾಣಾಂ ಸಂಹರ್ತಾ ಸರ್ವದಾಹಕಃ ।
ಗಾಯತ್ರೀಶೀರ್ಷಕೋ ಬ್ರಹ್ಮಾ ಪದ್ಮನಾಭಸ್ತದಂತರಃ ॥ ೧೫ ॥

ಗಾಯತ್ರೀಮಂತ್ರದ ಮೊದಲನೆಯ 'ತ' ಎಂಬ ವರ್ಣವು ಗಾಯತ್ರಿಯ ಮುಖವೆಂದು ಜ್ಞಾನಿಗಳು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ ಹಾಗೂ ಈ ಮುಖದಲ್ಲಿ ಅಗ್ನಿಯು ಇರುವನು, ಅಗ್ನ್ಯಂತರ್ಯಾಮಿಯಾಗಿ ಪರಶು ಎಂಬ ಆಯುಧವನ್ನು ಹಿಡಿದಿರುವ ಭಾರ್ಗವರಾಮನನ್ನು ಧ್ಯಾನಿಸಿದರೆ, ಸರ್ವದೋಷಗಳನ್ನು ನಾಶಪಡಿಸಿ ಹಾಗು ಸರ್ವಪಾಪಗಳನ್ನು (ಪಾಪದ ಬೀಜಗಳನ್ನು) ಸುಟ್ಟು ಬಿಡುತ್ತಾನೆ. (ಹುರಿದು ಬಿಡುತ್ತಾನೆ). ಗಾಯತ್ರಿಯ ಶಿರಸ್ಸಿಗೆ ಬ್ರಹ್ಮದೇವರೇ ಅಭಿಮಾನಿಗಳು ಈ ಬ್ರಹ್ಮದೇವರಲ್ಲಿ ಪರಮಾತ್ಮನ 'ಪದ್ಮನಾಭ' ರೂಪವನ್ನು ಧ್ಯಾನಿಸಬೇಕು.

ಹೃದಯಂ ಭಗವಾನ್ ವಿಷ್ಣುಃ ಸರ್ವವೇದೋದಿತಃ ಪ್ರಭುಃ ।
ರುದ್ರಃ ಶಿಖಾಮಣಿಸ್ತಸ್ಮಿನ್ ಸ್ಥಿತಃ ಸಂಕರ್ಷಣೋ ಹರಿಃ ॥ ೧೬ ॥

ಸಕಲ ವೇದಗಳಿಂದ ಗಮ್ಯನಾದ (ತಿಳಿಯಲ್ಪಡುವ), ಸಮರ್ಥನಾದ, ಷಡ್ಗುಣೈಶ್ವರ್ಯ ಸಂಪನ್ನನಾದ, ಪರಮಾತ್ಮನು ಹೃದಯಕ್ಕೆ ದೇವತೆಯು. ಶಿಖೆಯಲ್ಲಿ ಮಹಾರುದ್ರ ದೇವರಿರುವರು, ಈ ರುದ್ರನಲ್ಲಿ ಸಂಕರ್ಷಣರೂಪಿ ಶ್ರೀಹರಿಯು ಸನ್ನಿಹಿತನಾಗಿರುವನು.

ಯೋನಿಶ್ಚ ಪೃಥಿವೀ ದೇವೀ ವರಾಹಸ್ತನ್ನಿಯಾಮಕಃ ।
ಪ್ರಾಣಾಪಾನಾದಿ ಸಂಸೇವ್ಯಸ್ತತ್ಪ್ರಾಣಾಖ್ಯೋಽಂತರಾತ್ಮಕಃ ॥ ೧೭ ॥

ಯೋನಿಗೆ ಭೂದೇವಿಯು ನಿಯಾಮಕಳು, ಅವಳಲ್ಲಿ ನಿಯಾಮಕನಾಗಿ ವರಾಹರೂಪಿ ಶ್ರೀಹರಿಯು ಇರುವನು ಹಾಗು ಪ್ರಾಣಾಪಾನಾದಿಗಳಿಂದ ಸಂಸೇವಿತನಾಗಿ ಮುಖ್ಯಪ್ರಾಣಾಂತರ್ಯಾಮಿಯಾಗಿ ಪ್ರಾಣ ಶಬ್ದವಾಚ್ಯನಾಗಿರುವನು.

ಮುಖ್ಯಾಭಿಮಾನೀ ಗಾಯತ್ರ್ಯಾಃ
ಶ್ರೀರಮುಖ್ಯಾ ಸರಸ್ವತೀ ।
ಶ್ರೀಗತಃ ಶ್ರೀಧರೋ ಭಾಷಾ
ಸಂಸ್ಥಿತೋ ಹಯಶೀರ್ಷಕಃ ॥ ೧೮ ॥

ಗಾಯತ್ರೀ ಮಹಾಮಂತ್ರಕ್ಕೆ ಮುಖ್ಯಾಭಿಮಾನಿ ಮಹಾಲಕ್ಷ್ಮೀದೇವಿಯು ಇವರಂತರ್ಯಾಮಿಯಾಗಿ ಭಗವಂತನು ಶ್ರೀಧರ ರೂಪದಿಂದ ಇರುವನು ಹಾಗು ಭಾಷೆಗೆ ಅಭಿಮಾನಿಯು ಹಾಗು ಗಾಯತ್ರಿಗೆ ಅಮುಖ್ಯಾಭಿಮಾನಿಯೂ ಆಗಿರುವ ಸರಸ್ವತೀ ದೇವಿಯರಲ್ಲಿ ಹಯಗ್ರೀವ ರೂಪದಿಂದ ಶ್ರೀಹರಿಯು ನಿಯಾಮಕನಾಗಿರುವನು.

ಗಾಯತ್ರೀ ಸಂಸ್ಥಿತೋ ವಿಷ್ಣುಃ
ಗಾಯತಿ ತ್ರಾಯತೇ ಯತಃ ।
ಗಾಯತ್ರೀತ್ಯುಚ್ಯತೇ ವೇದ್ಯೈ ಸ
ಏಕೋ ಬಹುರೂಪವಾನ್ ॥ ೧೯ ॥

ಗಾಯತ್ರಿಯಲ್ಲಿ ಸನ್ನಿಹಿತನಾದ ವಿಷ್ಣುವು ವೇದಗಳನ್ನು ಗಾನಮಾಡುತ್ತಾ ಹಾಗು ವೇದಗಾನ ಮಾಡುವವರನ್ನು ಸಂರಕ್ಷಿಸುತ್ತಾನೆ ಹಾಗು ವೇದಗಳಿಂದ 'ಗಾಯತ್ರೀ' ಎಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುವ ಭಗವಂತನು ಒಬ್ಬನೇ ಆಗಿದ್ದರೂ ಅವನು, ಬಹುರೂಪನಾಗಿದ್ದಾನೆ.

ಓಂಕಾರ ವ್ಯಾಹೃತೀಸಪ್ತ
ಗಾಯತ್ರೀ ಚ ತತಃ ಪರಂ ।
ಓಮಾಪೋ ಜ್ಯೋತಿರಿತ್ಯೇತಚ್ಛಿರಃ
ಪಶ್ಚಾದುದೀರಯೇತ್॥ ೨೦ ॥

ಪ್ರಾಣಾಯಾಮೋಽಯಮುದ್ದಿಷ್ಟಃ
ಸರ್ವಕರ್ಮಸು ಪಾವನಃ ।
ಸೋಽಪ್ಯರ್ಥಜ್ಞಾನ ಪೂರ್ವಶ್ಚೇತ್
ಅನಂತ ಫಲದೋ ಭವೇತ್ ॥ ೨೧ ॥

ಓಂಕಾರಸಹಿತ ಸಪ್ತವ್ಯಾಹೃತಿಗಳು ಹಾಗು ಗಾಯತ್ರೀ, ಗಾಯತ್ರೀ ಶಿರಸ್ಸು ಹೀಗೆ ಸರ್ವಕರ್ಮಗಳಿಗೂ, ಪಾವನವಾದ ಹಾಗು ಸರ್ವಕರ್ಮಗಳ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಮಾಡಬೇಕಾದ ಪ್ರಾಣಾಯಾಮದ ಕ್ರಮವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ತಿಳಿಸಲಾಗಿದೆ, ಈ ಪ್ರಾಣಾಯಾಮವನ್ನು ಅರ್ಥಜ್ಞಾನಾನು ಸಂಧಾನದಿಂದ ಮಾಡಿದವರಿಗೆ ಅನಂತ ಫಲ ಪ್ರಾಪ್ತಿ ಆಗುವುದು.

ನಾರಾಯಣೋಽಖಿಲಗುಣೈಃ ಪೂರ್ಣತ್ವಾದೋಮಿತೀರ್ಯತೇ ।
ಐಶ್ವರ್ಯಾದಿ ಪ್ರಭುತ್ವಾಚ್ಚ ಭೂರಿತಿ ವ್ಯಾಹೃತೀರಿತಃ ॥ ೨೨ ॥

ಓಂ - ಅನಂತಗುಣಗಳಿಂದ ಪರಿಪೂರ್ಣ.

ಭೂಃ - ಐಶ್ವಯಾದಿಗಳಿಂದ ಪೂರ್ಣನು.

"ಐಶ್ವರ್ಯಸ್ಯ ಸಮಗ್ರಸ್ಯ ವೀರ್ಯಸ್ಯ ಯಶಸಃ ಶ್ರಿಯಃ ।
ಜ್ಞಾನ ವಿಜ್ಞಾನಯೋಶ್ಚೈವ ಷಣ್ಣಾಂ ಭಗ ಇತೀರಿಣಾ ॥"

ಎಂಬ ಉಕ್ತಿಯಂತೆ, ಭಗವಾನ್ ಎಂಬರ್ಥದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಹೃತಿಯ ಭೂಃ ಎಂಬ ಶಬ್ದವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಯೋಗಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಲಕ್ಷ್ಮ್ಯಾ ಅಪಿ ವರತ್ವೇನ ಭುವ ಇತ್ಯುಚ್ಯತೇ ಹರಿಃ ।
ಅನಂತಸುಖವತ್ವಾಚ್ಚ ಸುವರಿತ್ಯುಚ್ಯತೇಽಚ್ಯುತಃ ॥ ೨೩ ॥

ಮಹಃ ಸರ್ವಪ್ರಪೂಜ್ಯತ್ವಾಜ್ಜಗತ್ಸ್ರಷ್ಟತ್ವತೋ ಜನಃ।
ಲೀಲಾಲೋಚನಕರ್ತೃತ್ವಾತ್ತಪ ಇತ್ಯೇವ ಶಬ್ದಿತಃ ॥ ೨೪ ॥

ಭುವಃ - ನಿತ್ಯಮುಕ್ತಳು ನಾಶರಹಿತಳು, ನಿರ್ದುಷ್ಟಳು, ಆದ ಮಹಾಲಕ್ಷ್ಮೀದೇವಿಗಿಂತಲೂ ಉತ್ತಮನು.

ಸುವಃ - ನಾಶರಹಿತನು ಹಾಗು ಅನಂತಸುಖಿಯು.

ಮಹಃ - (ಮಹ ಧಾತುವಿನಿಂದ) ಲಕ್ಷ್ಮೀ, ಬ್ರಹ್ಮಾ ರುದ್ರ, ಇಂದ್ರಾದಿ ದೇವತೆಗಳೇ ಮೊದಲಾದ ಸಕಲ ಜೀವರಿಂದಲೂ ಪೂಜ್ಯನು.

ಜನಃ - ಸೃಷ್ಟಿ, ಸ್ಥಿತಿ, ಲಯ, ನಿಯಮನ, ಜ್ಞಾನ, ಅಜ್ಞಾನ, ಬಂಧ, ಮೋಕ್ಷ, ರೂಪ ಅಷ್ಟಕಾರ್ಯ ನಡೆಸುವವನು.

ತಪಃ - ಯಾವ ಆಯಾಸವಿಲ್ಲದೇ ಲೀಲೆಯಿಂದ ಆಲೋಚಿಸಿ ಸರ್ವವನ್ನು ತಿಳಿಯುತ್ತಾನೇ ಹಾಗು ಸರ್ವಕರ್ತನೂ ಆಗಿದ್ದಾನೆ.

ಸತ್ಯಜ್ಞಾನಪ್ರಮೋದತ್ವಾತ್ಸತ್ಯಮಿತ್ಯಭಿಧೀಯತೇ ।
ವ್ಯಾಹೃತ್ಯರ್ಥೋಽಯಮುದ್ದಿಷ್ಟೋ
ಗಾಯತ್ರ್ಯರ್ಥೋಽಪ್ಯುದೀರ್ಯತೇ ॥ ೨೫ ॥

ಸತ್ಯಂ - ಉತ್ತಮನು ಹಾಗು ಪೂರ್ಣಾನಂದನು. **ಸಚ್ಛಬ್ದ ಉತ್ತಮಂ ಬ್ರೂಯಾತ್ ಆನಂದೇತೀತಿ ವೈವದೇತ್ । ಏತಿ ಜ್ಞಾನಂ ಸಮುದ್ದಿಷ್ಟಂ ಪೂರ್ಣಾನಂದೋ ಹರಿಸ್ಸ್ವತಃ ।** ಇದು ವ್ಯಾಹೃತಿಯ ಅರ್ಥವು. ಅದರಂತೆಯೇ ಗಾಯತ್ರಿಯ ಅರ್ಥವೂ ಕೂಡ ಇದೇ ಆಗಿದೆ.

ಏಕೋನವಿಂಶದ್ವರ್ಣಂ ತು ವಿಷ್ಣುರ್ದೈವತ್ಯಮೀರಿತಮ್ ।
ತಸ್ಮಾದ್ಯಚ್ಛಬ್ದವಾಚ್ಯೋ ಹಿ ವಿಷ್ಣುರೇವ ನ ಚಾಪರಃ ॥ ೨೬ ॥

ಗಾಯತ್ರೀ ಮಂತ್ರದಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟು ಇಪತ್ತನಾಲ್ಕು ವರ್ಣಗಳು. ಅದರಲ್ಲಿ ಹತ್ತೊಂಭತ್ತನೇ (೧೯) **ಯಃ** - ಎಂಬ ವರ್ಣವು ವಿಷ್ಣುವೇ ದೇವತೆಯಾಗಿ ವುಳ್ಳದ್ದಾಗಿದೆ. ಈ ಕಾರಣದಿಂದ ಈ ವರ್ಣಕ್ಕೆ ಪರಮಾತ್ಮನೇ ವಾಚ್ಯನು ಮತ್ತೊಬ್ಬರಾರೂ ಅಲ್ಲ.

ಯಚ್ಚ ವಿಷ್ಣುರ್ಧಿಯೋಽಸ್ಮಾಕಂ ಪ್ರೇರಯೇತ್ಸವಿತುರ್ದಿವಿ ।
ದೇವಸ್ಯ ಪ್ರೇರಕಂ ದೀಪ್ತಿರಿತಿ ಜ್ಞಾನಾತ್ಮಕತ್ವತಃ ॥ ೨೭ ॥

'ಯ' ಎಂಬ ಪದದಿಂದ ವಾಚ್ಯನಾದ ಶ್ರೀ ಹರಿಯು ಜಗತ್ತಿಗೆಲ್ಲಾ ಪ್ರಕಾಶಪ್ರದನಾದ ಹಾಗು ನಮಗೆಲ್ಲಾ ಪ್ರೇರಕನಾದ ಸೂರ್ಯನಿಗೂ ಪರಮ ಮುಖ್ಯಪ್ರೇರಕನಾಗಿರುವನು. ಅದರಂತೆಯೇ ಜ್ಞಾನದಿಂದ ದೀಪ್ತನಾದ ಶ್ರೀಹರಿಯು ನಮ್ಮ ಬುದ್ಧಿ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಪ್ರಚೋದಕನಾಗಿರುವನು.

ಭರ್ಗಸ್ತದ್ವೈಷ್ಣವಂ ತೇಜೋ-
ರೂಪಂ ಸಂಚಿತಯಾಮ್ಯಹಮ್ ।
ಏವಮೇವ ಹಿ ಗಾಯತ್ರ್ಯಾ-
ಸ್ತರ್ಥೋ ಜ್ಞೇಯೋ ಮನೀಷಿಭಿಃ ॥ ೨೮ ॥

ಪರಮ ವೈಷ್ಣವ ರೂಪವಾದ 'ಭರ್ಗ' ಎಂಬ ತೇಜೋರೂಪವನ್ನು ಚೆನ್ನಾಗಿ ಚಿಂತಿಸುವೆನು. ಇದೇ ರೀತಿ ಗಾಯತ್ರೀಮಂತ್ರದ ಅರ್ಥವು ಜ್ಞಾನಿಗಳಿಂದ ತಿಳಿಯಲ್ಪಡಲಿ.

ಸದಾ ಸರ್ವಗುಣಾಪಾನಾತ್
ಅಜಗತ್ಪಾಲನಾದಪಿ ।
ಆಪೋ ನಾರಾಯಣಃ ಪ್ರೋಕ್ತೋ
ಜ್ಯೋತಿಶ್ಚ ಸ್ವಪ್ರಕಾಶತಃ ॥ ೨೯ ॥

ಶ್ರೇಷ್ಠತ್ವಾತ್ಸರಸಃ ಪ್ರೋಕ್ತೋಽಮೃತಂ ಮೋಕ್ಷಪ್ರದಾನತಃ ।
ಬೃಂಹಿತತ್ವಾದ್ಗುಣೈಬ್ರಹ್ಮ ಭೂರಿತಿ ಪೂರ್ಣರೂಪತಃ ॥ ೩೦ ॥

ಭುವೋ ವೀರ್ಯಸ್ವಭಾವತ್ವಾತ್
ಸುವಸ್ಸುಬಲ ರೂಪತಃ ।
ಏವಂ ಶೀರ್ಷಾರ್ಥಪೂರ್ವಂ ತು
ಪ್ರಾಣಾಯಾಮಾರ್ಥ ಈರಿತಃ ॥ ೩೧ ॥

೧. **ಅಪಃ** - ಸದಾ ಸಕಲ ಸದ್ಗುಣಗಳ ಪಾನ ಮಾಡುವವನು. ಸಕಲ ಜಗತ್ತನ್ನು ರಕ್ಷಿಸುವವನು. (ಅಸಮಂತಾತ್ ಪಿಬತಿ ಪಾಲಯತಿ ಚ ಇತಿ ಆಪಃ)

೨. **ಜ್ಯೋತಿಃ** - ಸ್ವಸಾಮರ್ಥ್ಯದಿಂದ ಪ್ರಕಾಶಿಸುವವನು.
(ಅಗ್ನಿ, ಸೂರ್ಯ, ಮೊದಲಾದವರ ಸಹಾಯವಿಲ್ಲದೇ).

೩. **ರಸಃ** - ಸರ್ವಶ್ರೇಷ್ಠನು (ರಸೋಸಾರಃ ಪ್ರಧಾನೇ ಚ)।

೪. **ಅಮೃತಂ** - ಜನನ ಮರಣಾದಿ ದೋಷರಹಿತನು ಹಾಗೂ ಮೋಕ್ಷಪ್ರದನು.

೫. **ಬ್ರಹ್ಮ** - ಅನಂತ ಸದ್ಗುಣಗಳಿಂದ ಪೂರ್ಣನು.
(ಅಥಕಸ್ಮಾದುಚ್ಯತೇ ಬ್ರಹ್ಮೇತಿ ಬೃಹಂತೋ ಯಸ್ಮಿನ್ ಗುಣಾಃ).

೬. **ಭೂಃ** - ಮೂಲರೂಪ ಹಾಗು ಅವತಾರ ರೂಪಗಳು ಪೂರ್ಣ. (ಭೂ ಬಹೌ ಇತಿ ಧಾತುಃ ಬಹುತ್ವಂ ಚ ಪೂರ್ಣತ್ವಂ).

೭. **ಭುವಃ** - ಸ್ವಭಾವತಃ ಮಹಾಪರಾಕ್ರಮಿಯು.

೮. **ಸುವಃ** - ಶ್ರೇಷ್ಠ ಹಾಗು ಬಲಿಷ್ಠದೇಹವುಳ್ಳವನು. ಈ ಪ್ರಕಾರ ಗಾಯತ್ರಿಯ ಶೀರ್ಷಾರ್ಥಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಪ್ರಾಣಾಯಾಮದ ಅರ್ಥವನ್ನು ನಿರೂಪಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಅಥಧ್ಯಾನಂ ಪ್ರವಕ್ಷ್ಯಾಮಿ
ಸೂರ್ಯಮಂಡಲಗಸ್ಯ ಚ ।
ದ್ಯುನಾಮಿಕಾಯಾ ಭಾರತ್ಯಾರೂಪಂ
ಜ್ಯೋತಿರ್ಮಯಂ ಹಿ ಯತ್ ॥ ೩೨ ॥

ಬ್ರಹ್ಮಣಸ್ತದಧಿಷ್ಠಾನಂ ಪದ್ಮರೂಪಧರಸ್ಯ ಚ ।
ತತ್ಸರೋಜಾಸನಾವಿಷ್ಟಃ ಪುಂಡರೀಕಾಯತೇಕ್ಷಣಃ ॥ ೩೩ ॥

ಹಿರಣ್ಮಯವಪುಃ ಶ್ರೀಮಾನ್
ಧೃತ ಶಂಖಾರಿದೋರ್ದ್ವಯಃ ।
ಧ್ಯೇಯೋ ನಾರಾಯಣಃ
ಪಶ್ಚಾದ್ಗಾಯತ್ರೀಂ ಸಂಜಪೇದ್ಬುಧಃ ॥ ೩೪ ॥

ಗಾಯತ್ರೀ ಜಪದ ಮೊದಲು ಮಾಡುವ ಧ್ಯಾನದ ಕ್ರಮವನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುತ್ತಾರೆ. ಸೂರ್ಯಮಂಡಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಾಶಮಾನವಾದ 'ದ್ಯು' ಎಂಬ ಹೆಸರಿನ ಭಾರತೀದೇವಿಯ ತೇಜೋಮಯವಾದ ರೂಪವು ಬೆಳಗುತ್ತದೆ. ಈ ಭಾರತೀ ದೇವಿಯರ ಅಧಿಷ್ಠಾನದಲ್ಲಿ ಪದ್ಮರೂಪಧರರಾದ ಬ್ರಹ್ಮದೇವರು ಸನ್ನಿಹಿತರಾಗಿರುವರು. ಇವರ ಅಧಿಷ್ಠಾನದಲ್ಲಿ ಕಮಲನೇತ್ರನು, ಭಂಗಾರದಂತೇ ದೇಹವುಳ್ಳವನು, ಕಾಂತಿಯುಕ್ತನು, ಎರಡು ಕರಗಳಿಂದ ಶಂಖ, ಚಕ್ರಗಳನ್ನು ಧರಿಸಿರುವವನು, ಪೂಜ್ಯನು ಆದ ಶ್ರೀಮನ್ನಾರಾಯಣನ ರೂಪವನ್ನು ಮೊದಲು ಧ್ಯಾನಿಸಬೇಕು. ಅನಂತರ ಗಾಯತ್ರೀ ಜಪವನ್ನು ಮಾಡಬೇಕೆಂಬುದು ಜ್ಞಾನಿಗಳ ಅಭಿಪ್ರಾಯ.

ಧ್ಯೇಯಃ ಸದಾ ಸವಿತೃಮಂಡಲಮಧ್ಯವರ್ತೀ ನಾರಾಯಣಃ ಸರಸಿಜಾಸನಾ ಸನ್ನಿವಿಷ್ಟಃ ಕೇಯೂರವಾನ್, ಮಕರಕುಂಡಲವಾನ್, ಕಿರೀಟಿ, ಹಾರೀ, ಹಿರಣ್ಮಯವಪುಃ ಧೃತಶಂಖಚಕ್ರಃ

ಸೂರ್ಯಮಂಡಲ ಮಧ್ಯವರ್ತೀಯು, ಕಮಲಾಸನವಿಷ್ಟನು, ಕೇಯೂರ-ಧರನು, ಮಕರಕುಂಡಲಧರನು, ವಜ್ರಕಿರೀಟಧಾರಿಯೂ, ವನಮಾಲೆಯಿಂದ ಶೋಭಿಸುವವನು, ಭಂಗಾರದಂತೆ ದೇಹವುಳ್ಳವನು, ಶಂಖ ಚಕ್ರಧರನು, ಹೀಗೆ ಪರಮಾತ್ಮನ ರೂಪವನ್ನು ಮೊದಲು ಧ್ಯಾನಿಸಬೇಕು. ಅನಂತರ ಗಾಯತ್ರೀಜಪವನ್ನು ಮಾಡಬೇಕು.

ಅನಂತ ಸದ್ಗುಣೋತತ್ವಾತ್ ಪೂರ್ಣತ್ವಾದೋಮಿತೀರಿತಃ ।
ಅಧಿಕೋಜಸ್ತತೋ ವಿಷ್ಣುಃ ಸ ಜಗದ್ಭರಣಾದಪಿ ॥ ೩೫ ॥

ಓತತ್ವಾಜ್ಜಗತಸ್ತಸ್ಮಿನ್ನಾಮ್ನಾ ತತ್ವಾತ್ತತೋಽಪಿ ವಾ ।
ಜಗತಾಮವನಾದ್ವಿಷ್ಣುಃ ವೇದೈರೋಮಿತಿ ಚೋದಿತಃ ॥ ೨೬ ॥

ಓಂ : ಅನಂತ ಸದ್ಗುಣೋಪೇತನು, ಪೂರ್ಣನು, ಅತ್ಯಧಿಕ ಸಮರ್ಥನು, ಜಗದ್ಧಾರಕನು.

ತತ್ : ದೇಸತಃ ಕಾಲತಃ ಗುಣತಃ ಓತಪ್ರೋತವಾಗಿ ಸರ್ವತ್ರವ್ಯಾಪ್ತನು (ವಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಸೇರಿರುವ ದಾರಗಳಂತೆ) ಅಂದರೇ ದಾರವಿಲ್ಲದೇ ವಸ್ತ್ರ ಹೇಗಿಲ್ಲವೊ ಹಾಗೆ ಪರಮಾತ್ಮನಿಲ್ಲದ ಜಗತ್ತಿಲ್ಲ ಎಂದರ್ಥ ಹಾಗು ಸಕಲ ಜಗದ್ರಕ್ಷಕನಾಗಿರುವನು ಎಂದರ್ಥ.

ಪ್ರವೃತ್ತಾನಾಗತಾತೀತ ಕಾಲೇಽಪ್ಯೇಕ ಪ್ರಕಾರತಃ ।
ನಿತ್ಯಸಚ್ಚಿತ್ಪ್ರಮೋದತ್ವಾದೋಮುಪಾಸ್ಯೋ ರಮಾಪತಿಃ ॥ ೩೭ ॥

ಭೂತ, ಭವಿಷ್ಯತ್, ವರ್ತಮಾನ, ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ಏಕಪ್ರಕಾರವಾಗಿ ಸಚ್ಚಿದಾನಂದಮೂರ್ತಿ ಅದ್ದರಿಂದ, ರಮಾಪತಿಯು 'ಓಂ' ಎಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಟ್ಟು ಉಪಾಸನೆಗೆ ಯೋಗ್ಯನಾಗಿದ್ದಾನೆ.

ಅಕಾರೇಣೋಚ್ಯತೇ ಬ್ರಹ್ಮ ಯೋಽಸೃಜಚ್ಚತುರಾನನಮ್ ।
ಉಕಾರೇಣೋಚ್ಯತೇ ವಿಷ್ಣುಃ ಜಗತ್ಪಾಲನ ತತ್ಪರಃ ॥ ೩೮ ॥

ಮಕಾರೇಣಾಂತಕೋ ರುದ್ರೋ ಯಶ್ಚ ರುದ್ರಾಂತರಾತ್ಮಕಃ ।
ಏವಂ ತ್ರಿರೂಪೀ ಭಗವಾನ್ ಪ್ರಣವೋಪಿ ತ್ರಯಾತ್ಮಕಃ ॥ ೩೯ ॥

ಅಕಾರ : ಚತುರ್ಮುಖ ಬ್ರಹ್ಮದೇವರನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿ ಮಾಡುವವನು.

ಉಕಾರ : ಸಕಲ ಜಗದ್ರಕ್ಷಕನು.

ಮಕಾರ : ಪ್ರಳಯಕರ್ತೃರುದ್ರನ ಅಂತರ್ಯಾಮಿ ನರಸಿಂಹ. ಹೀಗೆ ಪ್ರಣವದಲ್ಲಿರುವ ಅಕಾರ, ಉಕಾರ, ಮಕಾರ, ಎಂಬ ಮೂರು ವರ್ಣಗಳಿಗೆ ಮೂರು ರೂಪಗಳಿಂದ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯನಾಗಿರುವನು.

ಅಕಾರೇಣಾಖಿಲಾಧಿಕ್ಯಂ
ಉಕಾರೇಣ ಗುಣೋಚ್ಚತಾಮ್ ।
ಮಕಾರೇಣಾಮಿತತ್ವಂ ತು
ತಾರಾರ್ಥೋ ವೇದ ಭೋದಿತಃ ॥ ೪೦ ॥

ಅಕಾರ : ಅಖಿಲಾಧಿಕನು (ಸರ್ವೋತ್ತಮ).

ಉಕಾರ : ಉತ್ಕೃಷ್ಟವಾದ ಗುಣಗಳಿಂದ ಪೂರ್ಣನು.

ಮಕಾರ : ಅಪರಿಮಿತನು, ಅಪ್ರಮೇಯನು ಹೀಗೇ ವೇದೋಕ್ತವಾದ ಓಂಕಾರಕ್ಕೆ ಶ್ರೀಹರಿಯೇ ವಿಷಯನಾಗಿರುವನು.

ತಾರಾಭಿಮಾನೀ ಶೇಷಶ್ಚ ಪ್ರಣವೋಷ್ಟಾರ್ಣ ಈರಿತಃ ।
ಅಕಾರಾದಿ ತ್ರಿವರ್ಣಾನಾಮಭಿಮಾನೀ ಸದಾಶಿವಃ ॥ ೪೧ ॥

ಬಿಂದುನಾದಾದಿ ವರ್ಣಾನಾಮಭಿಮಾನೀ ಸರಸ್ವತೀ ।
ಅಕಾರಾದ್ಯಷ್ಟವರ್ಣಾನಾಂ ಚತುರ್ವಿಂಶತಿ ದೇವತಾಃ ॥ ೪೨ ॥

ಇಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವ **'ತಾರ'** ಎಂಬ ಶಬ್ದಕ್ಕೆ ಪ್ರಣವ ಎಂದರ್ಥ. **(ತರಂತಿ ಅನೇನ ಅನಿಷ್ಟನಿಚಯಂ ಇತಿ ತಾರಃ ಓಂಕಾರಃ)** ಎಂಟು ವರ್ಣಗಳಿಂದ ಯುಕ್ತವಾದ ಪ್ರಣವಕ್ಕೆ ಶೇಷದೇವರು ಅಭಿಮಾನಿಗಳು.

ಪ್ರಣವ : **ಅ,ಉ,ಮ,ಬಿಂದು, ನಾದ, ಘೋಷ, ಶಾಂತ, ಅತಿಶಾಂತ** ಈ ಎಂಟು ವರ್ಣಗಳಲ್ಲಿ, **ಅಕಾರ, ಉಕಾರ, ಮಕಾರ,** ವೆಂಬ ಮೂರುವರ್ಣಗಳಿಗೆ ಮಹಾರುದ್ರ ದೇವರು ಅಭಿಮಾನಿಗಳು ಹಾಗು **ಬಿಂದು, ನಾದ, ಘೋಷ, ಶಾಂತ, ಅತಿಶಾಂತ,** ವೆಂಬ ಐದು ವರ್ಣಗಳಿಗೆ ಸರಸ್ವತೀ ದೇವಿಯು ಅಭಿಮಾನಿದೇವತೆಯು ಹಾಗು ಈ ಪ್ರಣವದಲ್ಲಿರುವ ಎಂಟು ವರ್ಣಗಳಿಗೇ ಭಗವಂತನು ತನ್ನ ಇಪ್ಪತ್ತನಾಲ್ಕು ರೂಪಗಳಿಂದ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯನಾಗಿರುವನು.

ವಿಶ್ವಃ ಕೃಷ್ಣಃ ಪದ್ಮನಾಭಸ್ತ್ವಕಾರಸ್ಯಾಧಿ ದೇವತಾಃ ।
ತೈಜಸೋ ರಾಮ ವಿಷ್ಣೂಚ ಉಕಾರಸ್ಯ ನಿಯಾಮಕಃ ॥ ೪೩ ॥

ಪ್ರಾಜ್ಞೋ ರುದ್ರಾಂತರಸ್ಥೋ
ಯೋ ನೃಸಿಂಹೋ ರುದ್ರನಾಮಕಃ ।
ಶ್ರೀನೃಸಿಂಹೋ ಮಕಾರಾರ್ಥೋ
ತುರೀಯಸ್ತು ವರಾಹಕಃ ॥ ೪೪ ॥

ಅನಿರುದ್ಧ ಇತಿ ಹ್ಯೇತೇ ಬಿಂದುಶ್ಚಾತ್ಮೇತಿ ನಾಮಕಃ ।
ವಿಷ್ಣುಃ ಪ್ರದ್ಯುಮ್ನ ಇತ್ಯೇತೇ ನಾದೋಕ್ತಾಸ್ತ್ವಂತರಾತ್ಮಕಾಃ ॥ ೪೫ ॥

ಸಂಕರ್ಷಣಃ ಪರಂಜ್ಯೋತಿಃ ಘೋಷದೇವಾಃ ಪ್ರಕೀರ್ತಿತಾಃ ।
ಪರಮಾತ್ಮಾ ಪರಬ್ರಹ್ಮ ವಾಸುದೇವ ಇತಿತ್ರಯಃ ॥ ೪೬ ॥

ಶಾಂತಾಧಿದೇವತಾಃ ಪ್ರೋಕ್ತಾಃ ಜ್ಞಾನಾತ್ಮಾ ವಾಸುದೇವಕಃ ।
ನಾರಾಯಣ ಇತಿ ಪ್ರೋಕ್ತಾಸ್ತ್ವತಿ ಶಾಂತಾಧಿದೇವತಾಃ ॥ ೪೭ ॥

ಏವಮೇಕೈಕವರ್ಣಸ್ಯ ತ್ರಿತ್ರಿರೂಪ ಪ್ರಕಾರತಃ ।
ಚತುರ್ವಿಂಶತಿ ಸಂಖ್ಯಾಕಾಃ ಪ್ರಣವಾಷ್ಟಾರ್ಣ ದೇವತಾಃ ॥ ೪೮ ॥

ಪ್ರಣವದಲ್ಲಿರುವ ಅಕಾರಾದಿ ಎಂಟು ವರ್ಣಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರತೀ ಒಂದು ವರ್ಣಕ್ಕೂ ಮೂರು ರೂಪಗಳಂತೇ ಎಂಟು ವರ್ಣಗಳಿಗೆ ಒಟ್ಟು ಇಪ್ಪತ್ತನಾಲ್ಕು ಭಗವಂತನ ರೂಪಗಳು ಪ್ರತಿಪಾದಿತವಾಗಿದೆ. (೮x೩=೨೪)

೧. ಅಕಾರಕ್ಕೆ : ವಿಶ್ವ, ಕೃಷ್ಣ, ಪದ್ಮನಾಭ

೨. ಉಕಾರಕ್ಕೆ : ತೈಜಸ, ರಾಮ, ವಿಷ್ಣು

೩. ಮಕಾರಕ್ಕೆ : ಪ್ರಾಜ್ಞ ರುದ್ರ, ಶ್ರೀನರಸಿಂಹ

೪. ಬಿಂದು : ತುರೀಯ, ವರಾಹ, ಅನಿರುದ್ಧ

೫. ನಾದ : ಆತ್ಮಾ ವಿಷ್ಣು, ಪ್ರದ್ಯುಮ್ನ

೬. ಘೋಷ : ಅಂತರಾತ್ಮಾ ಸಂಕರ್ಷಣ, ಪರಂಜ್ಯೋತಿಃ

೭. ಶಾಂತಾ : ಪರಮಾತ್ಮಾ ಪರಬ್ರಹ್ಮ ವಾಸುದೇವ

೮. ಅತಿಶಾಂತಾ : ಜ್ಞಾನಾತ್ಮಾ ವಾಸುದೇವ, ನಾರಾಯಣ

ಧ್ಯಾತವ್ಯಾಶ್ಚ ಜಪಾದೌ ಚ ತತ್ತನ್ಮಂತ್ರಾರ್ಥಸಿದ್ಧಿದಾಃ ।
ಭೂರ್ಭುವಸ್ಸುವರಿತ್ಯೇತದ್ ವ್ಯಾಹೃತಿತ್ರಯ ಮಾನಿನಃ ॥ ೪೯ ॥

ಹುತಭುಗ್ವಾಯು ಸೂರ್ಯಶ್ಚ ತೇಷು ಭೂರಾದಿನಾಮಕಃ ।
ಅನಿರುದ್ಧಾದಯೋ ಜ್ಞೇಯಾಸ್ಸರ್ವಕರ್ಮಪ್ರಪೂರಕಾಃ ।। ೩೦ ।।

ಗಾಯತ್ರೀ ಜಪಮಾಡುವ ಮೊದಲು ಹಿಂದೆ ಹೇಳಿದ ಭಗವಂತನ ರೂಪಗಳನ್ನು ಧ್ಯಾನಿಸಿ, ಅನಂತರ ಜಪಮಾಡಿದರೆ ತತ್ತನ್ಮಂತ್ರಗಳ ಅರ್ಥವು ಸಿದ್ಧಿಸುವುವು ಹಾಗು ಭೂಃ ಭುವಃ ಸುವಃ ಎಂಬ ಮೂರು ವ್ಯಾಹೃತಿಗಳಿಗೆ, ಅಗ್ನಿ, ವಾಯು, ಸೂರ್ಯ, ಈ ದೇವತೆಗಳು ಅಭಿಮಾನಿಗಳು ಹಾಗು ಅನಿರುದ್ಧ, ಪ್ರದ್ಯುಮ್ನ, ಸಂಕರ್ಷಣವೆಂಬ ಭಗವಂತನ ಮೂರು ರೂಪಗಳು ಸರ್ವಕರ್ಮಗಳಿಗೆ ಪೂರಕವಾಗಿರುತ್ತವೆ.

ಗಾಯತ್ರ್ಯಾದಿ ಪದೋದ್ದಿಷ್ಟ ತ್ರಿಲೋಕಸ್ಥೋಽನಿರುದ್ಧಕಃ ।
ಶ್ವೇತದ್ವೀಪಗತೋ ವಿಷ್ಣುರ್ಬಾಹ್ಯದೇಹ ನಿಯಾಮಕಃ ।। ೩೧ ।।

ಶ್ವೇತದ್ವೀಪ, ಅನಂತ, ವೈಕುಂಠ ವೆಂಬ ಮೂರು ಲೋಕಗಳಲ್ಲಿ ಸನ್ನಿಹಿತನಾದ ಪರಮಾತ್ಮನು, **ಗಾಯತ್ರಿಯ ಮೊದಲನೆಯ ಪಾದಕ್ಕೆ** ನಿಯಾಮಕನು ಹಾಗು ಬಾಹ್ಯದೇಹಕ್ಕೆ **'ಅನಿರುದ್ಧ'** ವೆಂಬ ರೂಪದಿಂದ ನಿಯಾಮಕನಾಗಿ **'ಶ್ವೇತದ್ವೀಪ'**ದಲ್ಲಿ ಸನ್ನಿಹಿತನಾಗಿರುವನು.

ವಾಸುದೇವಶ್ಚ ಋಗ್ವೇದೋ ಸೂರ್ಯಲೋಹಿತ ರಶ್ಮಿಗಃ ।
ವಾಸುದೇವ ಇತಿ ಹ್ಯೇತೇ ಚತ್ವಾರೋಽಭೀಷ್ಟದಾಯಕಾಃ ।। ೩೨ ।।

ಸೂರ್ಯನ ಕೆಂಪು ಕಿರಣಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಥಿತನಾದ ಶ್ರೀಹರಿಯು **'ವಾಸುದೇವ'**ವೆಂಬ, ರೂಪದಿಂದ **'ಋಗ್ವೇದಕ್ಕೆ'** ವಿಷಯನಾಗಿ ನಿಯಾಮಕನಾಗಿರುವನು ಹಾಗು **ಧರ್ಮ, ಅರ್ಥ, ಕಾಮ, ಮೋಕ್ಷ**ಗಳೆಂಬ ಪುರುಷಾರ್ಥ ಪ್ರದನೂ ಆಗಿರುವನು.

ಪ್ರದ್ಯುಮ್ನಶ್ಚ ಚತುರ್ವೇದೋದಿತಾನಂತಾಸನಸ್ಥಿತಃ ।
ವಾಸುದೇವಸ್ತಥಾ ಬಾಹ್ಯಹೃದ್ಗತೋ ವಾಸುದೇವಕಃ ।। ೩೩ ।।

ಋಗ್ವೇದ, ಯಜುರ್ವೇದ, ಸಾಮವೇದ, ಅಥರ್ವಣವೇದ - ಎಂಬ ನಾಲ್ಕು ವೇದಗಳಿಂದ ಗಮ್ಯನಾದ (ತಿಳಿಯಲ್ಪಡುವ) ಶ್ರೀಹರಿಯು **'ಪ್ರದ್ಯುಮ್ನ'** ಎಂಬ ರೂಪದಿಂದ **'ಅನಂತಾಸನ'**ದಲ್ಲಿದ್ದು ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯನಾಗಿರುವನು ಹಾಗು **'ವಾಸುದೇವ'** ರೂಪದಿಂದ ಬಾಹ್ಯ ಹೃದಯಕ್ಕೆ ನಿಯಾಮಕನಾಗಿರುವನು.

ಯಜುರ್ವೇದೋದಿತಃ
ಸೂರ್ಯದಕ್ಷಶ್ವೇತಾಂಶು ಸಂಸ್ಥಿತಾಃ ।

ಸಂಕರ್ಷಣ ಇತಿ ಹ್ಯೇತೇ
ತದ್ ದ್ವಿತೀಯ ಪದೋದಿತಾಃ ।। ೩೪ ।।

ಸೂರ್ಯನ ಬಲಭಾಗದ ಬಿಳಿಕಿರಣಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಥಿತನಾದ ಶ್ರೀಹರಿಯು **'ಯಜುರ್ವೇದ'**ಕ್ಕೆ ವಿಷಯನಾಗಿ ಹಾಗು **'ಸಂಕರ್ಷಣ'** ರೂಪದಿಂದ **ಗಾಯತ್ರಿಯ ಎರಡನೇ ಪಾದದಿಂದ** ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯನಾಗಿರುವನು.

ಸಂಕರ್ಷಣಮರುತ್ಸಂಸ್ಥೋ ವಿಷ್ಣುರ್ವೈಕುಂಠ ಸಂಸ್ಥಿತಃ ।
ತಥಾ ಜೀವಸ್ವದೇಹಸ್ಥೋ ವಾಸುದೇವಸ್ತದಾಶ್ರಯಃ ।। ೩೫ ।।

'ವೈಕುಂಠ' ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಥಿತನಾದ ವಿಷ್ಣುವು ಗಾಯತ್ರಿಯ ತೊಡೆಗಳಿಗೆ ಸಂಕರ್ಷಣ ರೂಪದಿಂದ ನಿಯಾಮಕನು ಹಾಗು ಸ್ವದೇಹಸ್ಥನಾದ ಜೀವನು **'ವಾಸುದೇವ'** ಎಂಬ ಭಗವದ್ರೂಪವನ್ನು ಆಶ್ರಯಿಸಿರುವನು.

ಸಾಮವೇದೋದಿತಃ ಸೂರ್ಯ ಪ್ರತ್ಯಕ್ ಶ್ಯಾಮಾಂಶು ಸಂಸ್ಥಿತಃ ।
ಪ್ರದ್ಯುಮ್ನಶ್ಚೇತಿ ಚತ್ವಾರಸ್ತೃತೀಯ ಪದದೇವತಾಃ ।। ೩೬ ।।

ಸಾಮವೇದದಿಂದ ಗಮ್ಯನಾದ ಭಗವಂತನು ಸೂರ್ಯನ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗದ ನೀಲಿ ಕಿರಣಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಥಿತನು ಹಾಗೂ **ಗಾಯತ್ರಿಯ ಮೂರನೇ ಪಾದಕ್ಕೆ 'ಪ್ರದ್ಯುಮ್ನ'** ರೂಪದಿಂದ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯನು.

ಚತುರ್ಥಪಾದ ಪ್ರಣವ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯಾರ್ಕ ಮಂಡಲೇ ।
ಸತ್ಯಾತ್ಮಕ ರಮಾಸಂಸ್ಥಃ ತತ್ಪರೋ ವಾಸುದೇವಕಃ ।। ೩೭ ।।

ಸೂರ್ಯಮಂಡಲ ಮಧ್ಯವರ್ತಿಯಾದ ಭಗವಂತನು ಗಾಯತ್ರಿಯ ನಾಲ್ಕನೇ ಪಾದವಾದ **'ಪ್ರಣವ'**ಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯನು ಹಾಗು **ಸತ್ಯಾ** ಎಂಬ ಹೆಸರಿನ **ರಮಾದೇವಿಯಲ್ಲಿ** ಸನ್ನಿಹಿತನಾದ **ವಾಸುದೇವನು** ಅವಳಿಗಿಂತಲೂ ಉತ್ತಮನಾಗಿರುವನು.

ಪರೋರಜೋ ವಿಧಾನಶ್ಚ
ತಥಾಜೀವ ಹೃದಿಸ್ಥಿತಃ ।
ವಾಸುದೇವಸ್ಚಥರ್ವೋಕ್ತಃ
ಸೂರ್ಯನೀಲೋತ್ತರಾಂಶುಗಃ ।। ೪೮ ।।

ಜೀವರ ಹೃದಯದಲ್ಲಿ, ಸಂಸ್ಥಿತನಾದ ವಿಷ್ಣುವು ರಜೋಗುಣಕ್ಕೆ ಅಭಿಮಾನಿಯಾದ ಲಕ್ಷ್ಮೀದೇವಿಗಿಂತಲೂ ಉತ್ತಮನು ಹಾಗು ಸೂರ್ಯನ

ಉತ್ತರ ಭಾಗದ ನೀಲಿ ಕಿರಣಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಥಿತನಾದ ವಾಸುದೇವನು **ಅಥರ್ವಣ** ವೇದದಿಂದ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯನಾಗಿರುವನು.

ನೀಲವರ್ಣೋಽನಿರುದ್ಧಶ್ಚ
ಚತುರ್ಥಪದ ದೇವತಾಃ ।
ಚತುಷ್ಪಾದೋದಿತಾ ದೇವಾ
ವಿಜ್ಞಾತಾಃ ಸ್ವಾಪರೋಕ್ಷದಾಃ ॥ ೫೯ ॥

ನೀಲವರ್ಣದಿಂದ ಯುಕ್ತನಾಗಿ **'ಅನಿರುದ್ಧ'**ರೂಪದಿಂದ ಗಾಯತ್ರಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ಥಿತನಾಗಿದ್ದು **ಗಾಯತ್ರಿಯ ನಾಲ್ಕನೇ ಪಾದದಿಂದ** ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯನಾಗಿರುವನು ಹಾಗು ಗಾಯತ್ರಿಯ ನಾಲ್ಕನೇ ಪಾದವಾದ ಓಂಕಾರದಿಂದ ತಿಳಿಯಲ್ಪಡುವ ಕ್ರೀಡಾದಿಗುಣವಿಶಿಷ್ಟನಾದ ಭಗವಂತನು ಯಾರ ಸಹಾಯವಿಲ್ಲದೆ ತನ್ನದೇ ಆದ ಸ್ವಯೋಗ್ಯತೆಯಿಂದ (ಸ್ವಸಾಮರ್ಥ್ಯದಿಂದ) ಸರ್ವವನ್ನೂ ತಿಳಿಯುತ್ತಾನೆ.

ಷಟ್ ಕುಕ್ಷಯಶ್ಚ ಗಾಯತ್ರ್ಯಾ
ಚತುರ್ವರ್ಣ ಪ್ರಭೇದತಃ ।
ಗಾಯತ್ರೀನಾಮಕಾಶ್ಚಾದ್ಯಃ
ಸ್ತ್ರೀರೂಪೋಽರ್ಕ ಸಮದ್ಯುತಿಃ ॥ ೬೦ ॥

ದ್ವಿತೀಯ ಕುಕ್ಷಿಗಾ ಜ್ಞೇಯಾ
ಮತ್ಸ್ಯಾದ್ಯಾ ಭೂತಿನಾಮಕಾಃ ।
ತೃತೀಯೋ ವಾಕ್ಸ್ಥಿತೋ ವಿಷ್ಣುಃ
ಸ್ತ್ರೀರೂಪೋ ಹಯಶೀರ್ಷಕಃ ॥ ೬೧ ॥

ಚತುರ್ಥಃ ಪೃಥಿವೀಸಂಸ್ಥಃ ಸ್ತ್ರೀರೂಪೋ ಪೀತವರ್ಣಕಃ ।
ಜೀವಸ್ಯಾಂತರ್ಗತೋ ವ್ಯಾಪ್ಯ ಶರೀರ ಇತಿ ನಾಮಕಃ ॥ ೬೨ ॥

ಪಂಚಮಸ್ತದ್ ಹೃದಿಸ್ಥಸ್ತು ಷಷ್ಠೋ ಹೃದಯನಾಮಕಃ ।
ಗಾಯತ್ರೀಸಂಸ್ಥಿತೋ ವಿಷ್ಣುರೇವಂ ಷಡ್ವಿಧ ಉಚ್ಯತೇ ॥ ೬೩ ॥

ಷಟ್ಕುಕ್ಷಿಗಳ ವಿವರ

"ಗಾಯತ್ರೀ, ಭೂತ, ವಾಕ್, ಪೃಥಿವೀ, ಶರೀರ, ಹೃದಯ" ಎಂಬ ಷಟ್ಕುಕ್ಷಿಗಳು, **ಭೂಃ, ಭುವಃ, ಸ್ವಃ, ಭೂರ್ಭುವಃಸ್ವಃ** ಎಂಬ ಸಮಷ್ಟಿಯಾದ

ನಾಲ್ಕು ವ್ಯಾಹೃತಿಯ ವರ್ಣಗಳ ಪ್ರಭೇಧದಿಂದ ಭಗವಂತನು ಗಾಯತ್ರೀ ನಾಮಕನಾಗಿ ಹಾಗು ಸೂರ್ಯಾಂತರ್ಯಾಮಿಯಾಗಿ ಸ್ತ್ರೀರೂಪದಿಂದಿರುವನು.

೧. **ಗಾಯತ್ರೀ-** ಭಗವಂತನು, ಸೂರ್ಯನಲ್ಲಿ ಸನ್ನಿಹಿತನಾಗಿ, ಸ್ತ್ರೀರೂಪದಿಂದ **ಗಾಯತ್ರೀ** ನಾಮಕನಾಗಿರುವನು.

೨. **ಭೂತ** - ಮತ್ಸ್ಯಾದಿರೂಪಗಳಿಂದ **'ಭೂತ'** ನಾಮಕನಾಗಿ ಎರಡನೆಯ ಕುಕ್ಷಿಗೆ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯನು.

೩. **ವಾಕ್** - ಸರ್ವವ್ಯಾಪಿಯಾದ ವಿಷ್ಣುವು **'ವಾಕ್'** ನಲ್ಲಿ ಸ್ಥಿತನಾಗಿದ್ದು ಹಯಮುಖನಾಗಿ ಸ್ತ್ರೀರೂಪದಿಂದ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯನಾಗಿರುವನು.

೪. **ಪೃಥಿವೀ** - ಪೀತವರ್ಣದಿಂದ ಯುಕ್ತನಾಗಿ ಶ್ರೀಹರಿಯು ಸ್ತ್ರೀರೂಪದಿಂದ **ಪೃಥ್ವಿಯಲ್ಲಿ** ಸನ್ನಿಹಿತನಾಗಿರುವನು.

೫. **ಶರೀರ** - ಸಕಲ ಜೀವರುಗಳಲ್ಲಿ ಅಂತಃಸ್ಥಿತನಾಗಿ, **ಶರೀರ** ನಾಕಮನಾಗಿರುವನು.

೬. **ಹೃದಯ** - ಸಕಲರ ಹೃದಯದಲ್ಲಿ **'ಹೃದಯ'** ನಾಮಕನಾಗಿ ಸನ್ನಿಹಿತನಾಗಿರುವನು. ಹೀಗೆ ಗಾಯತ್ರಿಯಲ್ಲಿ ಸನ್ನಿಹಿತನಾದ ಭಗವಂತನು ಆರು ವಿಧ (ಷಟ್ಕುಕ್ಷಿ) ಕುಕ್ಷಿಗಳಿಗೆಲ್ಲಾ ನಿಯಾಮಕನು ಹಾಗು ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯನಾಗಿರುವನು.

ಅನಿರುದ್ಧಾದಿ ಚತ್ವಾರೋ ವಿಶ್ವಾದ್ಯಾಃ ಪುರುಷೋತ್ತಮಃ ।
ನಾರಾಯಣಶ್ಚೇತಿ ದಶಗಾಯತ್ರೀ ಪದದೇವತಾಃ ॥ ೬೪ ॥

'ಅನಿರುದ್ಧಾದಿ ನಾಲ್ಕು ರೂಪಗಳು'

ಅನಿರುದ್ಧ, ಪ್ರದ್ಯುಮ್ನ, ಸಂಕರ್ಷಣ, ವಾಸುದೇವ.

ವಿಶ್ವಾದಿ ನಾಲ್ಕು ರೂಪಗಳು : **ವಿಶ್ವ, ತೈಜಸ, ಪ್ರಾಜ್ಞ,ತುರ್ಯ.**

ಪುರುಷೋತ್ತಮ ಹಾಗು **ನಾರಾಯಣ** ಎಂಬ ಹತ್ತು ಭಗವಂತನ ರೂಪಗಳು ದಶಪದ ಗಾಯತ್ರೀಯಿಂದ ಪ್ರತಿಪಾದಿತವಾಗಿವೆ.

ದಶಪದ ಗಾಯತ್ರೀ : ತತ್, ಸವಿತುಃ, ವರೇಣ್ಯಂ, ಭರ್ಗಃ, ದೇವಸ್ಯ, ಧೀಮಹಿ, ಧಿಯಃ, ಯಃ , ನಃ ಪ್ರಚೋದಯಾತ್ ॥

ಅಗ್ನಿಃ ಪ್ರಜಾಪತಿಃ ಸೋಮಃ ಈಶಾನಃ ಸವಿತಾ ತಥಾ ।
ಬೃಹಸ್ಪತಿಃ ಪೈತೃದೇವೋ ಭಗವೋಽರ್ಯಮಾ ತಥಾ ॥ ೧೫ ॥

ಸಾವಿತ್ರೀ ಚ ತಥಾ ತ್ವಷ್ಟಾ ಪೂಷಾ ಚಂದ್ರಾಗ್ನಿಕಾವುಭೌ ।
ವಾಯುಶ್ಚ ವಾಮದೇವಶ್ಚ ಮಿತ್ರಾವರುಣಕಾವುಭೌ ॥ ೧೬ ॥

ಭ್ರಾತೃದೇವಾತಥಾ ವಿಶ್ವೇದೇವಾ ವಿಷ್ಣುಶ್ಚ ವಾಸವಃ ।
ತೃಷ್ಟುಬ್ದೇವೋ ಕುಬೇರಶ್ಚ ದಸ್ರೌ ಬ್ರಹ್ಮೇತಿ ದೇವತಾಃ ॥ ೧೭ ॥

ಗಾಯತ್ರ್ಯಾಶ್ಚತುರ್ವಿಂಶದ್ವರ್ಣಾನಾಂ ದೇವತಾಃ ಕ್ರಮಾತ್ ।
ಕೇಶವಾದ್ಯಾ ಚತುರ್ವಿಂಶದ್ವರ್ಣದೇವ ನಿಯಾಮಕಃ ॥ ೧೮ ॥

ಗಾಯತ್ರೀ ಮಂತ್ರದಲ್ಲಿರುವ ಇಪ್ಪತ್ತನಾಲ್ಕು ವರ್ಣಗಳಿಗೆ ಅಭಿಮಾನಿದೇವತೆಗಳಿರುವರು. ಭಗವಂತನು ಈ ದೇವತೆಗಳಿಗೆಲ್ಲಾ ನಿಯಾಮಕನಾಗಿ ತನ್ನ ಉಪ್ಪತ್ತನಾಲ್ಕು ಕೇಶವಾದಿ ರೂಪಗಳಿಂದ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯನಾಗಿರುವನು

ಗಾಯತ್ರೀ ಸಂಹಿತಾದಿಸ್ಥ
ವರ್ಣಾನಾಂ ಚ ಪರಸ್ಪರಮ್ ।
ಪೂರ್ವೋತ್ತರಾರ್ಣ
ಮಧ್ಯಸ್ಥಮಧಿಲೋಕಾದಿ ಪಂಚಕಮ್ ॥ ೧೯ ॥

ತಸ್ಮಿನ್ನಾರಾಯಣಾದೀನಿ
ಪಂಚರೂಪಾಣಿ ಸಾಧಕಃ ।
ರೂಪಾರ್ಣವರ್ಣಗಾಃ
ಸಂಧಿಸಂಧಾನಕರಣಾನಿ ಚ ॥ ೨೦ ॥

ಸಂಚಿಂತಯೇನ್ಮಹಾಪಾಪೀ ಶುದ್ಧೋಭವತಿ ಮುಕ್ತಿಭಾಕ್ ।
ಪೃಥ್ವ್ಯಗ್ನ್ಯಾಚಾರ್ಯ ಮಾತೃಸ್ಥಸ್ವಧರಾಹನು ಸಂಸ್ಥಿತಃ ॥ ೨೧ ॥

ವಾಸುದೇವಾಭಿಧೋ ವಿಷ್ಣುಃ ಪೂರ್ವವರ್ಣ ನಿಯಾಮಕಃ ।
ದ್ಯುಸೂರ್ಯಶಿಷ್ಯಪಿತೃಗಶ್ಚೋತ್ತರಾಹನು ಸಂಸ್ಥಿತಃ ॥ ೨೨ ॥

ಸಂಕರ್ಷಣಾಭಿಧೋ ದೇವಶ್ಚೋತ್ತರಾರ್ಣಸ್ಯ ದೇವತಾ ।
ಆಕಾಶಜಲಸದ್ವಿದ್ಯಾ ಪ್ರಜಾವಾಕ್ ಸಂಸ್ಥಿತೋ ಹರಿಃ ॥ ೨೩ ॥

ಪ್ರದ್ಯುಮ್ನನಾಮಕಃ ಸಂಧಿ ನಿಯಾಮಕ ಉದಾಹೃತಃ ।
ವಾಯುವೈದ್ಯುತಗಶ್ಚೈವ ಪ್ರಪೂರ್ವವಚನ ಸ್ಥಿತಃ ॥ ೨೪ ॥

ಪ್ರಪೂರ್ವಜನ ಸಂಸ್ಥೋಽಪಿ ಜಿಹ್ವಾಸಂಸ್ಥೋ ರಮಾಪತಿಃ ।
ಅನಿರುದ್ಧಾಭಿಧೋ ವರ್ಣಸಂಧಾನಸ್ಯಾಧಿದೇವತಾ ॥ ೨೫ ॥

ಗಾಯತ್ರೀ ಸಂಹಿತಾದಿಗಳಲ್ಲಿರುವ ವರ್ಣಗಳಿಗೆ ಪರಸ್ಪರವಾಗಿ ಪೂರ್ವವರ್ಣ, ಉತ್ತರವರ್ಣ, ಮಧ್ಯಸ್ಥವರ್ಣ, ಸಂಧಿ ಹಾಗು ಸಂಧಾನಗಳಿಗೆಲ್ಲಾ ಶ್ರೀಹರಿಯೇ ಅನಿರುದ್ಧ, ಪ್ರದ್ಯುಮ್ನ, ಸಂಕರ್ಷಣ, ವಾಸುದೇವ, ನಾರಾಯಣವೆಂಬ ಪಂಚರೂಪಗಳಿಂದ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯನಾಗಿರುವನೆಂದು ಅನುಸಂಧಾನ ಮಾಡಿದವನು ಮಹಾಪಾಪಿಯಾಗಿದ್ದರೂ ಪರಿಶುದ್ಧನಾಗಿ ಮುಕ್ತಿಭಾಗಿಯಾಗುವನು.

ಪೂರ್ವವರ್ಣ : ಪೃಥಿವೀ, ವಾಕ್, ಆಚಾರ್ಯ, ಮಾತೃಸ್ಥನಾದ, ಹಾಗು ಅಧರಾಹನು ಸಂಸ್ಥಿತನಾದ ಭಗವಂತನು ತನ್ನಾಮಗಳಿಂದ **'ಪೂರ್ವ'** ವರ್ಣಕ್ಕೆ **'ವಾಸುದೇವ'** ರೂಪದಿಂದ ನಿಯಾಮಕನಾಗಿ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯನಾಗಿರುವನು.

ಉತ್ತರವರ್ಣ : ದ್ಯು, ಸೂರ್ಯ, ಶಿಷ್ಯ, ಪಿತೃಸ್ಥನಾದ ಹಾಗು ಉತ್ತರಾಹನು ಸಂಸ್ಥಿತನಾದ ಭಗವಂತನು ತನ್ನಾಮಗಳಿಂದ **'ಉತ್ತರ ವರ್ಣಕ್ಕೆ' 'ಸಂಕರ್ಷಣ'** ರೂಪದಿಂದ ನಿಯಾಮಕನಾಗಿ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯನಾಗಿರುವನು.

ಸಂಧಿ : ಆಕಾಶ, ಜಲ, ಸದ್ವಿದ್ಯಾ, ಪ್ರಜಾ, ವಾಕ್, ಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಥಿತನಾದ ಭಗವಂತನು ತನ್ನಾಮಗಳಿಂದ **'ಪ್ರದ್ಯುಮ್ನ'** ರೂಪದಿಂದ **'ಸಂಧಿ'**ಗೆ ನಿಯಾಮಕನಾಗಿ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯನಾಗಿರುವನು.

ಸಂಧಾನ : ವಾಯು, ವೈದ್ಯುತ, (ವಿದ್ಯುತ್ ಸಮೂಹಗಳಲ್ಲಿರುವ) ಹಾಗೂ ಪೂರ್ವಜನ ಸಂಸ್ಥಿತನು, ಜಿಹ್ವೆಯಲ್ಲಿ ಸನ್ನಿಹಿತವಾದ ರಮಾಪತಿಯು **'ಅನಿರುದ್ಧ'** ರೂಪದಿಂದ ವರ್ಣ **'ಸಂಧಾನ'**ಕ್ಕೆ ನಿಯಾಮಕನಾಗಿ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯನಾಗಿರುವನು.

ಪೃಥ್ವ್ಯಾದೀನಾಂ ತು ನಾಮ್ನೈವ ಹ್ಯನಿರುದ್ಧಾದಯಃ ಸ್ಮೃತಾಃ ।
ನಾರಾಯಣೋ ವರಾಹಶ್ಚ ಪೂರ್ವವರ್ಣ ನಿಯಾಮಕಃ ॥ ೨೬ ॥

ಹರೇಃ ಸರ್ವಾವತಾರಶ್ಚ ವಾಮನಶ್ಚೋತ್ತರಾರ್ಣಗಃ ।
ಮಧ್ಯಸ್ಥ ಸಿಂಹನಾಮಾಸೌ ವರ್ಣಸಂಧಾನ ಕಾರಕಃ ॥ ೭೭ ॥

ಈ ಹಿಂದೇ ಹೇಳಿದ ಶ್ಲೋಕಗಳಿಂದ ಪೃಥ್ವ್ಯಾದಿ ನಾಮಗಳಿಗೆಲ್ಲಾ **ಅನಿರುದ್ಧ, ಪ್ರದ್ಯುಮ್ನ, ಸಂಕರ್ಷಣ, ವಾಸುದೇವ,** ವೆಂಬ ರೂಪಗಳಿಂದ ಶ್ರೀಹರಿಯೇ ನಿಯಾಮಕನಾಗಿ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯನಾಗಿರುವನೆಂದು ತಿಳಿಸಲಾಗಿದೆ. **'ನಾರಾಯಣ'** ಹಾಗು **'ವರಾಹ'**ವೆಂಬ ರೂಪಗಳಿಂದ **'ಪೂರ್ವ'** ವರ್ಣಕ್ಕೆ ನಿಯಾಮಕನು ಸರ್ವಾವತಾರನಾದ ಶ್ರೀಹರಿಯು **'ವಾಮನ'** ರೂಪದಿಂದ **'ಉತ್ತರ'** ವರ್ಣಕ್ಕೆ ನಿಯಾಮಕನು.

'ಮಧ್ಯಮ' ವರ್ಣಕ್ಕೆ **'ನರಸಿಂಹ'** ರೂಪದಿಂದ ನಿಯಾಮಕ ಹಾಗು ಸಂಧಾನಕಾರಕನೂ ಆಗಿರುವನು.

ವಾಙ್ನಾಮಿಕಾ ಮಹಾಲಕ್ಷ್ಮೀಃ
ಪೂರ್ವವರ್ಣಸ್ಯ ದೇವತಾ ।
ಪ್ರಾಣಾಖ್ಯಶ್ಚೋತ್ತರಾರ್ಣಸ್ಯ
ದೇವೋ ನಾರಾಯಣಃ ಸ್ಮೃತಃ ॥ ೭೮ ॥

ತನ್ಮಧ್ಯೇ ಸಿಂಹಿಕಾಖ್ಯಸ್ಯಾ-
ರ್ಧನಾರೀ ಪುಮಾತ್ಮಕಃ ।
ಸ್ತ್ರೀರೂಪ ಸಿಂಹಿಕಾಂಶೇನ
ಪೂರ್ವಾರ್ಣ ಶ್ರೀಶ್ಚ ಯುಜ್ಯತೇ ॥ ೭೯ ॥

ಪುಂರೂ ಸಿಂಹಿಕಾಂಶೇನ
ಯುಜ್ಯತೇ ಚೋತ್ತರಾರ್ಣಗಃ ।
ಪೂರ್ವೋತ್ತರಾರ್ಣ
ಮಧ್ಯಸ್ಥರೂಪಾಣಾಂ ಪರಮಾತ್ಮನಃ ॥ ೮೦ ॥

ಅನ್ಯೋನ್ಯಯೋಗ ವಿಜ್ಞಾನ
ಗಾಯತ್ರೀಸಂಹಿತಾ ಭವೇತ್ ।
ಸಂಹಿತಾ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯಂ ತು
ಪೃಥಿವೀಲೋಕ ಸಂಸ್ಥಿತಮ್ ॥ ೮೧ ॥

ತನ್ನಾಮಕ ವರಾಹಶ್ಚ
ಹ್ಯನಿರುದ್ಧಂ ವಿಚಿಂತಯೇತ್ ।
ತತ್ಪದ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯಂ ತು
ದ್ಯುಲೋಕಸ್ಥಂ ದ್ಯುನಾಮಕಮ್ ॥ ೮೨ ॥

ಚಿಂತಯೇ ದ್ವಾಮನಂ ದೇವಂ
ಪ್ರದ್ಯುಮ್ನಂ ಚಾಪಿ ಸತ್ತಮಃ ।
ತತ್ಕ್ರಮ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯಂ ತು
ಹ್ಯಂತರಿಕ್ಷಂ ಸ್ಥಿತಂ ಬುಧಃ ॥ ೮೩ ॥

ತನ್ನಾಮಕಂ ನೃಸಿಂಹಂ ಚ
ಸಂಕರ್ಷಣಮನುಸ್ಮರೇತ್ ।
ಏವಂ ಜ್ಞಾತ್ವಾ ತು ಯೋ ನಿತ್ಯಂ
ಗಾಯತ್ರೀ ಜಾಪಕೋ ಭವೇತ್ ॥ ೮೪ ॥

ಏಕವಾರಂ ಜಪೇನ್ನೈವ
ಸಹಸ್ರಜಪವಾನ್ ಭವೇತ್ ।
ಯ ಇದಂ ಜಪತೇ ನಿತ್ಯಂ
ಬ್ರಾಹ್ಮಣ್ಯಾದಚ್ಯುತಾ ಭವೇತ್ ॥೮೫ ॥

'ವಾಙ' ನಾಮಿಕ ಮಹಾಲಕ್ಷ್ಮೀದೇವಿಯು ಪೂರ್ವವರ್ಣಕ್ಕೆ ದೇವತೆಯು. **'ಪ್ರಾಣ'**ಶಬ್ದ ವಾಚ್ಯನಾದ ನಾರಾಯಣನು ಉತ್ತರವರ್ಣಕ್ಕೆ ದೇವತೆಯು. ತನ್ಮಧ್ಯ **'ನರಸಿಂಹರೂಪಿ'**ಅರ್ಧನಾರೀ ಪುರುಷರೂಪದ ಭಗವಂತನು ಹಾಗು ಸಂಹಿಕಾಂಶದಿಂದ ಮಹಾಲಕ್ಷ್ಮೀದೇವಿಯು ಅರ್ಧನಾರೀ ಸ್ತ್ರೀರೂಪದಿಂದ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯರಾಗಿರುವರು.

ಪೂರ್ವವರ್ಣಕ್ಕೆ : ಮಹಾಲಕ್ಷ್ಮೀದೇವಿ (ಸಿಂಹಿಕಾಂಶಳು)

ಉತ್ತರ ವರ್ಣಕ್ಕೆ : ನರಸಿಂಹ (ಪುರುಷರೂಪ) ಹೀಗೆ ಲಕ್ಷ್ಮೀನರಸಿಂಹರ ಅರ್ಧನಾರೀ ರೂಪಗಳಿಂದಲೇ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯರು ಹಾಗೂ ಪೂರ್ವವರ್ಣ, ಉತ್ತರವರ್ಣ, ಮಧ್ಯಮ ವರ್ಣಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಥಿತನಾದ ಪರಮಾತ್ಮನ ರೂಪಗಳಿಗೆ **'ಅನ್ಯೋನ್ಯಯೋಗ ವಿಜ್ಞಾನಗಾಯತ್ರೀ ಸಂಹಿತೆ'** (ಪರಸ್ಪರವಾಗಿ ಎರಡು

ವರ್ಣಗಳ ಸಂಯೋಗದ ವಿಶಿಷ್ಟ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಗಾಯತ್ರೀ ಸಂಹಿತೆ) ಎನ್ನುವರು ಹಾಗೂ **'ಗಾಯತ್ರೀ ಸಂಹಿತೆ'**ಯಿಂದ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯನಾದ ಭಗವಂತನು ಪೃಥಿವೀಲೋಕ ಸಂಸ್ಥಿತನಾಗಿರುವನು.

ಪೃಥಿವೀ ನಾಮಕನಾದ ಶ್ರೀಹರಿಯನ್ನು **'ವರಾಹ' 'ಅನಿರುದ್ಧ'**ವೆಂಬ ರೂಪಗಳಿಂದ ಚಿಂತಿಸಬೇಕು. ಗಾಯತ್ರೀ ಪದಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯನಾದ ದ್ಯುಲೋಕಸ್ಥನು ಹಾಗು **'ದ್ಯು'** ನಾಮಕನಾದ ಪರಮಾತ್ಮನನ್ನು **'ವಾಮನ' 'ಪ್ರದ್ಯುಮ್ನ'**ವೆಂಬ ರೂಪಗಳಿಂದ ಸಜ್ಜನರು ಚಿಂತಿಸಬೇಕು. **'ಗಾಯತ್ರೀ ಸಂಹಿತೆಯ'** ಕ್ರಮಪ್ರತಿಪಾದ್ಯನು ಹಾಗೂ ಅಂತರಿಕ್ಷಸ್ಥಿತನು ಹಾಗು 'ಅಂತರಿಕ್ಷ'ನಾಮಕನಾದ **'ನರಸಿಂಹ' 'ಸಂಕರ್ಷಣ'** ರೂಪಗಳನ್ನು ಜ್ಞಾನಿಯು ಸ್ಮರಿಸಬೇಕು.

ಈ ಅನುಸಂಧಾನದಿಂದ ಯಾರು ನಿರಂತರವಾಗಿ ಗಾಯತ್ರೀ ಜಪವನ್ನು ಮಾಡುವರೋ ಅವರು ಒಂದೊಂದು ಜಪಕ್ಕೂ ಸಾವಿರಾರು ಗಾಯತ್ರೀ ಜಪದ ಫಲವನ್ನು ಹೊಂದುವರು. ಹಾಗೂ ಈ ಗಾಯತ್ರಿಯನ್ನು ಯಾರು ನಿತ್ಯದಲ್ಲಿಯೂ ನಿರಂತರವಾಗಿ ಜಪಿಸುವರೋ ಅವರು ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಜನ್ಮದಿಂದ ಚ್ಯುತರಾಗದೇ ಇರುವರು. ಅಂದರೇ (ಬ್ರಾಹ್ಮಣರಾಗಿಯೇ ಹುಟ್ಟುತ್ತಾರೆಂದರ್ಥ).

ಬ್ರಹ್ಮವಿದ್ಯಾಸು ನಿರತೋ
ಭವೇಜ್ಜನ್ಮನಿ ಜನ್ಮನಿ ।
ಗಾಯತ್ರ್ಯರ್ಥೋ ಪ್ರಮಾಶಕ್ತೇಃ
ಪ್ರಣವಾರ್ಥ ಪ್ರಮಾಬಲಾತ್ ॥ ೭೬ ॥

ಉಪಾಸ್ಯಸ್ತದ್ಗತಂ ವಿಷ್ಣುಂ ವಾಸುದೇವಂ ಪ್ರಪಶ್ಯತಿ ।
ಷಡಶೀತಿಮಿತಾ ಹ್ಯೇತೇ ಶ್ಲೋಕಾಸ್ತತ್ರೈವ ಭಾಷ್ಯಗಮ್ ॥ ೭೮ ॥

ಶ್ಲೋಕತ್ರಯಂ ಪರಿಕ್ಷಿಪ್ತಮೇತದ್
ಗ್ರಂಥವಿಶುದ್ಧಯೇ ।
ಸ್ವೈಜೀ ವೇಂಕಟಗಿರ್ಯಾರ್ಯ
ಪುತ್ರೇಣಾಲ್ಪಧಿಯಾಕೃತಃ ॥ ೮೮ ॥

ಗಾಯತ್ರೀ ಯಥಾರ್ಥ ಜ್ಞಾನ ಶಕ್ತಿಯಿಂದ ಹಾಗೂ ಓಂಕಾರದ ಯಥಾರ್ಥ ಜ್ಞಾನ ಬಲದಿಂದ ಪ್ರತೀ ಜನ್ಮದಲ್ಲೂ ಬ್ರಹ್ಮವಿದ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ನಿರತರಾಗುವರು ಹಾಗು ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯರು ಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವ ಪ್ರಕಾರ,

ಗಾಯತ್ರೀ ಹಾಗೂ ಪ್ರಣವದಿಂದ ಉಪಾಸ್ಯನಾದ ವಿಷ್ಣುವನ್ನು ಉಪಾಸನೇ ಮಾಡಿ ವಾಸುದೇವರೂಪಿ ಭಗವಂತನನ್ನು ದರ್ಶನ ಮಾಡುತ್ತಾರೆ. (ಮುಕ್ತರಾಗುತ್ತಾರೆ) ಎಂದು ಎಂಭತ್ತಾರು (೮೬) ಶ್ಲೋಕಗಳಿಂದ ತಿಳಿಸಿರುತ್ತಾರೆ.

ಐಜೀ ವೇಂಕಟಗಿರಿ ಆರ್ಯರ (ಪೂಜ್ಯರ) ಪುತ್ರರಾದ ಅಲ್ಪಮತಿಯಾದ ಐಜೀ ವೇಂಕಟರಾಮಾಚಾರ್ಯರಿಂದ ಈ ಗ್ರಂಥದ ಪರಿಶುದ್ಧಿಗೋಸ್ಕರ ಈ ಶ್ಲೋಕತ್ರಯಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸಿ ರಚಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ.

ಹೀಗೆ ಅಲ್ಪಮತಿ ಎಂದು ಸ್ವಾಹಂಕಾರ ಖಂಡನ ಪೂರ್ವಕವಾಗಿ, ಐಜೀ ವೇಂಕಟರಾಮಾಚಾರ್ಯರು ಫಲಶ್ರುತಿಯೊಂದಿಗೆ 'ಗಾಯತ್ರೀಸಾರಸಂಗ್ರಹ' ವೆಂಬ ಗ್ರಂಥವನ್ನು - ಉಪಸಂಹಾರ ಮಾಡಿರುತ್ತಾರೆ.

॥ ಶ್ರೀ ಮದ್ವೇಶಾರ್ಪಣಮಸ್ತು ॥

★ ★ ★

भारतीय संस्कृतियु प्रस्थानत्रयगळेंब बेरन्नु आश्रयिसि निन्तिरुव, सनातन प्रज्ञेयुळ्ळ महावृक्ष. ई वृक्षवन्नु आधरिसिये जगद्विख्यातराद दार्शनिकरु तम्म सिद्धान्तवन्नु प्रसारगोळिसुव साहित्यलतेयन्नु हब्बिसिद्दु. वेदान्तसाहित्य कृषिप्रपञ्चदल्लि अत्यन्त विशिष्टवाद मत्तु वैज्ञानिकवाद रीतियल्लि प्रमेयगळन्नु विवरिसुव मूलक ख्यातरादवरु श्रीआनन्दतीर्थरु. अर्थविवरणेयल्लि अत्यन्त विस्तारवाद हरहन्नु होन्दि आनन्दतीर्थर ई ज्ञानलतेय कुसुमगळन्नु आय्दु, अदर सौरभवन्नु जनसामान्यरेडेगे तंदिद्दु श्रीजयतीर्थरु-श्रीविजयीन्द्रतीर्थरु-श्रीराघवेंद्रतीर्थगुरुसार्वभौमरंतह महान् चेतनरु हागू श्रीपुरन्दर-कनक-विजयदासरादियाद असंख्य हरिदासरुगळु. इदक्के पूरकवागि जगद्गुरुगळ मूलसंस्थानवे आद श्रीराघवेन्द्रस्वामिगळवर मठवंतू ज्ञानकृषिगे प्राचीनकालदिन्दलू अव्याहतवाद पोषणेयन्नु नीडुत्ता बंदिदे.

सर्वज्ञपीठदल्लि मण्डिसि वेदान्तप्रपञ्चवन्नु बेळगिद श्रीरघुनन्दनतीर्थर ५००ने वर्षद हागू श्रीराघवेंद्रस्वामिगळवर ३३३ने आराधनोत्सवद अंगवागि २००३-२००४ने वर्षवन्नु ''**श्रीरघुनन्दन-श्रीराघवेन्द्रवर्ष**'' एंबुदागि श्रीमठद प्रस्तुत पीठाधिपतिगळाद १०८ श्रीमत्सुशमींद्रतीर्थश्रीपादंगळवरु घोषिसि हलवारु वैविध्यमयवाद कार्यक्रमगळन्नु हम्मिकोंडरु. '**एकोत्तरशतग्रन्थमालेयु**' ई कार्यक्रमद प्रमुख अङ्ग. देशदेल्लेडे विविध भागगळल्लि अरळिद्द, अरळिद्दरू जनमानसक्के गोचरवागदे गुप्तवागुळिदिद्द हलवारु अपूर्व ग्रन्थकुसुमगळन्नु आय्दु तंदु ई मालेयन्नु पोणिसिदे. संस्कृत, कन्नड, तेलुगु, तमिळु हागू आंग्लभाषेय उत्कृष्ट कुसुमगळन्नोळगोंड ई मालेयु वैजयंतियेन्दे नम्म भावने. ई वैजयंतिय ओंदु उत्कृष्ट कुसुमवे ईग निम्म करग्राहियागिदे.

ओट्टिनल्लि हेळुवुदादरे, ई सनातनवाद ज्ञानवृक्षवन्नु अलुगाडिसुव किरुप्रयत्नवन्नु नावु माडिद्देवे. केळगे बिद्द फल हागू पुष्पगळु जिज्ञासुगळ हृन्मनोमंदिरगळन्नु अलंकरिसिदरे साहित्यकृषिकर श्रम सार्थकवागि श्रीहरिवायुगुरुगळ संप्रीतिगे पात्रवादीतु.

राजा. एस्. राजगोपालाचार्यरु
श्रीश्रीपादंगळवर आप्तकार्यदर्शिगळु